

УДК 159.9 (07)

ББК 88.1-я73

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА
Філософський факультет**

І.Гоян, Семак О.О.

“ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ”

ISBN 978-966-640-241-0

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
2008

Навчально-методичний посібник до лекційних, практичних занять та самостійної роботи з дисципліни “Історія психології” для студентів спеціальності “Психологія” 2008. – с.

Методичні вказівки допоможуть студентам оволодіти знаннями теоретичних і практичних основ сучасної психологічної науки, самостійно підготуватися до практичних і семінарських занять.

Методичні вказівки містять питання для самопідготовки. До кожної теми додається список літератури.

Практичні завдання можуть бути використані як на практичних заняттях, так і в процесі самопідготовки студентів, допоможуть розглянути об’єкт і предмет історії психології, функції та завдання історії психології, дадуть уявлення про процедури дослідження і способи аналізу отриманих результатів.

Рецензенти:

Москалець В.П. – доктор психологічних наук, професор
Федоришин Г.М. – кандидат психологічних наук, доцент

Друкується за ухвалою Вченої ради філософського факультету
(протокол №1 від 18.09.2008 р).

Передмова

Курс “Історія психології” знайомить студентів з головними тенденціями в розвитку психологічних уявлень від античності до наших днів. Курс синтезує найбільш значимі для сучасної науки положення різних науковців про людину, свідомість і діяльність. Кожна з психологічних шкіл розглядається як течія, що впливає з історичного контексту, а не як щось незалежне, а кожен напрямок розглядається з погляду його зв'язку з попередніми і наступними науковими ідеями і відкриттями.

Курс має, насамперед, теоретичну спрямованість, однак він у значній мірі пов'язаний і з прикладними задачами сучасної психології. Тому в курсі не тільки розкриваються теоретичні положення різних учених, але і показується, як ці положення можуть бути застосовані до вирішення важливих задач сучасної науки і психологічної практики.

Курс є центральною теоретичною дисципліною навчального циклу на психологічному факультеті і визначальним для формування професійного світогляду і самовизначення студента. Він підсумовує знання, отримані з інших курсів, залучаючи уявлення про предмет психології і психологічної професії в історичний контекст. Курс орієнтує студента на постійну зміну змісту і форм психологічної практики, на самоосвіту, на аналіз запитів соціального середовища й активне конструювання своєї професійної позиції.

Значення запропонованих методичних рекомендацій полягає в тому, що зміст даного курсу є основою культури, яка є необхідною для психологів в будь-якій галузі їх діяльності.

Історія психології навчає вмінню розуміти і адекватно оцінювати окремі психологічні явища і концепції, дозволяє поєднати ці знання в єдину систему, зрозуміти логіку зародження і розвитку психології як науки, її провідну проблематику.

Методичні рекомендації можуть бути корисними всім студентам, які цікавляться проблемами психології і історії науки.

Мета викладання дисципліни:

- дати ключові відомості про виникнення, розвиток та головні напрямки психологічної науки;
- сформулювати цілісне бачення системи психологічної науки і практики;
- надати відомості про походження основних категорій, принципів і методів психологічного дослідження,

Завдання курсу:

- формування в студентів уявлень про генезу вивчення людини, історії виникнення і розвитку основних психологічних шкіл і категорій;
- ознайомлення студентів з формуванням і розвитком психологічних ідей, починаючи з Давнього Сходу й Античності і закінчуючи першою половиною двадцятого століття;
- формування навичок порівняльно-історичного аналізу;
- розгляд динаміки становлення основних психологічних шкіл сучасності.

ТЕМА1. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

План

- 1.1. Характеристика предметної сфери історії психології**
- 1.2. Принципи історико-психологічного дослідження**
- 1.3. Методи історико-психологічного дослідження**

Література

1. Большакова В.В. Очерки истории русской психологии (XIX-начало XX вв.). Нижний Новгород, 1994. 160 с.
2. Вернадский В.И. Очерки и речи. Пг., 1922.
3. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней. М., 1990. 367 с.
4. Жуков С. Історія психології: Навч. Посіб, К.:20005.
5. Исторический путь психологии: прошлое, настоящее, будущее // Сб. тезисов Международной конференции. М., 1992. 184 с.
6. История психологии. Период открытого кризиса (начало 10-х - середина 30-х годов XX в.): Тексты. М., 1992. 362 с.
7. Категории материалистической диалектики в психологии / Под ред. Л.И. Анцыферова. М., 1988.
8. Койре А. Очерки истории философской мысли. М., 1985.
9. Кольцова В.А. Идеологические и научные дискуссии в истории психологической науки в СССР // Современная психология: исторические, методологические и социокультурные аспекты развития // Материалы Международной конференции 2-е Московские встречи. М., 1993. 232 с.
10. Лакатос И. История науки и ее рациональная реконструкция // Структура и развитие науки. М., 1978.
11. Мамчур Е.А. Проблемы социокультурной детерминации научного знания. М., 1987.
12. Марцинковская Т.Д. Русская ментальность и ее отражение в науках о человеке. М., 1994.
13. Марцинковская Т.Д., Ярошевский М.Г. 50 выдающихся психологов мира. Учебное пособие для студентов. М., 1995. 193 с.
14. Петровский А. Ярошевский М. Г. История психологии: Учебное пособие для высшей школы. М., 1994. 448 с.
15. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження, К., 1988.
16. Роменець В.А. Історія психології. Стародавній світ, Середні віки, Відродження. Навч. пос. К. «Либідь», 2005.
17. Соколова Е.Ю. 13 диалогов о психологии. М., 1994.
18. Ткаченко А.Н. Категориальный строй психологии как предмет историко-научного исследования // Методология историко-психологического исследования. М., 1974.
19. Эткин А. Эрос невозможного. История психоанализа в России. СПб., 1993. 463 с.

20. Ярошевский М.Г. История психологии (от античности до середины XX в.) М., 1996.
21. Ярошевский М.Г. Краткий курс истории психологии. М., 1995. 140 с.
22. Ярошевский М.Г. Л. Выготский: в поисках новой психологии. СПб, 1993. 300 с.
23. Ярошевский М.Г. О категориальном анализе истории психологического познания // Проблемы теории и истории развития психологии. М., 1973.
24. Ярошевский М.Г. История психологии. От античности до середины XX века: Учебно-пос.-м. «Академия», 1997.

1.1. Характеристика предметної області історії психології

Поява психологічних знань за часом збігається з народженням людської цивілізації: виникає людство і разом з ним з'являються спроби відповісти на споконвічне, хвилююче людину питання, що стосуються її можливостей і обмежень у взаємодії із дійсністю, її специфіки і місця в навколишньому світі. Результатом такого міркування є виникнення **психологічного пізнання** – це об'єктивне накопичення й осмислення знань людей про психічну реальність як важливу складову розвитку життєвого процесу, умову удосконалення взаємодії людини зі світом і самої людини як суб'єкта психічної реальності.

Психологічне знання – знання людини про себе як носія особливих психічних властивостей і характеристик, суб'єкта психічної діяльності. Розвиток психологічного знання відбувається об'єктивно, з непорушною необхідністю в силу його реальної функції в життєдіяльності людини, у його еволюційному становленні. Знання про психіку, впливаючи із життя людини, розвивається, і, відбиваючи все нові його сторони, взаємодію людини зі світом, включається саме в цю взаємодію як важливий фактор її регуляції, забезпечуючи не тільки адаптивні, пристосувальні, але й перетворюючо-дієві, активні форми поведінки.

Розвиток психологічного знання відбувається у вигляді різних **взаємозалежних форм (рівнів)**:

- **“життєві” уявлення** людей про психіку, що виникають у їх реальній життєвій практиці, у різних її сферах (матеріальній, виробничій діяльності, у побутовій галузі, у виховно-навчальному процесі, у мистецтві і т.ін.) і ґрунтуються на безпосередньому відображенні різних аспектів буття і філософії “здорового глузду”;

- **психологічні знання, виокремлені в рамках міфології і релігії** як історично перші форми пізнання світу і людини, і канонічні вимоги зазначених видів, які відбивають культурну творчість людства;

- **психологічні знання, накопичені в рамках художньо-образного спостереження** за навколишньою дійсністю в роботах художників, архітекторів, письменників;

- психологічні знання, що виникають на певному етапі розвитку суспільства у зв'язку з виділенням нового способу реконструкції дійсності - науки (цілеспрямований процес збору й аналізу психологічної фактології, логічні форми її пояснення і доказу, перехід від описової стратегії і методів дослідження до пояснювального, тобто - наукового знання).

У свою чергу, **наукові психологічні знання**, що зародилися вперше в античному світі, самі проходять тривалий шлях еволюції – від існування в лоні інших наук (філософії, історії, природознавства) і до виділення і подальшого їхнього розвитку в рамках самостійної наукової дисципліни (друга половина ХІХ ст.).

Розвиток психологічного знання як результату творчої пізнавальної діяльності людини в його цілісності й у його реальній діалектиці на різних етапах культурної еволюції людства складає **об'єкт історії психології**.

Спроби осмислити процес психологічного пізнання, описати його зміст і структуру (сукупність поглядів, ідей, підходів, напрямків і течій, категорій і понять), його інституційні і персонально-особистісні аспекти, а також закономірності й етапи розвитку складають **предмет історії психології**.

Складність і багатоаспектність психологічного пізнання як об'єкта дослідження, а також безпосередній зв'язок його осмислення з розвитком загальнонаукових поглядів про людину і психологічних ідей, з методологічними й ідейними впливами обумовлюють відповідно різні визначення предмета історії психології. У найбільш загальному вигляді виділяють три основних підходи у визначенні предмета історії науки (у тому числі психології).

В основі **першого підходу** лежить результат психологічного пізнання, його внутрішній зміст – власне психологічне знання (його будова, структура, логіко-змістовні аспекти, внутрішньологічні механізми розвитку знання). Розглядаючи його як самодостатнє й існуюче відносно самостійно, поза зв'язком з іншими сторонами пізнавального процесу (соціально-культурними й особистісними), такий підхід був названий **логіко-науковим, чи інтернальним** підходом в історії науки.

Другий підхід у визначенні предмета історії науки (у тому числі психології) акцентує увагу на зовнішній історії розвитку наукового знання і робить спробу вивести й описати на її основі внутрішньонаукові закономірності. Другий підхід у розумінні предмета історії науки отримав назву **екстернального**. На його основі виникає спеціальна область наукознавства - соціальна історія науки. Історія науки розглядається тут у соціальному контексті, у її залежності і зв'язку з розвитком організаційних і соціальних умов і передумов. Продуктивність зазначеного підходу полягає в тому, що він виявляє значимі фактори детермінації наукового знання.

Представники **третього підходу** у вивченні історії психології акцентують увагу на її персональних-особистісних аспектах. Основним чинником наукового прогресу і головним предметом розгляду виступає особистість і творчий шлях того чи іншого вченого, його наукові ідеї, погляди, концепції і підходи. Таким чином, історія науки, по суті, стає історією діячів науки (будь то окремих учених, чи група вчених).

Для опису складноорганізованих об'єктів використовується **системна методологія**, яка передбачає їх всебічний, цілісний розгляд. З цього погляду **предметом історії психології є динаміка психологічного пізнання в його цілісності, що включає вивчення:**

- самого наукового знання (його структури, логіко-наукових, змістовних аспектів) - логіко-науковий аспект;
- процесу формування наукових ідей і уявлень в області історії психології - процесуальний аспект;

- соціально-культурних і організаційних умов і передумов психологічного пізнання - соціокультурний аспект;
- носія, суб'єкта психологічного пізнання (колективного й індивідуального) - персонально-особистісний аспект.

1.2. Принципи історико-психологічного дослідження

Важливим елементом методології будь-якої науки є система методологічних принципів, кожний з яких виступає у вигляді коротко сформульованої теорії.

Історія психології як одна з базових галузей психології у своїх теоретико-методологічних підставах спирається на ряд загальнофілософських і загальнопсихологічних принципів, що стосовно до історико-психологічного виступають як власне психологічні принципи історії психології.

1. Принцип детермінізму фіксує розуміння вченими способів пояснення процесу становлення і розвитку психологічного пізнання. Відповідно до цього принципу, в основі будь-якої історико-психологічної події лежить сукупність явних чи неявних причин. При цьому варто мати на увазі системний характер цих причинно-наслідкових залежностей, що дозволяє розуміти зміну детермінант розвитку психології у різні хронологічні періоди. Завдання дослідника, відповідно до цього принципу, полягає, по-перше, у розкритті сукупності й ієрархічної структури цих причин, а по-друге, у встановленні закономірного зв'язку між минулим, сьогоденням і майбутнім.

2. Принцип єдності логічного й історичного в розумінні генезису розвитку психологічного знання, що відбиває розуміння співвідношення внутрішніх, внутрішньонаукових і зовнішніх, соціокультурних причин у ході реального процесу історичного розвитку психології. Даний принцип фіксує взаємозв'язок теорії й історії психології, що передбачає, з одного боку, вивчення відносин змістовного (тобто логічного) аспекту об'єкта історико-психологічного дослідження з аналізом процесу його розвитку (тобто історичного), а з іншого, - виявлення зв'язку пізнання даного об'єкта з історією людського суспільства в цілому й історією наукового пізнання зокрема.

3. Принцип системності передбачає розуміння історії розвитку психологічних ідей, проблем і напрямків як багаторівневого (фундаментальний і прикладний рівні), багатоякісного (повсякденного, наукового, художньо-образного, релігійного знання), багатомірного (наукова творчість окремого вченого, наукових колективів і шкіл, регіонального психологічного співтовариства, прихильників тієї чи іншої парадигми, теорії чи концептуального підходу) і різноманітного за своїми проявами (донауковий, науковий і паранауковий стан) процесу, обумовленого різноманітною системою детермінант при оформленні провідного, системотворчого фактора в конкретній історичній і соціокультурній ситуації, з одного боку, і в тому співвідношенні, у якому вони знаходяться в сучасній психологічній науці, - з іншого.

4. Принцип об'єктивності історико-психологічного дослідження визначає позицію історика психології в його ставленні до об'єкта дослідження. Цей принцип передбачає, що при такій процедурі, як оцінка значущості тих чи інших ідей і результатів творчості, необхідно виходити не тільки із сучасного стану знання, на

яке спирається і від якого відштовхується дослідник, але і враховувати те реальне місце, яке займають ті чи інші ідеї в психології і культурі свого часу.

5. Принцип конструктивно-позитивного аналізу. Принцип об'єктивності безпосередньо пов'язаний і доповнюється принципом конструктивно-позитивного аналізу історії психології. Він акцентує увагу на виявленні в сукупності історико-психологічних фактів, подій, теорій і концепцій того позитивного, конструктивного і прогресивного, що зуміла досягти психологічна думка певного періоду; орієнтація на пошук раціонального і перспективного. При цьому критичний аналіз із самоцілі стає засобом наукового пізнання.

6. Принцип періодизації і наступності розвитку психологічного знання передбачає наявність якісно різних етапів і періодів (змістовно і логічно пов'язаних між собою), розгляд єдиного і безупинного процесу наукового пізнання. Керуючись даним принципом, історик психології повинен не тільки виділити ключові, найбільш значущі віхи і моменти цього процесу, не тільки описати історичну і логічну специфіку виділених ступіней розвитку знання, але і показати їхній еволюційний взаємозв'язок і взаємопроникнення.

7. Принцип єдності минулого, сьогодення і майбутнього фіксує розуміння ролі і цільової функції історико-психологічних досліджень. Цей принцип орієнтує вченого на прогностичну стратегію дослідження, пов'язану, по-перше, з виявленням перспективних ліній, позицій, ідей і підходів, що сформувалися в минулому, а по-друге, з їхньою актуалізацією в контексті сучасних досягнень психологічної науки.

8. Принцип єдності колективної й індивідуальної творчості в розвитку психологічного знання передбачає розуміння історії психології як результату діяльності не тільки окремих, хоча і видатних учених, але як сукупного зусилля всього наукового співтовариства. Цей принцип орієнтує дослідника на виявлення всіх передумов формування тієї чи іншої ідеї, аналіз того контексту, що в остаточному підсумку привів до оформлення в працях конкретного ученого певної концепції чи теорії.

1.3. Методи історико-психологічного дослідження

У структурі методології будь-якої науки істотно і значуще місце займають методи організації досліджень, збору й інтерпретації теоретичних і емпіричних даних. В історико-психологічних дослідженнях використовується широка сукупність якісних і кількісних методів. Вони визначаються специфікою предметної області історії психології, і в першу чергу неможливістю проведення безпосереднього експериментального дослідження, а також гносеологічними обмеженнями, обумовленими наявним рівнем розвитку наукового знання в цілому. Усі методи історико-психологічного дослідження призначені для одержання й освоєння нових знань і їхнього синтезу, досягнення інтеграції розрізнених структурних компонентів історії психології в єдину загальнонаукову картину розвитку психологічного пізнання.

Можна виділити наступні методи історико-психологічного дослідження:

- методи планування історико-психологічного дослідження (організаційні методи) - структурно-аналітичний, порівняльний (синхроністичний), генетичний;

- методи збору й інтерпретації фактологічного матеріалу (як теоретичного, так і емпіричного) - категоріально-понятійний аналіз, аналіз продуктів діяльності;
- метод історичної реконструкції (моделювання), проблемологічний аналіз;
- метод бібліометричного аналізу, тематичний аналіз;
- метод джерелознавчого аналізу;
- біографічний метод;
- метод інтерв'ю.

Кожний із зазначених методів у реальному дослідженні конкретизується у вигляді сукупності окремих методик чи методичних прийомів, які можуть виступати як реалізація різних методів. Кожний з методів має сферу свого переважного використання.

Так, *структурно-аналітичний* метод передбачає вивчення будови психологічного знання й орієнтований на виявлення як його структурних елементів і ієрархічних рівнів, так і їхніх взаємозв'язків.

Порівняльний метод спрямований на фіксацію подій історії психології, іноді просторово віддалених, але співпадаючих у часі, тобто пов'язаних одночасністю їхнього здійснення.

Генетичний метод – основним завданням якого є виявлення динаміки, етапів, стадій трансформації психологічного знання в контексті конкретного предмета історико-психологічного дослідження.

Методи збору й інтерпретації фактологічних даних в історико-психологічних дослідженнях відрізняються своїм різноманіттям і не завжди чіткою технологічною операціоналізацією.

Метод аналізу категоріально-понятійного апарата психологічної науки спрямований на виявлення особливостей розуміння і трактування конкретного поняття чи терміну в певний хронологічний період у працях різного періоду одного і того ж вченого.

Метод аналізу продуктів діяльності полягає у вивченні продуктів наукової діяльності вченого чи наукових колективів, включаючи як видані, опубліковані роботи, так і неопубліковані.

Метод історичної реконструкції є одним з вирогідніших методів у пізнанні історії психології. В основі його використання лежить ідея про можливість відтворення цілісної картини якого-небудь процесу, явища чи ситуації періоду шляхом детального і комплексного аналізу окремих складових цього цілого.

Проблемологічний аналіз є одним з якісних методів у вивченні динаміки психологічного знання і спирається на визнання проблеми в якості системотворчого фактора наукового пізнання. Цей метод орієнтований на виявлення передумов виникнення проблеми, аналіз процесу її усвідомлення і формулювання, дослідження шляхів і варіантів її вирішення.

Метод джерелознавчого аналізу спрямований на вивчення документальної основи історико-психологічних досліджень. У його основі лежить ідея про те, що будь-який історичний факт, позбавлений просторово-тимчасових координат і вирваний тим самим зі своїх структурно-генетичних зв'язків, не тільки втрачає свій історичний характер, але взагалі перестає існувати як факт. Особливе значення цей

метод набуває при роботі з архівними і неопублікованими джерелами по історії психології.

Тематичний аналіз, виступаючи як один з методів наукометричного аналізу, є одночасно і якісно-кількісним методом. Він полягає в дослідженні динаміки різних структурних компонентів науки (наукова галузь, напрямок чи проблема) чи творчості окремого вченого на основі квантифікування єдиного масиву даних, що характеризують об'єкт вивчення.

Бібліометричний метод в історико-психологічних дослідженнях передбачає кількісне вивчення інформаційних, документальних потоків в області психології і побудований на аналізі бібліографічних даних публікацій (заголовки, автор, назва журналу і т. ін.) і аналізі цитування у вигляді окремих статистичних методик.

Біографічний метод в історико-психологічних дослідженнях полягає у відтворенні повної і достовірної картини всіх етапів життєвого і творчого шляху вченого на основі аналізу максимально широкого і доступного числа джерел.

У конкретній роботі, як правило, використовується певна сукупність цих методів. Це дозволяє істотно зменшити ступінь суб'єктивізму історика психології при інтерпретації чи оцінці їм тих чи інших фактів становлення і розвитку психологічного знання.

Питання для самоконтролю

1. Відмінність психологічного знання від психологічного пізнання.
2. Форми існування психологічного знання представлені в сучасній суспільній і індивідуальній свідомості.
3. Основні підходи у визначенні предмета історії науки.
4. Особливості предметної сфери історії психології.
5. Основні методологічні принципи історії психології.
6. Охарактеризуйте самостійні методи історії психології.

ТЕМА 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ В АНТИЧНУ ЕПОХУ

План

2.1. Причини зародження раціональних наукових ідей про психіку в період античності

2.2. Основні етапи розвитку античної психологічної думки

Література

Основна

1. Аристотель. О душе // Соч.: В 4 т. М., 1976. Т. 1.
2. Аристотель. Никомахова етика // Соч.: В 4 т. М., 1984. Т. 4.
3. Гиппократ. Избранные книги. М., 1936.
4. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М., 1979.
5. Жуков С. Історія психології: Навч. Посіб, К.:2005.
6. Ждан А.Н. История психологии: Учебник, М.1990.
7. Ждан А.Н. история психологии. От античности до наших дней: Учебник для вузов. М.2004.
8. Корольчук М.С. Криворучко П.П. Історія психології нав. посіб. К.: 2004.
9. Лукреций. О природе вещей. М.;Л., 1947.
10. Платон. Сочинения: В 3 т. М., 1968-1970. Т. 1.
11. Римские стоики. М., 1995.
12. Роменець В.А. Історія психології. Стародавній світ, Середні віки, Відродження. Навч. пос. К. «Либідь» 2005.
13. Фрагменты ранних греческих философов. М., 1989. Ч. 1.
14. Ярошевский М.Г. История психологии. От античности до середины XX века: Учеб. пос.-М. «Академия», 1997.

Додаткова

1. Асмус В.Ф. Античная философия. М., 1976.
2. Виц Б.Б. Демокрит. М., 1979.
3. Кессиди Ф.Х. Гераклит. М., 1983.
4. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Поздний эллинизм. М., 1980.
5. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981.
6. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1987.

2.1. Причини зародження раціональних наукових ідей про психіку в період античності

Хронологічні рамки античної психології - XVI в. до н.е. - IV в. н.е. Це час становлення, розквіту й занепаду греко-римської цивілізації. Саме в цей період зароджуються й оформляються раціональні наукові знання про психіку, паростки яких з'являються вже в рамках давньосхідної культури. Праці грецьких мислителів знаменують революцію в науковому світогляді: була спростована міфологічна картина світу і їй протиставлений раціоналістичний, науковий погляд на навколишню дійсність - природу, людину, її внутрішній психічний світ. І хоча основним поняттям, що відбиває психічні явища, залишається поняття "душа", але істотно перетворюється його зміст, робиться спроба його раціоналістичного пояснення.

Основною рисою міфологічного світорозуміння виступав *антропоморфізм*, тобто перенесення людиною своїх властивостей і характеристик на навколишній світ. Через призму власного бачення і усвідомлення як вихідної точки світобудови людиною тлумачилися всі природні і космічні явища, увесь світ живої і неживої природи і навіть створені його уявою божественні істоти. З антропоморфізму як основної риси міфологічного світогляду випливали і такі його характеристики, як *гілозоїзм* (від грец. слів, що означають “матерія” і “життя”), що полягає в “оживотворенні” навколишньої дійсності, коли увесь світ, космос розглядався як споконвічно живий, межа між живим, неживим і психічним не проводилася; і *анімізм* (від лат. “аніма” – “душа”, “дух”) – “натхнення” навколишнього світу, твердження, що за всіма явищами реальності (живими і неживими) ховається сонм духів (душ), що визначають їхнє буття і функціонування.

Філософське наукове мислення, що прийшло на зміну міфологічним поглядам, характеризується наступними рисами:

1. Авторитет традицій заміщається авторитетом розуму.
2. Пошук генетичного початку світу доповнюється спробами знайти його субстрат, субстанцію.
3. Відбувається деантропоморфізація, деміфологізація навколишнього світу, природи, космосу.
4. Ставиться задача не просто описати, але і пояснити душу і її функції.
5. На зміну вірі й образно-асоціативним процесам як головним інструментам міфологічного пізнання приходять прагнення дати логічне обґрунтування і доказ висунутих положень.

Виникненню нового типу мислення відповідали якісні зміни в психічному світі людини. Досягнутий до цього моменту рівень еволюції психіки дозволяє людині усвідомлювати буття в цілому, саму себе і свої границі. Виникають дискурсивне мислення, довільна пам'ять, розвивається самоаналіз, з'являється рефлексія, усвідомлення свого Я, тобто складається та організація психічного світу, яка характерна для сучасної людини.

Крім вищезгаданих змін у психічній сфері людини, можна виділити ще *ряд факторів*, що визначили зародження наукових раціональних психологічних поглядів у період античності:

- Розвиток соціально-економічного і політичного ладу давньої Греції як важливого стимулу виникнення раціонального знання.
- Розквіт культури - поезії, музики, архітектури, літератури (Гомер, Гесіод, Архілох і ін.).
- Вивчення, осмислення і творча переробка психологічних ідей, накопичених у давньосхідному світі.
- Відносна анти релігійність античної культури і відсутність релігійних заборон як основа вільного розвитку наукової думки.
- Виникнення науки як сфери суспільної свідомості з її критеріями і вимогами пізнання і виклади матеріалу (доказовість, логічність, систематизованість), а також пов'язана з цим тенденція розгляду людини і її душі не в руслі міфологічних традицій, а на основі об'єктивних даних (математичних, медичних, анатомо-фізіологічних, біологічних).

Психологічна думка античності, що розвивається на ґрунті зазначених інновацій у соціально-культурній і психологічній сферах, у цілому здобуває **раціональний характер**. Стверджується, що богоподібність людини визначається розвитком її розумових здібностей (Зенон, Хризипп, Панетій), що розум - вища божественна частина душі (Платон, Аристотель), принцип організації людини (Анаксагор), джерело її розвитку й удосконалювання (Геракліт, Сократ, Платон), очищення душі (Платон), що раціональне пізнання - єдине істине (Демокрит, Платон). Сам Бог розглядається як розум (Фалес), як Логос (Геракліт). Ворожнеча і любов виступали як джерела виникнення світу (Емпедокл).

2.2. Основні етапи розвитку античної психологічної думки

Процес виділення філософського раціонального мислення з міфології йшов повільно і на першому етапі можна говорити про “**протофілософію**”, для якої характерна наявність багатьох образів міфології, значних елементів антропоморфізму, пантеїзму, відсутність філософської термінології.

Антична протофілософія датується VI в. до н.е. і містить у собі:

- **іонійську філософію** (Мілетську школу Фалеса, Анаксимандра, Анаксимена, Геракліта);
- **італійську філософію** (Піфагорійський союз і школа елатов - Ксенофан, Парменід, Зенон);
- **філософію Емпедокла**, що поєднує в собі іонійську і італійську традиції.

Першою філософсько-психологічною школою античності вважається **Мілетська школа**, творцем якої був **Фалес** (624-547 рр. до н.е.). Фалес вважає, що основою усього є вода. Земля плаває на воді, походить з неї, оточена нею. Вода рухлива, мінлива, переходить з одного стану в інший і тим самим утворює усе суще. З неї виникають усі речі і всі космічні явища, включаючи людину і її душу. Таким чином, людина розглядається як частина природного світу. Це означає виникнення **природоцентричного** підходу до його розуміння. Міфологічність поглядів Фалеса виявляється в гілозоїзмі і анімізмі при описі світу. Фалес дає визначення понять високого ступеня узагальненості: “космос”, “простір”, “час”, “думка”, “необхідність”.

Інший представник Мілетської школи – **Анаксимандр** (610-547) вважав, що загальним субстратом є **апейрон** (провісник атома) - вічний безмежний божественний початок, що не має певної речовинної форми, якісних характеристик (суміш всіх елементів) і усім керує. Рушійна сила розвитку світу - боротьба і відокремлення протилежностей (у першу чергу, тепла і холоду). Він стояв у джерел еволюційної ідеї, стверджуючи, що живе походить з неживого, а людина - від тварин.

Учень Анаксимандра – **Анаксимен** (помер приблизно в 528 /525 р. до н.е.) вважав, що субстрат усіх речей, першоматерія – повітря. Воно є нескінченним, здатним розряджатися і згущуватися, породжуючи тим самим усе суще. Згодом ідеї про повітря як про складову душі одержали розвиток у вченні **Епікура**.

Вершиною Мілетської школи було вчення **Геракліта** (530/ 540-470/ 480 рр. до н.е.). Геракліт - основоположник ідеї розвитку, відповідно до якої все суще

знаходиться в стані вічної і постійної зміни. Геракліт увійшов в історію як один з перших дослідників власне психічної діяльності. Він увів поняття “психея”, на основі якого народилися згодом поняття “психіка” і “психологія”.

Розкриваючи співвідношення вологості - вогненності душі, Геракліт висловлює перший здогад про діалектику психічних і фізіологічних станів в організмі.

Геракліт, розглядаючи проблему пізнання, відзначає, що пізнання - відмітна властивість людини. Геракліт виділяє два рівні пізнання: відчуття і розум. Він підкреслює роль органів відчуттів у пізнанні. Геракліт говорить про спонукальні сили, потреби, що, у свою чергу, визначаються способом життя організму. Таким чином, у роботах Геракліта висунутий цілий ряд важливих психологічних ідей: матеріальність (вогненність) душі; залежність законів душі від Логосу; зовнішня і тілесна обумовленість психіки; диференціація рівнів життєдіяльності (сон, пильнування); співвідношення пізнавальних і спонукальних сил.

Другий етап у розвитку античної філософсько-психологічної думки отримав назву **натурфілософія**, чи філософія природи. Це перша історична форма науки, вид природоцентризму, відповідно до якого всі явища розуміються як частина природи, космосу. Натурфілософія виникла в V ст. до н.е. і була представлена плеядою блискучих учених.

Гіппократ (460-370рр. до н.е.) – “батько медицини”, один з основоположників наукового підходу до хвороб людини і їх лікування. Він вивчав будову людського організму, досліджував причини його хвороб. Життя розглядалося ним як процес, що змінюється. Серед пояснювальних принципів – повітря як сила, що підтримує зв'язок організму зі світом, а в мозку виконує психічні функції. Вчення про єдину стихію, яка лежить в основі різних речей, Гіппократ замінив вченням про співвідношення чотирьох рідин(крові, жовчі, лімфи, чорної жовчі). Отже, з ім'ям Гіппократа пов'язують назви чотирьох темпераментів, що дійшли до наших днів: сангвінічний (переважає кров), холеричний (жовта жовч), меланхолійний (чорна жовч), флегматичний (слиз). Для майбутньої наукової психології цей пояснювальний принцип, при всій його наївності, мав дуже важливе значення (недарма термінологія Гіппократа збереглася дотепер). У Гіппократа на передній план висувалася ідея про те, що незліченні розходження між людьми можна згрупувати по декількох загальних ознаках поведінки; тим самим закладалися початки наукової типології, що лежать в основі сучасних вчень про індивідуальні розходження між людьми. Причину відмінностей Гіппократ шукав всередині організму, душевні якості ставились в залежність від тілесних. Поряд із внутрітільною детермінацією, підкреслюється обумовленість розвитку людини і її психіки зовнішніми причинами: способом життя людини, умовами її побуту (їжа, житло), особливостями географічного середовища існування людини, способом правління, тощо. Гіппократ обґрунтовує головну роль мозку в психічній діяльності, трактуючи мозок як орган психіки, вважаючи, що він є великою залозою.

Анаксагор (500-428 рр. до н.е.) вважав, що природа складається з безлічі дрібних часток і шукав у ній початок, завдяки якому з хаосу, з безладного скупчення і руху цих часток виникає організований космос. Як такий початок він виділив “найтоншу річ” і назвав її “**нус**” (розум). Розум вносить у світ порядок і стає

принципом її організації. Розумність природи - спосіб її побудови. Стверджується, що розум “вища речовина”, він “ні з чим не змішується”, має найбільшу силу, містить повне знання про усе, установлює в усьому порядок. Душа похідна від матеріального розуму; вона - принцип існування і розвитку живих істот. Від того, наскільки повно в різних тілах представлений розум, що виступає як принцип організації, залежить їхня досконалість. Таким чином, Анаксагор розумів розум як спосіб організації тіл. Згідно Анаксагору, не розум визначає переваги людини, а його тілесна організація визначає вищу психічну якість - розумність. Анаксагор вказує, що сенсорне пізнання - продукт матеріальної взаємодії об'єкта й органу чуття.

Принцип підпорядкованості всіх явищ, у тому числі психічних, матеріальним причинам одержав найбільше послідовне вираження в атомістичній концепції **Демокріта** (460-370 рр. до н.е.). Єдиним і для душі, і для космосу Демокріт визнавав закон, відповідно до якого немає безпричинних явищ: усі вони - результат механічного зіткнення атомів. Усі речі і явища світу складаються з атомів. Почуттєво атоми не сприймаються, але осягаються розумом. Людина також створена з різних видів атомів. Душа залежить від тіла, росте і старіє разом з ним. Демокріт вважає, що душу мають усі тіла, навіть мертві, хоча в них її дуже мало. Тим самим він приходив до **панпсихізму**. Демокріт - автор вчення про первинні і вторинні якості. Він першим диференціює відчуття і сприймання. Демокріт виділяє два рівні пізнання: почуттєве і раціональне.

Вчення **Сократа** (469-399 рр. до н.е.) знаменує поворотний момент у розвитку античної думки. Про Сократа відомо тільки зі слів його учнів (Платон) і сучасників (Аристофан). Сам же він ніколи нічого не писав і вважав себе не вчителем мудрості, а людиною, покликаною розбудити в інших прагнення до пошуку істини шляхом особливої техніки діалогу. Підбираючи певні питання, Сократ допомагав співрозмовнику “родити” ясне і виразне знання. Його по праву вважають піонером психотерапії. Людина розглядається Сократом як особлива істота, відмінна від природного. Тобто на протигагу природоцентризму він висунув принцип **антропоцентризму**. У розуміння душі вноситься особистісний зміст; вона описується Сократом не як матеріальне тіло, а як розум і моральні цінності (“Я усвідомлюючи”). Не ставлення до інших людей, а ставлення до самого себе, пізнання своєї моральної сутності як передумова духовного росту - головна тема Сократа: “Пізнай себе і стань таким”. Сократ шукає моральні детермінанти поведінки людини, вносить етичну проблематику в навчання про людину, закладаючи тим самим основи моральної філософії.

Платон (428/427-348/347 до н.е.) - учень Сократа. Платон - засновник **об'єктивного ідеалізму**, у світлі ідей якого він розглядає і всі психологічні проблеми. Основний постулат вчення Платона - це визнання буття не матеріального світу, а світу ідей і затвердження первинності ідей і вторинності, предметного світу. Затверджується **онтологічний** характер ідей, указується, що за кожним явищем предметно-матеріального світу стоїть ідея як першопричина, яка породжує їх. Платон поряд з реальністю матеріального світу виділяє другу реальність - надматеріальну, ідеальну, метафізичну. Він доводить, що в основі поведінки людини лежить не предметна детермінація (вплив речей), а етична, цільова, коли

людина керується у своїй поведінці нормою, зразком, метою, ідеєю. Цей вид впливу називається **телеологією**.

Платон доводить незалежність душі від тіла. Тіло для душі - тільки тимчасовий притулок. Основна обитель її - світ ідей. Будова душі - троїста, тобто складається з 3-х частин: вища розумна частина; нижча шляхетна частина (афективні стани і прагнення); нижня частина душі, що жадає, (потреби, потяги, пристрасті). Вони представлені в 3-х класах суспільства, кожному з яких відповідають певні чесноти. Платон дає класифікації індивідуальних характерів, характерів народів, форм правління. Люди і народи розрізняються за перевагою в них певних частин душі. У греків, наприклад, шляхетна душа, а в народів Сходу – душа, що жадає. Платон протиставляє почуттєвий і розумовий рівні пізнання.

Арістотель (384-322 рр. до н.е.) ввійшов в історію як основоположник психології як науки: його трактат “Про душу” - перша спеціальна історико-теоретична праця по психології. Арістотель створив новий підхід до вивчення і розуміння душі як предмета психологічного знання. Основним об'єктом дослідження явищ у нього виступали не фізичні тіла (як у натурфілософів) і не безтілесні ідеї (як у Платона), а організм, з яким тілесне і душевне складають нероздільну цілісність. Вихідним у концепції Арістотеля була людина; мислитель стверджував, що переживає, мислить, учиться не душа, а цілісний організм. Оскільки душа безтілесна, вона не може бути розділена на частини. Тому спробам виділення частин душі Арістотель протиставляє розгляд різних рівнів здібностей організму до діяльності, у яких втілюється і виявляється життя душі. Арістотель намічає схему ієрархії здібностей як функцій душі: вегетативної, чуттєво-рухової, розумної. Функції душі виступають як рівні її розвитку. Ієрархічність їх будови виявляється в тому, що вищі функції передбачають нижчі і розвиваються на їх основі. Тим самим у психологію вводилася в якості найважливішого пояснювального принципу **генетична ідея**. Функції душі виступають як рівні її еволюції. Зазначивши, що нерозвинена душа дитини близька тваринній, він тим самим заклав основу **біогенетичного закону**, відповідно до якого в ході розвитку кожної людини повторюються ті ступіні, які пройшов у ході еволюції увесь органічний світ.

Арістотелем була відкрита особлива область психічних образів, що виникають без безпосереднього впливу предметів на органи чуттів, названа ним “фантазіями”. Він додає новий зміст основному принципу наукового пояснення - принципу причинності (детермінізму). Серед різних типів причинності він виділив особливу цільову причину – “те, заради чого відбувається дія”. Кінцевий результат процесу (ціль) впливає на його хід. Крім цього, він увів поділ на практичний і теоретичний розум.

У ході завойовницьких походів Олександра Македонського (IV ст. до н.е.) виникла найбільша світова монархія стародавності. Її розпад відкрив новий період в історії давнього світу - **елліністичний** - з характерним для нього синтезом елементів культур Греції і країн Сходу.

Віра в могутність розуму й у великі інтелектуальні досягнення колишньої епохи ставилися під сумнів. Виникає і стає популярною **філософія скептицизму**, яка призиває відмовитися від суджень, які стосуються навколишнього світу, в силу

їхньої недовідності. Піддається сумніву значення інтелектуальних цінностей (Піррон, кінець IV ст. до н.е.). Ця концепція відбивала нове світовідчуття людини кризового суспільства і базувалася на уявленні про те, що відмовлення від пошуків істини дозволить людині знайти душевний спокій, досягти стану атараксії (від грецького слова, означає відсутність хвилювань).

У період еллінізму психологічна думка розвивається в руслі наступних напрямків: перипатетики (розвиток ідей Арістотеля); стоїцизму (розвиток ідей Геракліта); епікуреїзму (розвиток концепції Демокріта); платонізму (розвиток ідей Платона); раньохристиянської патристики.

Школа стоїків виникла в IV ст. до н. е., назву отримала від того місця де й була заснована (стоя – портик храму). Її засновники - **Зенон, Хризипп**. Найбільшого розвитку **стоїцизм** досяг у римський період (Сенека). Стоїки розглядали космос як утворений з незліченних модифікацій вогненного повітря - пневми, різновидом якої є душа. Стоїки звеличували розум, стверджували, що людина не досягає щастя через те, що не знає, у чому воно полягає. Вони категорично заперечували роль і цінність афективної сфери, бачили в ній джерело “псування розуму”, оскільки афекти виникають у результаті “неправильної” діяльності розуму. Задоволення і страждання оцінювалися ними як помилкові судження про сьогоднішнє; бажання і страх - як помилкові судження про майбутнє. Тільки розум, вільний від будь-яких емоційних потрясінь, здатний правильно направляти і регулювати поведінку.

Лідер іншої популярної школи філософії періоду еллінізму **Епікур** (кінець IV ст. до н.е.) спирався на атомістичне вчення Демокріта. Епікур висловив ідею, що атоми можуть відхилятися від своїх закономірних траєкторій. Тим самим **епікуреїзм** відкинув строгу зумовленість вчинків, визнав можливість мимовільних відхилень, закладених у самій природі речей, спонтанність і волю вибору людини.

Послідовником Епікура в Давньому Римі був **Лукрецій** (I ст. до н.е.). Лукрецій критикував пантеїстичні погляди стоїків про “розлитий” у природі у формі пневми розум. На думку Лукреція існують тільки атоми, що рухаються за законами механіки, в результаті чого виникає і сам розум.

В елліністичний період проводилися дослідження в області анатомії і фізіології. Так, олександрійські лікарі **Герофіл** і **Еразистрат**, вивчали будову організму, включаючи головний мозок. Ними була встановлена відмінність між чуттєвими і руховими нервами. Через дві тисячі років це відкриття лягло в основу важливого для фізіології і психології вчення про рефлекси.

Іншим великим дослідником душевного життя в його зв'язку з тілесністю був давньоримський лікар **Гален** (II ст. н.е.). В своїй праці «Про частини людського тіла», узагальнюючи знання медиків Заходу і Сходу, він доводить залежність життєдіяльності цілісного організму від нервової системи. В той час анатомування людського тіла заборонялось (досліди проводились на тваринах). Оперуючи гладіаторів (яких римляни за людей не вважали), Гален зміг розширити уявлення про людину, в тому числі й про головний мозок, де, як він вважав, зберігається вищий сорт «пневми», носія розуму. Слідом за Гіппократом Гален розвив гуморальне вчення про темпераменти як про пропорції, у яких змішані основні “соки” організму. Темперамент з перевагою «теплого» - мужній і енергійний, з перевагою «холодного» - повільний, інертний.

Продовжувачем вчення Платона в період еллінізму був **Гребель**, який доводив абсолютну нематеріальність душі і відкидав тілесність. В основі існування всього суцього він бачив еманацию (витікання) божественної, духовної першооснови. Психологія в роботах Гребля знайшла новий предметний зміст - стала наукою про "самосвідомість". Гребель першим приступає до дослідження рефлексії як найважливішого механізму свідомої діяльності людини. Особливість його підходу полягає в розгляді рефлексії як самодостатньої, ні з чого не виведеної сутності. Таке розуміння рефлексії стало згодом ґрунтом формування **інтроспективної психології свідомості**.

Представником раньохристиянських вчень, що розвиваються в руслі античного світу, був **Августін** (IV-V ст.). Він підкреслював чільну роль душі, яка, на його думку, керує тілом. Особливу роль у психічному світі людини він відводив волі, піднімаючи її над розумом, ставши, таким чином, одним з основоположників **античного волюнтаризму** (від лат. "волюнтас" - воля).

Праці давньогрецьких мислителів актуальні і значимі для сучасної психологічної науки. У них визначені основні лінії, за якими здійснювався подальший розвиток психології, ставляться і розглядаються багато проблем, що складають і понині предмет серйозних психологічних досліджень: психофізіологічна і психофізична проблеми, питання індивідуальних розходжень, співвідношення чуттєвого і раціонального пізнання, структури психіки, її функцій, проблема характеру.

Питання для самоконтролю

1. Характеристики міфологічного мислення.
2. Причини зародження раціональної картини світу.
3. Характеристика раціонального мислення.
4. Характеристика Мілетської філософської школи.
5. Творчість мислителя, який вважається вершиною Мілетської школи.
6. Характеристика творчості Анаксагора.
7. Вкажіть основні позиції вчення Демокріта.
8. Чим творчість Сократа є важливою для психологічного знання?
9. Чим характеризуються "ідеї" Платона?
10. Як Платон доводив безсмертя душі?
11. Що привніс у розвиток психологічного знання Арістотель?
12. Що доводив Гребель (в сфері психологічних ідей)?

ТЕМА 3. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

План.

3.1. Хронологічні рамки й особливості культури Середньовіччя

3.2. Особливості християнської антропології

Література

1. Абельяр П. История моих бедствий. М., 1959.
2. Августин А. Исповедь... // Богословские труды. М., 1978. Т. 19.
3. Августин А. О бессмертии души // Творения Блаженного Августина. Киев, 1880. Т. 2.
4. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности. М., 1997.
5. Ждан А.Н. история психологии. От античности до наших дней: Учебник а. для вузов. М. 2004.
6. Ждан А.Н. История психологии: Учебник, М. 1990.
7. Жуков С. История психологии: Навч. Посіб, К.: 2005.
8. Корольчук М.С. Криворучко П.П. История психологии. Навч. посіб. К.: 2004.
9. Роменець В.А. История психологии. Стародавній світ, Середні віки, Відродження. Навч. пос. К. «Либідь» 2005.
10. Ярошевский М.Г. История психологии. М., 1997.

3.1. Хронологічні рамки й особливості культури Середньовіччя

Історія Середньовіччя охоплює тривалий період - від IV до початку XVII ст. Цей період збігається з епохою виникнення, розквіту й занепаду феодального ладу.

Епоха Середньовіччя характеризується занепадом культури й освіти, що наступив після катастрофи античного світу: зникали міста і великі осередки культури; була втрачена значна частина досягнутих у грецькій цивілізації знань, що втратили своє ціннісне значення; різко знизився освітній ценз населення. У IV в. був знищений науковий центр в Олександрії. На початку VI ст. імператор Юстиніан закриття Афінівської школи античної філософії, що проіснувала біля тисячі років.

Новим фактором культурного розвитку стають світові релігії - буддизм, іслам, християнство, що зародилися ще в давньому світі, але в цей час набули світового масштабу. Зростає їхній вплив на всі сторони культури і духовного життя суспільства. Світогляд середньовіччя стає **теологічним**. Його основа - церковна догма. Авторитет Церкви був незаперечним.

Невірно оцінювати епоху середньовіччя як "перерву в ході історії", як період культурного застою. Незважаючи на занепад природничих наук у цілому, елементи природно-наукової, емпіричної думки зберігаються і поповнюються; розвиваються гуманітарні області знання; створюються унікальні твори мистецтва. Епоха середньовіччя представлена цілою плеядою видатних мислителів, діячів культури: П.Абельяр, Р.Бекон, Авіценна, Аверроес, Дж.Бруно, Н.Коперник, Петрарка, В.Шекспір, Леонардо да Вінчі, А.Рубльов, М.Грек, Ніл Сорський і багато інших.

Християнство приносить у суспільну свідомість і європейську культуру систему загальнолюдських цінностей, що стають основою нової духовності і моралі.

3.2. Особливості християнської антропології

У середньовічній Європі пануючою релігією було християнство, у рамках якого складається специфічна картина людини і її душі. Основним джерелом християнської антропології є Новий Завіт, що є законом життя християн. Час його виникнення - I ст. Новий Завіт - це воля Бога, передана людям. Будучи словом Божим, Біблія є не об'єктом знання, а джерелом віри. Її не можна пізнати раціональним розумом. Через віровчення людина одержує новий фактор регуляції своєї поведінки, ірраціональної за своєю природою.

У Біблії і працях Батьків церкви ставляться і розглядаються фактично усі **фундаментальні проблеми буття людини.**

1. По-новому розуміється і трактується сутність Божественного. Бог - єдиний і унікальний. Відкидається політеїзм і затверджується монотеїстичний підхід.

Бог розглядається як нескінченний, трансцендентний. Він протистоїть усьому, закритий для почуттєвого сприйняття.

На відміну від греків, у яких Бог виступав як закон, Логос, доля, провидіння, Біблійний Бог має особистість, не безпристрасний, навпаки, він - уособлення вищої любові до людей. Він править і світом, і кожною людиною, його справами, визначає його майбутнє.

Затверджується ідея створення. Бог розглядається як творець усього, який створює все "із нічого", вільно, актом своєї чистої волі. Він дарує життя. Тому Бог - це єдине буття, сутність, у той час як усе, створене ним, включаючи людину, не має самостійного буття, а лише володіє їм, одержуючи його від Бога. Тим самим затверджується теоцентризм як основа світогляду середньовіччя. Грецька думка: людина - міра усього - переглядається; затверджується новий принцип: Бог - усе, а людина - його творіння.

2. На відміну від античної традиції визначається місце людини у світобудові. Греки розглядали людину і космос у єдності; космос виступав у них як живий, подібний до людини. Вище космосу людина не піднімалася.

У Біблії місце людини кардинально міняється. Вона вже - не частина космосу, а істота привілейована, створена Богом "по образу і подоби своїй"; пан усього, що створено до неї. І людина повинна прагнути Богоподібності. У той же час підкреслюється протилежність Творця і природи людини; кульмінацією цієї протилежності є гріхопадіння.

3. Інакше, порівняно з античною традицією, описується шлях духовного удосконалення людини. Греки бачили тільки один шлях досягнення Богоподібності, вдосконалення людини - через розвиток інтелекту, пізнання. Біблія ж у цьому питанні наголошує на волі. Стати святим, відповідно до Біблії, - значить виконувати волю Бога, коритися його заповідям, хотіти того ж, що хоче Бог, прийняти Божу волю як свою. На зміну античному інтелектуалізму приходять волонтаризм. Витісняючи інтелект, воля перетворюється в центральне особистісне утворення, системоутворюючу характеристику душі.

4. Біблія відкидає фаталізм, властивий більшості течій античної філософсько-психологічної думки.

5. Ідеалом грецької філософії було пізнання, наука, розум. Біблія дає інше трактування цієї проблеми. Науці вона протиставляє віру, визначаючи її як єдину

цінність для віруючої людини. Віра в істинність положень Священного Писання займає місце логічних доказів, обґрунтування, дослідження.

Антагонізм віри і знання найбільш яскраво був виражений карфагенським проповідником II-III ст. К.Тертуліаном: “Вірую, в те що це абсурдно”. Він доводив, що сила істинної віри зворотно пропорційна доводам людського розуму.

6. З цього випливає нова орієнтація пізнання, відповідно до якої предметом вивчення повинен бути не зовнішній природний світ, а Бог і душа людини. Визнається пріоритет самоспостереження над пізнанням зовнішнього світу. Тим самим вводиться дихотомія внутрішнього і зовнішнього. Вважалося, що знання відкрите тільки чистій душі, тобто пізнавальна здатність містить у собі моральну складову.

7. У цих умовах природно-наукове пізнання припиняється. Емпіричне пізнання заміщається релігійною догматикою. Особливу роль здобуває тлумачення Біблійних текстів як методу пізнання душі. По суті, відбувається підміна наукового знання реальності вербальними конструкціями.

8. По-новому оцінюється морфологічна будова людини. В античності існувала двоскладна людина (душа і тіло). Християнство ввело третю, вищу підструктуру, і людина стала триединою: тіло - душа - дух.

9. Душа розумілася як форма, сутність, яка веде подвійне життя - у Бога й у тілі. Перший спосіб буття є істинним. Проголошується безсмертя душі.

10. Роль почуттєвої сфери применшується; підкреслюється помилковість почуттів і пагубний вплив емоцій і пристрастей на розвиток людини.

Після Біблійного послання усі філолофсько-психологічні вчення розділяються на 3 групи:

- 1) шукаючі розходження двох сфер: розуму і віри;
- 2) філософи “поза вірою і проти віри”;
- 3) філософи “у вірі”.

Філософствування “у вірі” було найбільш розвинутим вченням в період середньовіччя, що втілювалося в схоластику. **Схоластика** зароджується в VIII ст. і є філософією, спрямованою на обґрунтування догматів богослов'я. Її ціль полягає в тому, щоб надати Священному Писанню вид раціонального вчення. Загальним для всіх течій схоластики був зв'язок з богослов'ям і залежність від нього, а також використання таких методів пізнання як коментування й інтерпретації текстів.

У схоластиці виділяються *дві основні течії*: **реалізм** і **номіналізм**. Вододіл між ними – це рішення гносеологічного питання про відношення загального до індивідуального. Реалісти відстоювали положення про об'єктивне існування загальних понять у божественному розумі. Вони доводили первинність буття Бога і виражали теологічну точку зору в схоластиці. Номіналісти (від “номен” - ім'я) вважали, що загальні поняття не мають самостійного існування і є словами, звуками, іменами.

Найбільш відомий схоласт, найбільш радикальний представник реалізму – **Фома (Томас) Аквінський** (1225-1274), вчення якого була канонізоване (1879) як істинно католицька філософія (і психологія) і одержало назву “**томізм**”, а сам Ф.Аквінський був прилічений до лику святих (1323). Він доводив безсмертя душі,

говорив про залежність людини від Божої милості, про особисту відповідальність перед Усевишнім. Душа розглядалася ним як посередник між матеріальним світом і Творцем. Свідомість і самосвідомість абсолютизуються, і психіка людини протиставляється всім іншим формам життєдіяльності, визначається як самостійна сутність, що перебуває в надтілесному світі. Описуючи духовне життя, Фома Аквінський розташовував різні форми душі у вигляді своєрідних щаблів - від нижчих до вищого. Кожному явищу в цій ієрархії приділялося своє, строго визначене і відмежоване від інших явищ місце. В ієрархічній послідовності розміщалися душі (рослинна, тваринна, людська); усередині кожної з них - здатності і далі - їхні продукти (відчуття, представлення, поняття).

У роботах Ф.Аквінського одержало подальший розвиток вчення про інтроспекцію, що зародилася у Плотина і Августина і яке стало основою теологічної психології. Робота душі описується в такий спосіб: спочатку відбувається акт пізнання, результатом чого є виникнення образу об'єкта (відчуття чи поняття); потім душа усвідомлює зроблений акт; на останньому етапі душа повертається до себе, пізнаючи вже не образ і не акт, а саму себе як унікальну сутність. Тобто мова йде про замкнуту у собі свідомість, що існує поза зв'язком із зовнішнім світом і тілесним організмом. У зв'язку з цим нове трактування одержує психічний образ.

Найбільш сильні позиції в номіналізмі були в Англії і Франції, де криза феодалізму проявилася особливо гостро і раніш, ніж в інших країнах. Найбільш послідовним проповідником номіналізму був професор Оксфордського університету **Вільям Оккам** (1300-1350). Відкидаючи томізм, він відстоював вчення про подвійну істину; стверджував, що філософія, що спирається на логічні міркування, і релігія, що черпає свої істини у Священному Писанні, мають різні предмети дослідження. Предмет філософії - пізнання природи, а релігії - моральна сфера людського життя. В.Оккам заперечує теорію образів, дискредитовану Ф.Аквінським, і заміняє її ідеєю про знаковий характер розумових і почуттєвих образів. Слово - знак мови. Відчуття - знак предмета (як дим - знак вогню, посмішка - знак веселощі). Діяльність волі Оккам ставив вище розуму. Відстоюючи ідею єдності душі, він заперечував наявність у ній безліч душевних здібностей (сил), але вказував на різні акти, функції душі. Вчення В.Оккама, що носило антисхоластичний характер, одержало назву "бритва Оккама". Це вчення стало основою закону економії в психології. Оккам доводить, що існування душі не може бути доведено ні дослідним шляхом, ні на основі розуму; у душу можна тільки вірити. З цього робиться висновок, що "душу" як пояснювальне поняття треба вивести за межі філософського і наукового дослідження і помістити в область релігійних істин.

Авторитетним представником номіналізму був також шотландський учений **Дунс Скотт** (1270-1308). Він виступав за розмежування розуму і віри, філософії і теології. На перше місце він висував вольове начало яке лежить в основі створення світу. Відстоював свободу волі людини, розглядаючи її як сутнісну характеристику душі. Розвивав ідею про те, що індивідуальне вище загального.

До числа помірних номіналістів відноситься **П'єр Абеляр** (1079- 1142), автор роботи "Історія моїх нещаст", сповіді, що представляє собою глибокий аналіз психології життєвого шляху людини. Абеляр доводив перевагу знань перед сліпою вірою, порівнюючи людину, що читає Божественні тексти і не розуміючого їх, з

ослом, що грає на лірі. Висловлював сумнів в істинності багатьох інтерпретацій Священного Писання. Розум відокремлюється ним від віри і стає її умовою (“розумію, щоб вірити”). Абельяр доводить, що мораль не знаходиться цілком у руках Бога; людина сама вершить свою долю і відповідає за свої діяння. Підкреслюється, що вчинок людини сам по собі - не злий і не добрий. Його характер визначається наміром людини.

Англійський учений **Роджер Бекон** (1214-1292) першим ужив поняття “дослідна наука”. Пріоритетне місце відводив природничим наукам, що використовують експеримент і математику. У своїх філософських побудовах Бекон спирався на Арістотеля, відновлюючи зміст його вчення. Говорив про душу як про єдність форми і матерії. Високо цінував Ібн Сіну. Висунув ідею про «перспективу», узявши це поняття з оптики. Відчуття (насамперед зорове) розглядається їм як основа пізнання, тому що за допомогою зору людина встановлює розходження між предметами, а це складає суть усіх знань про світ.

Таким чином, у період Середньовіччя продовжувався розвиток психологічної думки, активно йшов процес переосмислення і творчого розвитку ідей попередників, формувалися паростки нового психологічного знання.

Питання для самоконтролю

1. Дайте загальну характеристику середньовічного мислення.
2. Характеристика християнської антропології.
3. Як описується шлях духовного вдосконалення в Середньовіччі?
4. Що виступає ідеалом пізнання в Середньовіччі?
5. Чим відрізняються дві основні течії схоластики?
6. Погляди Хоми Аквінського на природу душі.
7. Погляди В.Оккама і Д.Скотта.

ТЕМА 4. АРАБОМОВНА СЕРЕДНЬОВІЧНА ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА

План.

- 4.1. Культура арабо-мовних народів у період Середньовіччя
- 4.2. Антропологічна думка в пануючих ідейних течіях арабо-язичної культури Середньовіччя
- 4.3. Загальні ідейно-теоретичні основи арабомовної перипатетики
- 4.4. Антропологічне і психологічне вчення Ібн Сіни
- 4.5. Психологічні погляди Ібн-Рушда
- 4.6. Психологічні погляди Альгазена

Література

1. Аль Фараби. Существо вопроса // Антология мировой философии: В 4-х т. М., 1969.
2. Ждан А.Н. История психологии: Учебник, М.1990.
3. Ждан А.Н. история психологии. От античности до наших дней: Учебник для вузов. М.2004.
4. Жуков С. Історія психології: Навч. Посіб, К.:2005.
5. Завадовский Ю.Н. Абу Али Ибн Сина. Жизнь и творчество. Душанбе, 1980.
6. Ибн Габирол. Жемчужная россыпь // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. М., 1991.
7. Ибн Габирол. Человек и его судьба // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. М., 1991.
8. Ибн Рушд // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. М., 1961.
9. Ибн Сина. Избранное. М., 1980.
10. Ибн Сина. Избранные философские произведения. М., 1980.
11. Ибн Сина. Канон врачебной науки. Ч.1. М., 1994.
12. Ибн Сина. Книга о душе // Ибн Сина. Избранные философские произведения. М., 1980.
13. Корольчук М.С. Криворучко П.П. Історія психології навч. посіб. К.: 2004.
14. Ренан Э. Аверроэс и аверроизм / Пер. с франц. Киев, 1903.
15. Роменець В.А. Історія психології. Стародавній світ, Середні віки, Відродження. Навч. пос. К. «Либідь» 2005.
16. Сагадеев А.В. Ибн Рушд (Аверроэс). М., 1973.
17. Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). М. 1985.
18. Степанянц М.Т. Арабская философия // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. М., 1991.
19. Терновский В.Н. И.С. Авиценна. М., 1969.
20. Шидфар Б.Я. Ибн Сина. М., 1981.
21. Ярошевский М.Г. История психологии. М., 1997.

4.1. Культура арабомовних народів у період Середньовіччя

У Середньовіччі спостерігався активний вихід арабських племен на арену історичного процесу. Вони поширилися на величезні території - від Аравійського

півострова до берегів Атлантики, з одного боку, і до Індонезії - з іншої. Низка арабських народностей створюють свої держави.

Більш того, у Середньовіччі арабо-мовний Схід починає грати знову передову роль у розвитку світової історії. Тут раніше, ніж на Заході, утворюється феодалізм, що є більш прогресивним ладом, порівняно з рабовласницьким, швидко розвивається культура. На певному відрізку часу, поки сформовані феодальні відносини не стали гальмом суспільного розвитку, Схід, і насамперед арабо-мовні країни, стали носієм передової філософсько-психологічної думки. Вони першими сприйняли і продовжили вивчення Аристотеля, забезпечивши його спадкоємне дослідження і пізніше перенесли його ідеї на ґрунт європейської культури.

Самобутня культура, що склалася в XVII-XVIII ст. у цих країнах, була синтезом цінностей, створених арабами і народами, завойованими ними. Інтенсивні торгові зв'язки, здійснювані арабо-мовними країнами, пов'язували їх з іншими культурами і сприяли поширенню на їхніх територіях наукових досягнень Греції, Риму, Індії, Китаю.

У феодальному арабському світі інтенсивно розвивалися ремесла, торгівля, мореплавство; високого рівня досягла техніка землеробства; виникали великі найбагатші міста, що перетворилися в осередки культури, освіти, науки. У країни арабського халіфату стікалася наукова література з усього цивілізованого світу. Під час правління династії Аббасидів (XVIII-XVII ст.) у Багдад прибували каравани з книгами, написаними різними мовами. Усе це сприяло тому, що на Сході одержують подальший розвиток паростки точного знання, що зародилися в елліністичний період і виникає ряд нових ідей в області психології.

В арабському світі панувала мусульманська релігія. Але соціально-економічні запити, потреби культури вимагали вивчення робіт "невірних", що й обумовлювало ріст наукових уявлень про світ, природу і людину.

4.2. Антропологічна думка в провідних ідейних течіях арабомовної культури Середньовіччя

Проблеми людини розглядалися й обговорювалися в арабському світі представниками всіх ідейних напрямків.

Виділяють три основні підходи у вивченні людини: теологічний, містичний, філософський.

1. Теологічний підхід представляли **мутакалліми**, ортодоксальні послідовники калама (від "слово", "мова"), тлумачі Корана і Святого переказу Суни. Головна особливість їхнього світогляду - крайній фаталізм. Вони визнавали всемогутнього, всюдисущого Аллаха і останнього з його посланників, пророка Мухаммеда.

Фаталізм мутакаллімів з характерною для них ідеєю повного приречення життя і дій людини в рамках теологічного напрямку був поставлений під сумнів **кадаритами** і **мутазилитами** ("тими що відхиляються"). Вони відкидали абсолютність божественного приречення і використовували суперечливість тексту Корана для обґрунтування ідеї відповідальності людини за свої вчинки і дії. Антитеза добра і зла із суґубо теїстичної площини протистояння Бога і світу,

духовного і матеріального переноситься ними в область конфлікту особистості і суспільства, почуттів і розуму, здібностей і боргу.

Мутазили звузили сферу дії божественної волі, вивівши з неї знищення світу, порушення природних закономірностей, створення чудес і т. ін. Вони розділили поняття зла і гріха, відповідальності перед людьми і Богом. Цікавим є розуміння ними вільної дії волі як умови реалізації благих задатків людської природи, як свідомого проходження “благої необхідності”, тобто властивій світу доцільності.

2. Містична течія в ісламі – суфізм. Суфісти бачили в людині поєднання божественного і тваринного. Відповідно розуміється по новому людина - як зроблена буттям універсуму, як відображення одного з багатьох атрибутів Абсолюту. Людина, відповідно до цього підходу, інтегрує в собі все суще, поєднує всі основні реальності світу. Такий погляд піднімає людину і розширює простір її особистої відповідальності за свою долю (Ібн Араба). Світ у цілому визначається суфістами як макрокосм (“алам-і-акбар”), людина - як мікрокосм (“алам-і-асгар”). Стверджується, що на космічному рівні діє принцип “усі є Бог”, на феноменальному – “усі є люди”.

Будучи втіленням і “схроном божественного”, людина, відповідно до думки суфістів, може повернутися до істинного “я” через поєднання з Богом. Відзначається іманентність Усевишнього людині (у той час як ортодоксальний іслам стверджував абсолютну трансцендентність Бога).

З канонам розходиться і суфістська ідея “зробленої людини” (“аль-інсан аль каміл), що визнає як еталон моральності, добра і зла саму людину. Однією із властивостей людини називається її здатність до удосконалення на шляху самопізнання, мета і зміст якого “у самій собі безмірне знайти” (Аль Фарид).

3. До філософської течії арабо-мовної думки відноситься східний перипатетизм – “фальстафа”. Ідеї грецьких філософів стають надбанням арабо-мовних народів. На арабську мову переводяться праці Платона й Аристотеля, Галена, Архімеда. На цій основі формується власна арабо-мовна філософія і наука (у першу чергу фізика, математика, медицина). Арабські філософи взяли під сумнів релігійні догми і вважали доблестю і заслугою вишукувати “доказ неспроможності буквального значення священних текстів і істинності їхнього тлумачення” (Ібн Рушд).

Привертає увагу загальна природничонаукова спрямованість філософської арабомовної думки, у якій пріоритет віддавався не Платонові, а Аристотелю. Цьому сприяло те, що ідея Аристотеля про Божество як нерухомий першодвигун відповідала духу Корана. Треба відзначити, що арабо-мовні послідовники вчення Аристотеля відрізнялися від європейських перипатетиків, висуваючи специфічні ідейно-теоретичні і наукові задачі. Тому погляди Аристотеля в контексті їхніх міркувань набули нового й оригінального звучання.

Арабських філософів цікавили онтологічні, гносеологічні і етичні проблеми людини; питання походження людини, її місця і ролі у світобудові. Вони розглядали особливості духовних сил людини, її пізнавальних здібностей, моральних якостей і т. ін.

На відміну від релігійного зведення ідеального до дотримання Корана і приписів шариату, а також суфійського визначення досконалості як знайденої в подвижництві святості, філософи орієнтувалися на досконалість інтелектуальну. Головна відмінність людини від всіх інших створінь вони бачили у силі розуму. Так, Абу-Наср Мухаммед Фарабі, один з найбільших арабських перипатетиків, якого називали “Другим Учителем” чи другим Аристотелем за коментарі до праць останнього, писав: “Від усіх тварин людина відрізняється особливими властивостями, тому що в неї є душа, з якої виникають сили, що діють за посередництвом тілесних органів, і, крім того, у неї є така сила, що діє без посередництва тілесного органу; цією силою є розум”.

Ідею вдосконалення людини через знаходження мудрості образно і яскраво виразили Ібн Габірол (Авіцеброн) (XI в.). Кращою якістю людини він називає допитливість і в дусі перипатетиків закликає людей до розширення їхніх знань і збагнення мудрості, тому що тільки освічена людина здатна зробити правильний вибір між добром і злом, зрозуміти своє місце у світі, свою людську гідність. Стверджується, що якби людина “виходила з осмислення цілісності усього універсуму й усвідомлення власної незначності, з усвідомлення себе як крихітної частини єдиної світобудови, то в цьому випадку вона змогла б досягти справжню істину”.

Арабські мислителі, говорячи про наявність у людини безсмертної душі, у той же час визнавали її зв'язок з тілом. Аль Фарабі стверджував “Душа не може існувати раніш тіла, як це стверджує Платон; точно також вона не може переселятися з одного тіла в інше”.

Відкидаючи ідею фаталізму і приречення, арабські мислителі стверджували, що людина вільна у визначенні свого життєвого шляху. Ібн Габірол писав: “Кожна людина вільна діяти, як їй хочеться...вона вільна стати мудрою чи дурною, доброю чи жорстокою, мстивою чи великодушною”. Але звідси логічно випливав висновок про відповідальність людини за свої діяння.

4.3. Загальні ідейно-теоретичні основи арабомовної перипатетики

Під впливом освоєння і творчого переосмислення Аристотеля в арабо-мовній культурі склалися два найбільш яскравих філософських вчення - Ібн Сіні (Авіценна) і Ібн Рушда (Аверроеса). У них були сконцентровані й одержали інтегроване вираження головні досягнення вчених арабського світу в різних областях знання, переважно в природничих науках.

Вчення Авіценни й Аверроеса здійснили величезний вплив на розвиток прогресивної європейської наукової думки. Знаменитий “Канон” Ібн Сіні панував протягом багатьох століть у всіх медичних школах Європи. Ібн Рушд стояв у джерел інтелектуального руху, що підточив європейську схоластику і створив нову картину світу і людини.

Узагальнивши праці астрономів, географів, хіміків, лікарів Сходу, накопичені наукою дані емпіричного пізнання, Ібн Сіна і Ібн Рушд створили вчення, в основі яких лежали такі постулати:

- Природа вічна і її законам не міняються довільно.
- Душа обумовлена діяльністю тіла.

- Індивідуальна душа не має безсмертя.
- Психічні якості людини, детерміновані природними причинами, умовами життя, виховання.

4.4. Антропологічне і психологічне вчення Ібн Сіни (Авіценна)

Перші наукові праці Ібн Сіна створює у 1000-1001 р.: на прохання сусіда він підготував книгу, у якій були викладені головні розділи філософських наук “Ал-Хікмат ал-арудійя”.

Ібн Сіна – учений-енциклопедист. Він працював у різних областях знання і створив близько 450 робіт, з яких до нас дійшло близько 240. Надзвичайно широка сфера його наукових інтересів, що включає філософію, медицину, логіку, психологію, фізику, астрономію, математику, музикознавство, хімію, етику, філологію, мовознавство. Головні області його наукової діяльності - філософія і медицина. Основні філософські праці Ібн Сіни – “Книга зцілення”, “Вказівки і наставляння”, “Книга знання”. Філософія Ібн Сіни вважається вершиною теоретичної думки країн Сходу в ранньому Середньовіччі. Релігії він протиставив наукове пізнання, засноване на досвіді, логічних доказах.

Ібн Сіна – один з найвидатніших вчених-медиків в історії людства. Ним створено близько 50 праць у цій області. У його головному медичному трактаті “Канон лікарської науки” (1012-1024 р.) і інших працях дається анатомічний опис людини, міститься характеристика її тілесної структури, розглядаються проблеми нервових і психічних хвороб і їх лікування. Особливо важливим є розгляд ним взаємозв'язку між патологічними відхиленнями у функціонуванні організму і психічними станами хворого. Книга Ібн Сіни була надзвичайно популярна в Європі. У XII ст. вона була перекладена з арабської мови на латинь, у XV ст. надрукована.

Ібн Сіна - прихильник експериментального пізнання, натураліст, послідовний борець з астрологією і марновірствами, видатний арабський перипатетик. Він широко розгорнув дослідження психофізіологічних явищ, виходячи з ідей відсутності безсмертя індивідуальної душі, її матеріальності. У його вченні сполучаються природничо-наукова концепція психофізіологічних функцій і філософсько-метафізична теорія душі. Він розділяв ці частини свого навчання, говорячи про дві незбіжні точки зору на душу - медичну (природно-наукову) і філософську, кожна із яких має власну логіку розвитку. Філософське вчення про душу визначалося ним як зона розмежування науки і релігії, де досягається їх узгодження, а за її межами - поле вільного дослідження. Тим самим робилася спроба відгородити природничо-наукове знання про душу від втручання релігії.

Ібн Сіна творчо осмислив і розвив психогуморальні ідеї Галена, філософсько-психологічне вчення Аристотеля і Платона про душу. І якщо у своїй медичній концепції душі він був прихильником Галена й Аристотеля, то, даючи її філософське трактування, був близький до Платона і неоплатонізму.

З арабських мислителів своїм духовним наставником Ібн Сіна вважав Аль Фарабі. Важливою загальнонауковою підставою вчення Ібн Сіни були також досягнення східних натуралістів, насамперед, в області медицини.

Вихідним філософським постулатом Ібн Сіни було визнання вічності матерії, її ролі як першооснови речей. Ібн Сіна не був чистим матеріалістом, але його

світогляд по своїй загальній спрямованості може бути охарактеризований як матеріалістичний.

В основу психологічної концепції Ібн Сіни покладене вчення Аристотеля про форму і матерію. Душа - форма тіла, її життєдайна сила, джерело розвитку. Але якщо Аристотель - прихильник **сердцецентристської** концепції, то Авіценна дотримувався думки Галена про зв'язок вищих психічних функцій з мозком. Серце в нього - центр емоційної сфери людини, а здатності рослинної душі розміщені їм у печінці.

Найбільш новаторською частиною вчення Ібн Сіни є **психофізіологія**. Він продовжує розвивати вчення про пневму як фізіологічну основу, субстрат усіх життєвих і психічних явищ. **Пневма** - матеріальна летуча субстанція, що зароджується з пароподібних частин 4-х головних соків організму (кров, слиз, жовч жовта і чорна). Ібн Сіна бачить у ній тілесний процес, позбавлений сам по собі ознак психічного, але такий, що є їх основою.

Ібн Сіна використовує поняття пневми для обґрунтування природи психіки. Хоча душевні сили (під впливом неоплатонізму) розглядаються ним як еманация божественної першооснови й оцінюються як довільні, але при цьому стверджується, що вони кореняться в станах тілесного субстрату, тобто пневми. Виділяються три види пневми: природна (натуральна), тваринна, душевна. Цьому відповідають три сили (здатності) душі: природна, тваринна і розумна. Натуральна (природна) пневма знаходиться в печінці і яйцеклітинах. Тваринна пневма локалізована в серці і займає проміжне положення між натуральною і душевною і є основою життєвих сил. Потрапляючи в мозок, тваринна пневма перетворюється і стає основою душевних сил.

Ібн Сіна затверджує анатоμο-фізіологічну обумовленість усіх психічних процесів - відчуттів, сприймань, уявлень, пам'яті, афектів, образного мислення, їхню залежність від тілесних процесів в організмі, виводячи тим самим їх з під духовного впливу і включаючи в закономірності природного світу. Авіценна пішов далі Галена в описі зв'язку всіх психічних процесів, починаючи від відчуття і до образного мислення, з мозком, підтверджуючи цей свій висновок даними спостереження за психічними порушеннями, що виникають при поразці мозку. Тим самим ним було переконливо доведено, що тілесний субстрат душевних сил - мозок. У "Каноні" Ібн Сіна говорить про локалізацію різних душевних сил (здібностей душі) у різних частинах мозку: відчуття, сприйняття, уявлення, уява, пам'ять пов'язані з переднім шлуночком мозку, рухові здібності - із заднім, мислення - із середнім.

У роботах Ібн Сіни наведений детальний аналіз сфери чуттєвого пізнання людини. Матеріальним носієм відчуттів, відповідно до його вчення, є пневма, що знаходиться в органах чуттів. Як загальні властивості всіх відчуттів, він називає: **чуттєвий тон, інтенсивність і тривалість**.

Поряд із зовнішньою чутливістю виділяються також "**внутрішні відчуття**": уявлення, уява, пам'ять, образне мислення. Підкреслюється, що усі вони мають чуттєву основу, виростають з відчуттів. У цьому виявляється сенсуалістична позиція вченого.

Новаторство й оригінальність поглядів Ібн Сіни виявляються в підході до дослідження афектів, які розглядаються ним як сили, що оживляють внутрішнє

життя людини, що виконують регулятивну функцію, що визначають дії і вчинки людини. Він вважав, що, впливаючи на афективну сферу, можна керувати вчинками і діяльністю людини. Залежачи від тіла, афективні явища одночасно впливають на організм, і викликають тілесні зміни.

Ібн Сина є одним з засновників експериментальної психофізіології.

До числа тілесних підструктур людини Ібн Сина відносив “натуру”, маючи на увазі під цим конституціональну будову організму. Він говорив про неповторність і унікальність натури кожної людини. Він реалістично відзначав, що абсолютно урівноважених натур не може бути.

Слід зазначити, що, крім тілесних процесів, включаючи й образне мислення, Ібн Сина визнає також наявність чистих розумних актів, незалежних від тіла. Як доказ у його роботах можна знайти ряд положень.

1. Почуття і понятійне мислення мають різні об'єкти і джерела пізнання: почуттям доступні окремі конкретні речі і явища, понятійне мислення має справу з пізнанням загальних універсалій.

2. Почуття і розум виступають як самостійні і незалежні один від одного процеси. Відчуття і сприймання не спираються на розум, а міркування, у свою чергу, вимагають звільнення від почуттів, що порушують їхній хід і стають причиною перекручування істини.

3. Відрізняється динаміка розвитку почуттів і розуму. Психічні здібності, обумовлені діяльністю тіла, залежать від розвитку останнього, пов'язані зі змінами, що відбуваються в організмі, тому старіючи з віком, ослаблюються і руйнуються. Розум же знаходиться поза темпоральних змін, навпаки, з роками усе більш зміцнюється, досягаючи свого розквіту до 40-літнього віку.

4. Вищою формою розуму є понятійне мислення, яке пов'язане з універсаліями як проявами розуму Бога і породжується ними, існує до людини, приходить у його свідомість ззовні, має божественну природу, тобто є безсмертним.

Слідом за Аристотелем Ібн Сіна виділяє в розумній душі практичну і теоретичну сили. Практична сила душі (“практичний розум”) відноситься до практики; вона виробляє моральні принципи, що не відносяться до істини і неправди, і орієнтує людину щодо тих дій, які вона повинна здійснити. Теоретичні сили (“умоглядний розум”) спрямовані на збагнення істини.

Людина, за Ібн Сіною, це істота, здатна ставити і досягати цілей. Цілі детермінують поведінку людини.

Людина - це суспільна істота. Людина не може обійтися без суспільства на всьому протязі свого існування. Тільки у взаємодії з подібними собі людьми, у процесі поділу праці і спілкування людина забезпечує можливість свого існування.

Людина - діяльна істота і характеризується здатністю здійснювати продуктивну активність. Вона не задовольняється тим, що дає їй природа в готовому вигляді, а виготовляє необхідні їй життєві блага “штучним шляхом”.

Однією з відмінних рис людини є потреба в пізнанні інших людей, а через них - і самого себе.

Особлива роль у розвитку людини належить “звуку” (слову, мові), за допомогою яких пізнаються речі, що не сприймаються безпосередньо. Таким чином

ставиться питання про властиву людину здатність опосередкованого пізнання. Мова виступає не тільки джерелом пізнання, але і засобом спілкування людей.

Важлива відмінність людини складається в спрямованості її діяльності. У людини ж продукти її діянь призначені для індивідуальних потреб. На рівні тваринного світу панують потреби виду, у людському суспільстві - потреби індивіда.

Різні і регулятори поведінки людини і тварин. У людини з'являється специфічна, моральна регуляція, в основі якої лежить оцінка вчинків як гарних так і поганих.

Своєрідність людини - у наявності в неї душевних станів, викликаних передчуттям того, що повинно статися. Людина здатна міркувати про майбутнє, будувати плани і свідомо направляти свою поведінку на їх реалізацію. Тобто, по суті, Ібн Сіна порушує питання про властиву людині здатність антиципації.

Але головна відмінність людини – розум. Людина має здатність “до загального погляду і здатністю міркування” Це відбувається за допомогою міркування, зіставлення (істинного і помилкового, корисного і шкідливого, красивого і потворного) і вибору.

Критикуючи містичні ідеї, Ібн Сіна доводить неможливість тілесного відродження, переселення душ. Відродження може бути тільки духовним; йому не підлягають ні відчуття, ні емоції, ні уявлення. Вічні тільки ті розумові форми, що містяться в раціональній частині душі.

У роботах Ібн Сіни дається вікова періодизація розвитку людини, Виділяється 4 основних вікових періоди. Вік “росту” (“юність”), що включає дитинство, підлітковий вік, період отроцтва і статевого дозрівання, юнацтво. Він охоплює період від народження людини до 30 років. Вік “зупинки росту” (“молодість”) - від 30 до 40 років. Вік “зниження при збереженні частини сил” (“зрілості”) - від 40 до 60 років. Вік “упадка при ослабленні сил” (“старість”) - від 60 років до кінця життя.

4.5. Психологічні погляди Ібн Рушда

Ібн Рушд (Ібн Рушд Абу-ль-Валід Мухаммед Ібн Ахмед), чи **Аверроес** (1126-1198р.р.) відомий арабський мислитель, прихильник експериментального, точного знання, останній з великих оригінальних представників арабського перипатетизма, критик Арістотеля і Ібн Сіни.

Ібн Рушд жив в Іспанії в період Кордовського халіфату. Не пориваючи з мусульманською релігією, розвивав матеріалістичні елементи філософії Арістотеля. Говорив про вічність і несотворимість матерії, **заперечував безсмертя індивідуальної душі** і загробний світ. Критикував містичні ідеї Альгазена. Сміливі думки Аверроеса пояснюють причину його переслідування і мусульманською, і християнською ортодоксіями. Здійснив значний вплив на філософську думку західної Європи. Аверроес вважається автором найглибших коментарів до творів Арістотеля, що допомогли ознайомити Європу з античною думкою. Він дав нове трактування Арістотилевого вчення про душу, про її вищу здатність - **розум**. Це було матеріалістичне пояснення душі, пов'язаної з тілом. Ібн Рушд дав своє рішення цього питання, створивши, вчення - авероїзм. Він вважав, що і “потенційний”, і “активний” розум - одна субстанція, що існує поза індивідом. **Найважливішою ж**

властивістю душі є чутливість, завдяки якій вона сприймає «нус». “Нус” висвітлює індивідуальні душі, в них виявляється розум - і потенційний, і актуальний. Зі зникненням тіла і відповідних йому психічних здібностей (чутливість), те, що було придбано божественним розумом у підсумку його актуалізації в даній душі, не зникає безвісти, а поглинається ним і існує як момент універсального розуму, властивого людському роду. Таким чином, відкидається ідея індивідуального безсмертя душі.

З Кораном несумісне також твердження Ібн Рушда про богоподібність людини. Людина здатна сприймати божественний розум і таким чином співвідноситься з вищими духовними сутностями. Нарешті, наявність універсального загального розуму приводить мислителя до гуманістичного висновку про рівність людей за інтелектуальними здібностями. Ця ідея суперечила духу феодального суспільства з властивими йому принципами.

Багато ідей висловив мислитель і по питаннях психологічного знання. Зокрема, досліджуючи зорове сприйняття, Аверроес показав, що чуттєвим апаратом ока є не кришталік, а сітчаста оболонка.

Ібн Рушд захищав права науки на незалежність від догм релігії, говорив про можливість досягнення глибин достовірного пізнання істини за допомогою розуму.

4.6. Психологічні погляди Альгазена

Ібн Аль-Хайсам, чи Альгазен (965-1038р.р.) - арабський учений, творець психофізіологічного вчення про зір. У своїй праці “Оптика” Альгазен розглядає око як найтонший оптичний прилад, математично й експериментально обґрунтовує закони відображення і переломлення світла, визначаючи їх як причину виникнення чуттєвого образу. Він розкриває роль розумових актів як важливої передумови здійснення акту сприйняття, що дозволяє сприймати форму й обсяг предметів, знаходити в них подібність і розходження. Предметом його дослідження було багато феноменів зорового сприйняття: бінокулярний зір, змішання кольорів, контраст, м'язові рухи очей та інше.

Уперше він порушує питання про тривалість психічних актів, стверджуючи, що між подразненням зорового органу і суб'єктивним відчуттям існує певний проміжок часу, необхідний для передачі змін по нервах.

Таким чином, прогресивна арабо-мовна культура повернула в культуру Європи античні інтелектуальні цінності, істотно їх збагативши. Вона привнесла нові антропологічні ідеї, що наносять серйозний удар по ідеології феодального суспільства. Роботи арабо-мовних мислителів формували інтерес до людини і її психічного світу, затверджували в європейській науковій думці ідеали експериментального пізнання.

Питання для самоперевірки

1. Підходи в розумінні людини, що формуються в арабо-мовній культурі.
2. Основні постулати вчень арабських мислителів.
3. Ідеї, що лежали в основі вчення Ібн Сіні.
4. Основні психологічні ідеї Ібн Сіні.
5. Як вирішував Ібн Рушд проблему “активного” і “пасивного” розуму?
6. Хто з арабських мислителів спеціально займався проблемою зорового сприйняття?

ТЕМА 5. ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА ПЕРІОДУ ВІДРОДЖЕННЯ (КІНЕЦЬ XV - ПОЧАТОК XVII ст.ст.)

План.

5.1. Історичні та соціально-культурні передумови появи нових поглядів на людину в період Відродження

5.2. Основні напрямки розвитку антропологічних і психологічних ідей у культурі Відродження

5.3. Розвиток сенсуалістичних ідей у рамках натурфілософської думки періоду Відродження. Натурфілософські ідеї Бернардино Телезіо і Джираламо Фракасторо

5.4. Розвиток знання про душу у руслі схоластики. Психологічні погляди Пьетро Помпонаці

5.5. Концепція людини Леонардо да Вінчі

Література

1. Брагина Л.М. и др. Культура Западной Европы в эпоху Возрождения. Мос. Гор. Архив. 1996.
2. Горфункель А.Х. Гуманизм и натурфилософия итальянского возрождения. М., 1977.
3. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. М., 1980.
4. Ждан А.Н. История психологии: Учебник, М.1990.
5. Ждан А.Н. история психологии. От античности до наших дней: Учебник для вузов. М.2004.
6. Жуков С. Історія психології: Навч. Посіб, К.:2005.
7. Корольчук М.С. Криворучко П.П. Історія психології навч. посіб. К.: 2004.
8. Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.) / Сост., вступ. статьи и коммент. Н.В. Ревякиной, О.Ф. Кудрявцева. М.: Изд-во УРАО, 1999.
9. Помпонаци П. Трактаты О бессмертии души, О причинах естественных явлений, или О чародействе/ Пер. с лат., вступ. ст. и прим. А.Х. Горфункеля. М.: Главная редакция АОН при ЦК КПСС, 1990.
10. Роменець В.А. Історія психології. Стародавній світ, Середні віки, Відродження. Навч. пос. К. «Либідь» 2005.
11. Сочинения итальянских гуманистов эпохи. Возрождения (XV век) / Под ред. Л. М. Брагиной. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985.
12. Ярошевский М.Г. История психологии. М., 1997.

5.1. Історичні та соціально-культурні передумови появи нових поглядів на людину в період Відродження

Класичною країною епохи Відродження вважається Італія, де прослідковуються всі його етапи. У більшості інших країн її зародження відноситься до кінця XV ст. Завершальним періодом епохи Відродження майже повсюдно були останні десятиліття XVI - початок XVII ст..

Епоха Відродження займає в історії Європи особливе місце. Традиційна система феодално-суспільних відносин уже переживає кризу і трансформується; зароджуються нові форми господарювання. Ламаються стійкі соціальні структури, змінюються положення і самосвідомість різних шарів населення міста і села. На цьому ґрунті виникають широкомасштабні суспільні конфлікти і рухи, що потрясають Європу. Напруженість і суперечливість соціального життя епохи Відродження підсилюється в зв'язку з формуванням нового типу державності – абсолютної монархії, як результат боротьби між Реформацією і Контрреформацією.

Могутнім фактором впливу не тільки на економіку, але і на світогляд епохи, стали великі географічні відкриття, що розширили світогляд європейців, збагатили їх знаннями про інші цивілізації і народи. Цей період характеризується розвитком інтересу до проникнення в таємниці природи на основі досвіду, спостереження, експерименту; серйозними досягненнями в математичних науках, природознавстві, техніці; великими відкриттями в області астрономії. Усе це сприяло формуванню нових уявлень про дійсність.

Поняття “**Відродження**” виникло в Італії в XVI ст. як підсумок осмислення культурного новаторства епохи. Цим поняттям позначали перший з часу античності розквіт культури, гуманітарних наук, мистецтва, що почався після довгого, майже тисячолітнього занепаду культури. Час занепаду ідеологами Відродження став називатися “Середніми століттями”. У XIX ст. Як назва епохи Відродження затвердився французький термін “**Ренесанс**”, що міцно ввійшов у російську мову

Девізом і основною ідеєю культури Відродження стає звернення до “першоджерел знання”, відновлення втрачених зв'язків з культурними традиціями античності - як із християнськими, так і з язичеськими; як з латинськими, так і з давньогрецькими.

Античність стала найважливішим орієнтиром нової культури Відродження: на античному фундаменті будувалися різні області ренесансної культури - від системи гуманітарного знання, освіти, норм літературної творчості до архітектури й образотворчого мистецтва. Проникненню ідей античності в Європу сприяв винахід у XV ст. **І.Гутенбергом** друкарства. Завдяки цьому стало можливим тиражування і широке поширення античної літератури. Але і культура Середньовіччя, незважаючи на її негативну оцінку творцями Ренесансу, здійснювала істотний і безпосередній вплив на культуру Відродження.

Відродження уперше після патристики і в набагато більших масштабах здійснило широкий і багатогранний синтез двох культурних світів - язичеського і християнського. У культурі Відродження переплелися основи християнського віровчення, язичеська мудрість і світські підходи в різних областях знання.

На ґрунті нових культурних тенденцій формуються нові гуманістичні уявлення про людину. У центрі уваги діячів періоду Відродження – “земне царство людини”, образ людини - творця власної долі. Людина займає гідне місце в системі суспільних цінностей.

Антропоцентризм - характерна риса ренесансної культури. Стверджується велич людини, сила її розуму і волі, її високе призначення у світі. Під сумнів був поставлений один з основних постулатів середньовічного суспільства - принцип

станового поділу людей, виникає ідея про те, що цінувати людину треба за її особистими достоїнствами і заслугами, а не по родовитості і стану.

У цей час, на думку Л.М. Баткіна, відбувається перехід від поняття “індивід” до поняття “індивідуальність”, у якому уже фіксується оригінальність, унікальність і особистісна неповторність кожного індивіда, його право на волю індивідуального самовизначення. А це, у свою чергу, веде до формування нового ідеалу соціальності, що представляє модель індивіда, а не суспільства, образ почуттєвий реальності, пронизаний вищим світовим змістом. Людина розглядається як центр буття.

5.2. Основні напрямки розвитку антропологічних і психологічних ідей у культурі Відродження

Гуманістичні психологічні й антропологічні ідеї розвиваються в культурі Відродження в різних сферах: у моральній філософії, схоластиці, в природничо орієнтованих областях знання, у літературі і мистецтві. Розглянемо головні з них.

Моральна філософія стає центром гуманістичних знань. У ній чітко позначаються нові ідеї світської **етики**. Головні її проблеми - **проблема достоїнства людини**, її волі, шляхів і факторів її удосконалення. Акцент робиться не на походженні, а на індивідуальних достоїнствах людини. Особлива увага приділяється етиці, що розробляє проблеми достоїнства людини, заснованого на високих моральних якостях і здатності особистісного самовдосконалення людини. Дається нова оцінка праці, творчості, вольовій активності особистості. Яскравий приклад - трактат **Поджо Браччоліні** (1380-1459) про шляхетність людини (1440). У ньому доводиться, що праця - одна з головних умов достоїнства людини, основа розвитку суспільства і культури, затверджується пріоритет активного життя порівняно зі споглядальним, відокремленим.

Леон Батиста Альберті (1404-1472) засуджує думку Епікура про те, що найвище щастя – “байдикування” і зазначає, що найбільший порок - неробство, нікчемність. Споглядання без дії оцінюється ним як позбавлене всілякого змісту. Мислитель категоричний у свому переконанні, що людина народжується не для того, щоб вмерти і згнити, але для того, щоб працювати. Основне призначення людини, її головна відмінність від тварини - здатність до творчості. Остання розуміється ним широко: від праці ремісника до наукової і художньої діяльності.

Ідею особистої досконалості відстоював також відомий гуманіст, один із засновників Платонівської академії у Флоренції **Кристофоро Ландіно**. Він розвиває культ розуму і знання: людина повинна розвивати здатність до самопізнання, знання світу, свої творчі здібності. Висувається ідея про можливість самовдосконалення індивіда і суспільства шляхом освоєння культури й історичного досвіду людства.

Проблемі достоїнства людини, її можливостям присвячена праця “Про достоїнство і перевагу людини” (1450) **Джанноцо Манетті** (1396-1459). Відстоюючи інтереси людини, Манетті активно виступає проти **аскетизму**. Він розвиває ідею про багатство емоційного світу людини. Це був новий погляд на людину, що вперше затверджується в суспільній думці, тому що античність приносила чуттєвість у жертву розуму, а середньовічна схоластика заперечувала її з позицій ідеї аскетизму.

Становлять інтерес також ідеї **Пікоделла Мірандола Джованні** (1463-1494), італійського філософа гуманіста, прихильника авероїзму. Основа його поглядів - антропологічне вчення про свободу волі людини як основну властивість її гідності. Людина, на його думку, має абсолютну волю самоформування. Робиться важливий висновок - людина відповідальна за визначення свого життєвого шляху, за свої дії. Відповідно – основні засоби виховання – розвиток знань, розуму, пізнань в області моральної філософії і філософії природи.

Питання навчання і виховання розглядалися в трактатах **П'єтро Верджеріо, Леонардо Бруні, Мефео Веджо** та інших гуманістів. Головна мета виховання визначалася ними як формування людини-громадянина з високорозвиненою самосвідомістю і патріотичними переконаннями. Ставилася завдання: формування вільної усебічно розвинутої людини, що самостійно мислить, духовно і фізично гармонічної особистості.

Особливо значущою була діяльність гуманістів і видатних педагогів періоду Відродження, які виступили за створення нової педагогіки, за світську орієнтацію освіти.

Особливо слід відзначити погляди відомого слов'янського просвітителя **Я.А.Коменського**, який висунув ідею про необхідність дивитися на дитину не як на ємність, яку можна наповнити будь-яким змістом, а як на активного суб'єкта педагогічного процесу. Увага приділяється не тільки інтелектуальній, але й емоційній сфері в процесі навчання. Акцент робиться на похвалу, стимулювання дитини, а не на покарання. Відстоюється принцип добровільності і свідомого вибору в оволодінні знаннями.

У творчості **Еразма Роттердамського** висувається ідея сполучення наочності з позитивними емоціями під час засвоєння знань.

Однак проблема психічного розвитку дитини в цей час ще не була поставлена. За основу пошуку методів навчання брався не внутрішній світ дитини, а природа, зовнішній світ, принципи і методи навчання: перехід від простого до складного, принцип наочності і т. ін. Не виділялися і не досліджувалися ще стадії розвитку психіки дитини

Велику роль у затвердженні нового погляду на людину внесло мистецтво періоду Відродження. Більш того, мистецтво раніше, ніж наукова думка, приступило до рішення задач гуманістичного переосмислення дійсності. Орієнтиром для розвитку мистецтва цього періоду стає мистецтво античності. У цей час з'являється портрет, що підкреслює значення індивіда; зображення побутових сцен і пейзажу, що свідчать про нове ставлення до світу, про інтерес до реалій буття. Розцвітають монументальні форми живопису. З'являються нові літературні форми: новела і сонет, розвивається лірична й епічна поезія.

Одним з піонерів культури Відродження, відомим гуманістом був **Франческо Петрарка** (1304-1374), у творчості якого спостерігається відхід від схоластичної традиції й аскетичних ідеалів Середньовіччя до нової культури, звернення до проблем земного буття людини., твердження цінності його творчих сил. Його ім'я обезсмертила лірична поезія, написана в стилі *вольгари* (народна італійська мова) – “Книга пісень”, присвячена Лаурі. Для його творчості характерна любов до древніх зразків духовності; реабілітація язичеської літератури. Він збирав античні рукописи,

виклав основи філології. Головна увага науки, на його думку, повинна бути звернена на людину, і в цьому контексті особливо підкреслювалася роль філології, риторики, поезії, моральної філософії.

Наступником ідей Петрарки був Джовані Боккачо (1313-1375), виходець з купецької родини, автор знаменитого “Декамерона”. Він показує строкатість життя з багатством людських характерів і життєвих обставин. Розкривається піднесена моральна сторона любові, критикується ханжеська мораль, реабілітується жінка, відстоюються її права.

5.3. Розвиток сенсуалістичних ідей у рамках натурфілософської думки періоду Відродження. Натурфілософські ідеї Бернардіно Телезіо і Джіроламо Фракасторо

На тлі розвитку економічного життя й інтересу до вивчення природи виникають широкі натурфілософські узагальнення. Стимулом служить звертання до наукових знань стародавності і запозичення співзвучних духу Відродження ідей – емпіризму, чуттєвого пізнання реальності.

На чолі емпірико-натурфілософського напрямку в Італії стояв **Бернардіно Телезіо** (1509-1588). Він створює в Неаполі Суспільство (Академію) натуралістів. Це стало прикладом і стимулювало виникнення наукових суспільств і в інших містах Італії. Відома праця Телезіо “Про природу речей” у дев'ятих книгах (1565-1586).

У концепції Телезіо Бог виносився за межі фізичної картини світу, хоча і визнавався його творцем. Створивши природу, він дає їй можливість розвиватися далі самостійно. Таким чином, відповідно до натурфілософських поглядів, природа розвивається за своїми власними законами. Вивчення природи, на його думку, повинне вестися відповідно до її початків, без звертання до теології.

Телезіо, прихильник емпіричного пізнання, вважав, що пізнання дійсності, властивостей речей повинне спиратися на відчуття, досвід. У цьому виявлявся його емпіризм і сенсуалізм.

Телезіо відновлює ідею пневми. Божественна пневма втілюється в розвитку світу (макрокосму), а потім через легені, артерії, мозок стає матеріалом душі, що представляється ним як особлива тонка речовина і називається, за аналогією з поглядами Лукреція, “духом”. Усе пізнання засноване, відповідно до його підходу, на зовнішньому досвіді. З порівнянь і зв'язку почуттєвих вражень складається розум.

Матерія, детермінована силами розрядження і конденсації, діє доцільно й орієнтована на збереження досягнутого стану. Психічне (спірітус) є певний стан матерії, відповідно розум, почуття і т. ін. також підкоряються природному закону самозбереження. Цю ж ідею Телезіо використовував при розробці теорії афектів: у позитивних афектах виявляється сила, що прагне до самозбереження, у негативних - слабкість. Він відстоював погляд на особистість як на вищу цінність і, незважаючи на свою природно-наукову орієнтацію, вважав, що одним рухом матерії не пояснити особливого положення людини, яку відрізняє безсмертна душа, дана їй Богом.

Подібні ідеї про залежність динаміки психічних процесів від матеріальних факторів висували **Джіроламо Фракасторо** (1488-1553) і учень Телезіо **Томас Компанела** (1568-1639).

Фракасторо розглядав знання як усвідомлення не загальних сутностей, а індивідуальних, що знаходяться в русі тіл, відстоюючи, таким чином, ідеї номіналізму. Але, на відміну від У.Оккама, він відхилив “знакову” теорію і намагався по-новому відновити теорію образів. Вихідними ідеями Фракасторо є наступні:

- не може бути дії без фізичного контакту;
- сама по собі душа не може змінюватися;
- зміни в ній викликають тільки зовнішні поштовхи.

У цих своїх позиціях Фракасторо виступає як продовжувач механістичного детермінізму Демокріта у психології. Для пояснення генези і структури образу ним використовувалася **корпускулярна гіпотеза** (корпускули відрізняються від атомів подільністю і відсутністю порожніх проміжків між ними). Фракасторо стверджував, що від речей відокремлюються сполучення корпускул (симулакри) - образи, зображення, що діють на органи чуттів і залишають у них свій відбиток. Таким чином, учений розвиває особливий підхід у поясненні психологічних явищ - тілесний, психофізіологічний.

Пізнання визначалося ним як відділення істинного від помилкового.

5.4. Ідеї Ренесансу в руслі схоластики. Психологічні погляди П'єтро Помпонацці

Найбільш яскравий приклад філософської думки Відродження, що розвивається в руслі схоластики - творчість П. Помпонацці (1462-1525).

Його праці, на перший погляд схоластичного характеру, продовжували традицію так званого “падуанського вільнодумства”, хоча в цілому його світогляд формувався в традиціях схоластики. Помпонацці говорив про необхідність “відновлення філософії”. Свій трактат “Про фатум, волю волі і приречення” він пише, щоб перебороти “власне неуцтво”. Він сумнівається, шукає істину. Тим самим у його творчості виявляється нове ставлення до пізнання, не властиве схоластиці. Одна з головних проблем робіт Помпонацці - співвідношення розуму і віри. Він відстоює лінію “двоїстої істини”. При цьому істина філософії в нього раціональна, спирається на розумне пізнання, базується на розумі і відчуттях, не підлягає перекручуванню заради її узгодження з положеннями віри. Істина єдина і досягається саме розумним визнанням людини. Вона - прерогатива філософського знання.

Робиться висновок про різні задачі релігії і філософії - вихованні і пізнання та про їх незалежність.

У 1516 р. Помпонацці пише “Трактат про безсмертя душі”. Цю проблему він розглядає в зв'язку з двома групами питань: а) показує, що її рішення залежить від теорії пізнання, розуміння сутності людського розуму; б) аналізує етичну сторону проблеми, значення тих положень, що впливають з смертності чи безсмертя душі, для людської моральності. Його висновки: душа індивіда, включаючи інтелект, знищується разом з тілом; душа матеріальна і смертна. Помпонацці вважав, що

мислення передбачає тілесні процеси і неможливо без них. Мислення неможливе без органів чуттів, без відчуттів, почуттєвих образів, уявлень. При цьому він посиляється на досвід, на Аристотеля, підкреслюючи, що оскільки душа є форма тіла, то і розум є “акт органічного, фізичного тіла і, отже, у всякій своїй дії залежить від органу”. Тому розум невіддільний від матерії, від тіла. Але у певному смислі душа, згідно Помпонаці, нематеріальна: коли людина, піднімаючись над тваринами, виявляє здатність до рефлексії, до мислення, утворення загальних понять, що не залежать від його індивідуальних актів.

Помпонаці знаходить у структурі світобудови 3 види істот, що мають душу:

- вищі істоти - небесні сутності: нематеріальні, духовні, здатні до вищого знання, збагнення загального без посередництва відчуттів, що не бідують у тілі й органах;

- нижчі істоти – тварини

- людина, що займає проміжне місце: люди залежать від тіла не як від суб'єкта, а як від об'єкта; вони не споглядають загальне само по собі, але і пізнають не тільки частки, а можуть пізнавати загальне в частці.

Помпонаці доводить моральність ідеї смертності людини й обґрунтовує перевагу цієї ідеї над системою, що спирається на страх перед загробними муками і очікування нагороди на небесах. Земне життя - благо. Земне щастя - досяжне, стверджує мислитель. Зміст (ціль) людського щастя в земному житті це – усвідомлення вищих, надіндивідуальних благ, тобто благ всього людства. Для досягнення цієї мети людина повинна володіти трьома видами розуму: споглядальним (для розумного пізнання світу); практичним (для розрізнення добра і зла); діючим (для розвитку механічних мистецтв).

Доводячи, що щастя досяжне в земному житті, Помпонаці розвиває нову **секуляризовану етику**.

У роботі “Про причини природних явищ, чи Про чарівництво” (1520) Помпонаці виступає проти релігійних уявлень і марновірств. Він доводить, що все, що відбувається у світі, повинно знайти своє раціональне, розумне, природне пояснення. Заперечує демонів з міфів і народних марновірств, їхні контакти з людьми. Помпонаці говорить про загальну причинність природних явищ, про космічний детермінізм, що виступає у виді філософії вічного круговороту.

Відома також робота Помпонаці “Про розум, волю волі і приречення” (1520). Фатум у Помпонаці - втілення загального причинно-наслідкового зв'язку у світі. Він заперечує існування випадкових подій (безпричинних). Людська поведінка включена в загальну сукупність причинно-наслідкових зв'язків. А воля, вибір людини визначається як зовнішніми об'єктами, так і самою природою людини. Поведінка людини ініціативна і детермінована.

Таким чином, П.Помпонаці - лідер руху антиклерикалів, що підготував шлях до розвитку емпіричного вивчення природи і людини, затвердженню природно-наукових підходів у пізнанні.

5.5. Концепція людини Леонардо да Вінчі

Леонардо да Вінчі (1452-1519) - титан Відродження, геній, блискучий художник, інженер, конструктор машин, вчений-екциклопедист, знавець анатомії

людського тіла, скульптор, архітектор, мислитель. Це втілення гуманістичного ідеалу – всебічно розвинута особистість.

Леонардо да Вінчі стояв за відновлення ролі і значення **чуттєвого пізнання**. Він стверджує, що створені людиною чуттєво сприйняті цінності - засіб пізнання закономірного ладу речей. У розумінні сутності і природи почуттєвого пізнання він переборює **механістичні традиції**, згідно яких почуттєве пізнання припускає безпосередній контакт органа, що пізнає, зі своїм об'єктом. Як художник Леонардо да Вінчі виступає проти цього применшення ролі чуттєвості в пізнанні світу. Предметом його спеціальної уваги стає особливий орган чуттєвого пізнання, що дозволяє сприймати природу в її внутрішніх зв'язках, - людське око, що створює разом з рукою в процесі мальовничої творчості образні утвори - зображення. Саме вони, а не слово відбивають реальність і стають у цьому випадку посередниками між нею і свідомістю, джерелами її пізнання.

Зорова уява розглядається ним як важливий засіб практичного перетворення дійсності. Живопис - основа техніки й інженерії. У цьому проявилось прагнення Леонардо да Вінчі з'єднати природні знання і мистецтво. Уява, таким чином, уперше з'єднується з творчістю. Леонардо да Вінчі як вищу цінність проголошує творіння суб'єкта, створені ним на основі наслідування природі. Вводиться відповідно новий критерій оцінки людини - за образом його діяльності, спрямованої на перетворення природи. «Сутність людини виражається в її творчій діяльності», - відзначав Леонардо да Вінчі.

Леонардо да Вінчі ретельно вивчав анатомію і біомеханіку організму, що визначалося не тільки естетично-пізнавальними, але і практичними задачами: вивчити принципи роботи живого організму, здатного виконувати недоступні людині функції, щоб відтворити їх у спеціальній інженерній конструкції. Ним були проведені численні експерименти по вивченню поведінки різних тварин з метою вивчення їх рухової активності, була створена експериментальна модель спинномозкової жаби, що стала класичною для нервово-м'язової фізіології ХІХ ст.

Леонардо да Вінчі вважав, що досвід - головне джерело знань про людину і про світ. “Мудрість є дочка досвіду”, - говорив він. Пізнання, що не пройшло через досвід, і відчуття, з яких воно починається, не дають істини про дійсність. Досвід розумівся ним широко - це і спостереження над природними явищами, і фізичний експеримент, і малюнок, і інженерна конструкція. Він висуває тезу про єдність теорії і практики.

Леонардо да Вінчі - **пантеїст**. Він вірив у силу розуму і знання, у творчу міць людини. Особливо великі, як він думав, можливості має художник, що створює щось нове. Художника він дорівнював до вченого.

Питання для самоперевірки

1. Основні риси культури Відродження.
2. Проблема особистої гідності в роботах П. Браччоліні.
3. У чому полягає новий погляд на людину в працях мислителів
4. Відродження?
5. Погляди Д. Фракасторо в межах теорії образів.
6. Основна проблема у творчості Помпонаці.

7. Три види розуму за Помпонаці.
8. Вища цінність в теорії Леонардо да Вінчі.
9. Як розглядав співвідношення теорії і практики Леонардо да Вінчі?

ТЕМА 6. ФІЛОЛОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА НОВОГО ЧАСУ (ПЕРІОД НАУКОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII СТ.)

План

- 6.1. Загальна характеристика культурних тенденцій періоду.
- 6.2. Декарт - засновник сучасної філософії і психофізіології.
- 6.3. Томас Гоббс - основоположник сенсуалізму.
- 6.4. Філософсько-психологічне вчення Бенедикта Спінози.
- 6.5. Емпірична психологія і сенсуалізм Джона Локка.
- 6.6. Г.В.Лейбніц як творець ідеалістичної традиції в німецькій філософії і психології

Література

Основна

1. Жуков С. Історія психології: Навч. Посіб, К.2005.
2. Корольчук М.С. Криворучко П.П. Історія психології навч. посіб. К. 2004.
3. Ждан А.Н. История психологии: Учебник, М.1990.
4. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней: Учебник для вузов. М.2004.
5. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження, К.1988.
6. Роменець В.А. Історія психології. Стародавній світ, Середні віки, Відродження. Навч. пос. К. «Либідь» 2005.
7. Роменець В.А. Історія психології. XVII ст. Епоха Просвітництва. Навч. пос. К. 2006.
8. Ярошевський М.Г. История психологии. От античности до середины XX века: Учеб. пос.-м. «Академия», 1997.

Додаткова

1. Декарт Р. Страсти души // Соч. В 2 т. М., 1989. Т. 1.
2. Лейбниц Г.В. Монадология // Соч.: В 4 т. Т.1. М., 1982.
3. Лейбниц Г.В. Новые опыты о человеческом разумении // Соч.: В 4 т. Т.2. М., 1983.
4. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении // Соч.: В 3 т. Т.1. М., 1985.
5. Спиноза Б. Этика. М., 1936.
6. Ярошевский М.Г. История психологии. М., 1985.

6.1. Загальна характеристика культурних тенденцій періоду

Культурні тенденції, що символізують перехід до історичного етапу названого “Новий час”, складаються до середини XVI ст. Вододілом між епохою Середньовіччя і періодом Нового часу є перша буржуазна революція в Нідерландах проти іспанського панування (середина XVI ст.), яка відкрила шлях розвитку капіталістичних відносин. Фактори, що визначають перехід на нову суспільну стадію розвитку: в сфері суспільного буття - розвиток продуктивних сил; в сфері суспільної свідомості - розвиток ідей **Реформації** і важливі відкриття в сфері науки.

Основними сферами прояву наукової революції стали релігія і наука. Особливе місце в історії Нового часу приділяється XVII ст., періоду становлення нових соціально-економічних відносин і нового світогляду, катастрофи старих і

становлення нових цінностей. Цей період - із середини XVI і до кінця XVII ст. - одержав назву **періоду “наукової революції”**

Найбільш важливим феноменом Нового часу в сфері релігії є Реформація, що привела до появи **протестантизму**. Відбувся розкол релігійної єдності в Європі. Закінчилася ера безроздільного панування католицизму, почалася епоха жорстоких релігійних воєн. Відповіддю Реформації стала **Контрреформація**, новий наступ католицизму.

Ідейним вождем руху Реформації був **Мартін Лютер** (1483-1546), який у 1517р. кинув відкритий виклик Церкві. Лютер, відкидаючи претензії католицької церкви на роль посередника між людиною і Богом, стверджував, що людина повинна особисто спілкуватися з Богом. При цьому ним применшувалася роль соціуму й інших людей у житті людини, порятунок розглядався як справа особистої віри.

Великий діяч Реформації – **Жан Кальвін** (1509-1564), автор праці “Наставляння в християнській вірі” (1536). У його вченні сполучалися жорстокий фаталізм провидницького типу з ідеєю неутримної активності людини. Кальвін стверджував, що Бог знає, до чого призначена людина. Але одержати натяк про це людина може лише домагаючись усіма силами успіху. Девіз кальвіністів: “Якщо я щасливий - я обранець, якщо ні - Бог обрав мені долю невдахи”. Тим самим освячується ідеологія первісного нагромадження капіталу з характерним для неї індивідуалізмом, егоїзмом, ідеєю вибраності.

Реформація яскраво виразила інтереси і цінності нового класу суспільства - буржуазії: індивідуалізм, що доходить до крайнього егоїзму; неутримну активність і завзятість у досягненні поставлених цілей без оглядки на їх наслідки для оточуючих людей; культ успіху і накопичення. Не випадково згодом Макс Вебер відзначав, що протестантизм відповідальний за встановлення капіталізму.

В умовах протистояння **католицизму** і **протестантизму** *актуалізуються процеси світоглядної рефлексії*. Необхідність здійснення ідеологічного вибору стала важливим імпульсом для розвитку філософії, яка робить спробу звільнення від диктату релігії. Найбільший імпульс для розвитку одержали природничі науки.

Наукова революція привела до кардинальної зміни уявлень про знання і науку, їх задач і місці в суспільстві. Наука, згідно **Г.Галілею** знаходить власний об'єкт і нове поле діяльності - дослідження і розкриття законів розвитку світу природи. Знаменно те, що в XVII ст. відбувається організаційне оформлення науки: на противагу університетам, традиційно контрольованим церквою, виникають нові центри наукових досліджень - наукові Академії.

Важливу роль у пізнанні починає відігравати **експеримент**, оцінюваний як джерело щирих суджень про світ, тобто затверджуються **ідеї емпіризму** – принцип, орієнтований на пізнання шляхом спостереження і експерименту. Наукова революція породжує і **новий тип сучасного вченого, сила якого - в експерименті**. У XVII ст. були винайдені ввійшли у життя і наукову практику мікроскоп і телескоп, **годинник** (звичний, точний, доступний механізм, що сприймався як *модель світу в цілому*), компас, ваги і термометр і інші складні технічні штучні пристрої.

У цей час силами багатьох учених - **Н.Коперніка, Тихо Бразі, И.Кеплера, Г.Галілея** – створюється нова картина дійсності, затверджується **геліоцентрична** концепція будови Всесвіту (автором якої був Копернік), згідно якої Сонце є центром Всесвіту. Географічні відкриття розширюють уявлення людей про світ. Винахід мікроскопа дозволив поглибити знання в області анатомії і фізіології організмів. Описано механізм кровообігу (**А.Везалій, М.Сервет, Г.Фаллопій, Р.Коломбо, У.Гарвей**). Розквіт механіки визначив **механістичний характер** наукових поглядів (**механістичний детермінізм**), який базувався на тому, що всі природні процеси визначені на механічному рівні і можуть бути пояснені за допомогою законів фізики і хімії. У руслі механіки і математики трактуються не тільки природні, але і соціальні явища. На цьому тлі складаються **механістичні концепції людини**: психічні явища, поведінка і свідомість людини розглядаються за аналогією з механічними процесами. З позицій механістичного підходу по-новому трактується проблема свободи волі людини. Для релігійного світогляду властивий прояв **волюнтаризму**, а наукова картина світу Нового часу, що базується на механістичному світогляді, за своїм змістом була **фаталістичною**.

Оскільки Всесвіт розглядався як певна машина, годинниковий механізм, то пануюче місце займали ідеї жорсткого **детермінізму** всіх явищ світу, вчення, згідно якого всі події в світі визначені подіями та причинами минулого, та ідея **редукціонізму** – вчення, що пояснює явища одного, більш вищого рівня в термінах явищ більш нижчого рівня (на прикладі будови того ж годинника, зрозуміти яку можна на основі функціонування його частин, пояснювалась будова Всесвіту, зрозуміти яку можна на основі аналізу найпростіших його частин, молекул і атомів).

Велика увага в науковій думці приділялася розгляду гносеологічної проблематики (відносин суб'єкта й об'єкта). Відбувається зсув спектра філософського аналізу від проблем **онтології** в область **гносеології**. У рішенні цього питання філософія Нового часу приходять до **агностицизму** і **матеріалізму**. Важливе місце приділялося також проблемам методу наукового пізнання.

Важливою тенденцією науки залишався раціоналізм. Емпіризм і раціоналізм - два співіснуючих і конфронтуючих напрямки в методології науки XVII ст. Критеріями їх розмежування виступало вирішення таких питань: про джерела і походження знань; про природу понять; про границі пізнавальних можливостей людини; про співвідношення чуттєвого досвіду і логічного мислення. Основоположники емпіричного напрямку в науці XVII ст. - **Г.Галілей, Ф.Бекон, Т.Гоббс, Д.Локк** - джерелом знання вважали чуттєвий досвід. Представники раціоналізму - **Р.Декарт, Г.Лейбніц** - бачили джерело знань у розумі й обґрунтовували апріорне походження загальних понять, їх позадосвідний характер.

Одним із засновників наукової революції і світогляду Нового часу є **Галілео Галілей** (1564-1642). Він першим почав реалізовувати детерміністичний і механіко-математичний підхід у науці Нового часу. Галілей дотримувався концепції *двох істин*, відстоював автономію наукового знання, право дослідника мислити вільно, без оглядки на релігію. В основі теоретичної концепції Галілея лежить механістично-редукціоністський підхід до побудови наукової картини світу. Системотворчою основою світобудови виступають закони за якими природа є системою рухливих тіл, які наділені механічними і геометричними властивостями.

Пануюче роками твердження про те, що рухом природних тіл керує безтілесна душа було заперечене. Тим самим відновлюються ідеї атомістики Демокріта.

В цілому в концепції Г.Галілея чітко виражає наукове кредо XVII ст. - ідеї детермінізму, механіцизму, дослідного пізнання.

Френсіс Бекон (1561-1626) по праву вважається родоначальником філософії Нового часу. Бекон - ставить завдання реформування науки, її постановки на службу людині. Критично розглядає він концепції Платона й Арістотеля, пріоритет він віддає досократівській філософії, і, насамперед, Демокріту. Надзвичайно негативну оцінку в його роботах одержує схоластика. Ідеалом наукової думки Бекон вважає природознавство.

Розглядаючи задачі реформування науки, Ф.Бекон ставить два завдання: глибоке перетворення масиву накопичених знань, його раціональну організацію; розробку методів одержання нового знання.

Бекон затверджує неможливість відновлення науки без рішучого перетворення її основ, звільнення розуму від ідолів, помилкових понять.

Заслуга Френсіса Бекона - розробка нового методу - емпірико-індуктивного. За Беконом, об'єкт пізнання - природа; задача пізнання - одержання істинного знання; ціль знання - панування над природою; метод – дослідне вивчення явищ світу.

6.2. Декарт - засновник сучасної філософії і психофізіології

Рене Декарт (1596-1650) - найбільший мислитель Нового часу, що ввійшов в історію науки як “батько сучасної філософії”, засновник *наукової психофізіології*. Він був творцем аналітичної геометрії, розвив алгебру, займався психологією і фізіологією, виступив, поряд з Беконом, як родоначальник філософії нового часу.

Він походив із старовинної французької сім'ї, отримав хорошу гуманітарну і математичну освіту. Познайомившись з творами Августина, Декарт перевів його ідею про інтроспекцію з релігійної площини в площину пізнання об'єктивних істин.

Основним завданням Декарта стає обґрунтування об'єктивності розуму і незалежності науки від релігії. Цій проблемі він присвячує свою працю “Міркування про метод” (1637). Декарт ратує за створення строгої науки, що базується на безперечних істинах. Її основою повинне стати природознавство.

Як представник **раціоналізму**, Декарт ставить завдання: подолати **скептицизм** шляхом виявлення того вихідного положення, що не викликає ніяких сумнівів. Він закликає сумніватися завжди і в усьому. Тим самим Декарт завдає серйозного удару по схоластиці. Наявність сумніву, за Декартом – ознака помилкового знання. Суб'єкт, розум, свідомість виступають у нього вищими критеріями істинності знання. Відбувається зсув області дослідницького пошуку з проблематики буття на проблеми мислення. Сумнів є діяльність думки, а виходить, і наявність думки не викликає сумніву. Звідси висновок Декарта: «Але мислення передбачає існування мислячого суб'єкта – “Я”. Відповідно наступний висновок: «Усе, що мислить, існує; я мислю; отже, існую.» Тобто на цій межі сумніву досягається безсумнівна істина: “cogito ergo sum” – “мислю, отже, існую”.

Віками, до Декарта вважалось, що саме душа забезпечує сприймання та переробку психічного матеріалу. Декарт надає душі особливого «статусу»,

рівноправного з великою природою. Душа має саме пряме знання про власні акти і стани і визначається єдиною ознакою – безпосереднім усвідомленням власних проявів. Оскільки єдиним атрибутом душі є мислення, вона мислить завжди, усвідомлює свій психічний зміст, що «проглядається» тільки зсередини. Пізніше такий внутрішній погляд отримає назву **«інтроспекція»** (бачення внутріпсихічних об'єктів – образів, розумових дій, вольових актів), а декартова концепція свідомості буде названа **інтроспективною**.

Таким чином Декарт завершує історію розвитку психології як науки про душу і змінює кардинально її предмет, яким стає **свідомість і мислення**. Починається другий період у розвитку психології – **як науки про свідомість**.

Описуючи будову і функціонування тіла, Декарт передбачив сучасну фізіологію. Він спирався при цьому на уявлення механіки, анатомії, фізіології, ембріології, медицини. Описуючи модель організму, як механічно працюючу систему, він першим, не вживаючи цього терміна, дає схему **рефлексу**. Ця система уявлялася ним у формі «трубок» по яких протікають легкі повітряні часточки названі ним «тваринними духами». Зовнішні стимули примушують «духи» рухатися по «трубках» і заносять їх в мозок, звідки вони автоматично відображаються у м'язах. Реакція м'язів – невід'ємна складова поведінки, тому Декартова схема стала справжнім відкриттям для психології (і фізіології), оскільки, даючи опис найпростішого безумовного рефлексу, він обґрунтовує рефлекторну природу поведінки без звернення до душі як рушійної сили, що керує тілом. Декарта часто називають автором **теорії рефлекторної діяльності**. Такі погляди передували сучасним уявленням біхевіористів про стимул-реактивний (S-R) принцип поведінки. У ряді фрагментів робіт Декарта вказується також на наявність більш складних поведінкових реакцій, хоча вони і не є предметом глибокого розгляду, а виступають як перспективна задача дослідження.

Декарт підкреслює, що органічні процеси і ряд елементарних психічних функцій залежать від зовнішніх впливів і матеріальних рухів усередині тіла. Це **детерміністична теорія психічного**. Декарт висуває не психофізичну, а **психофізіологічну** проблему; його небезпідставно вважають творцем наукової психофізіології і першим фізіологічним психологом.

Декарт вводить нове розуміння психічного як безпосередньо пережитого й усвідомлюваного. Але з такого розуміння випливає висновок про відсутність психіки у тварин і тим самим розривається генетичний зв'язок між психікою тварини і психікою людини. Явища свідомості як безпосередньо пережиті доступні для їхнього пізнання тільки самому суб'єкту, і спосіб їхнього пізнання тільки один – **інтроспекція**.

Центральне місце в системі психологічних поглядів Декарта займає його вчення про пристрасті душі («Пристрасті душі»). Пристрасті розуміються не як тривалі і сильні почуття, а як певні стани, які «переживає душа, коли в мозок надходять «тваринні духи», прообраз нервових імпульсів. Вважалося, що переробка психічного матеріалу виключно справа душі, проте, Декарт показав, що тіло здатне самостійно справлятися з цим завданням. Пристрасті поділяються на 3 групи: **чисто фізіологічні** (відчуття нав'язують свій закон суб'єкту), **психологічні** (у яких душа і

тіло виявляються в єдності і які можуть визначатися як суб'єктом, так і об'єктом); **моральні** (пов'язані з виявом волі і душею).

Досліджуючи свідомість, Декарт приходив до висновку, що в голові людини є **три види ідей: ідей, породженні самою людиною**, пов'язані з її чуттєвим досвідом, які дають знання про окремі предмети та явища; **набуті ідей**, що ґрунтуються на досвіді не однієї людини, а є узагальненням досвіду різних людей і дають знання про окремі сторони навколишнього світу; **вроджені ідей**, джерелом яких є розум, свідомість, незалежно від чуттєвого досвіду і зовнішніх стимулів, які дають знання про суть оточуючого світу і закони його розвитку.

Стверджуючи, що тіло і душа – дві незалежні субстанції, Декарт шукав пояснення, як вони співіснують в організмі людини. Душа, на думку Декарта, проста за будовою і немає всередині ніяких складових, тому взаємодіяти вона може тільки з одним органом. Необхідно було відшукати таку структуру в мозку, яка була б єдиною (не дублювалась в кожній півкулі). Таким органом Декарт вважав **шишковидну залозу (епіфіз)** – відповідає за процес статевого дозрівання, регулює сон). Взаємодію тіла і душі він описує в механістичний спосіб: по трубках рухаються тваринні соки, відображаються в шишковидному тілі і розум створює чуттєві образи; аналогічно й розум відображається в цій залозі, яка відхиляється в ту чи іншу сторону і спрямовує тваринні соки до м'язів, в результаті чого виникають фізичні рухи.

Таким чином, Декарт є творцем рефлекторного вчення. Він відкинув душу як силу, що організовує поведінку і керує нею, відкривши тим самим шлях до об'єктивного вивчення явищ органічної природи. У той же час психічне розглядалося ним як безпосередньо пережите й усвідомлюване суб'єктом; у такий спосіб затверджувалося раціоналістичне, інтроспективне розуміння предмета і методу психології. Психологія визначалася як наука про свідомість. Декарт – прихильник дуалізму, що протиставив душу і тіло як дві незалежні, автономно існуючі субстанції. Він висунув ідею поза дослідного походження вищих понять.

6.3. Томас Гоббс – засновник сенсуалізму

Т.Гоббс (188-1679) – англійський мислитель, критик дуалізму Декарта. Основні праці – “Заперечення”, “Метафізичні міркування Декарта” (1641); “Про громадянина” (1642); “Про тіло” (1655); “Про людину” (1658); “Левіафан” (1651).

Головна спрямованість вчення Гоббса – побудова соціальних концепцій, натомість гносеологія і онтологія розглядаються ним як вторинні області знання.

Гоббс виступав проти схоластики, вороже ставився до Аристотеля. Еталоном наукової дедуктивної методології вважав навчання Евкліда. Основна наука, зразок логічного мислення – геометрія; ідеал природознавства – механіка. Особливо сильний вплив на формування світогляду Гоббса здійснило вчення Г.Галілея, яке він використовував як зразок при створенні нової філософії і політичної науки.

Гоббс – прихильник вчення про дві істини. Предметом дослідження філософії вважає тіло; основні її розділи – вчення про природні тіла, про розумові здібності і вдачі людей; про обов'язки громадян.

Слідом за Галілеєм, Гоббс створює механістичну картину світу. Він стверджує, що універсум – це сукупність тіл; що у світі немає нічого, крім

матеріальних тіл, які рухаються за законами механіки, відкритим Галілеєм. Рух розглядається як механічне переміщення тіла в просторі. Властивості всіх тіл розділяються на 3 класи: об'єктивні, механічні, властиві усім тілам (довжина і фігура); властиві більшості тіл (рух і спокій); перемінні. Об'єктивними є тільки механічні властивості. Звук, колір, запах і т.ін. не мають об'єктивної значимості, а є продуктами свідомості людини. Це механістичний матеріалізм.

Гоббс був представником **номіналістичного напрямку** (напрямок філософії, згідно якого відкидається реальне існування загальних понять, універсалій, вважаючи їх мисленневими утвореннями, існуючими в умі людини). Номіналізм Гоббса базувався не на принципах скептицизму, а на емпіризмі, **сенсуалізмі** (від лат. *sensus* – відчуття, сприймання, **вчення згідно якого чуттєвість – основна достовірного пізнання**), феноменалізмі. У методології Гоббса індукція і дедукція, почуттєве і раціональне пізнання не відособлені і не протистоять один одному, а є взаємозалежними етапами єдиного пізнавального процесу.

Гоббс категорично відкидає душу як особливу сутність. Людина визначається ним як тілесна істота. Спростовується дуалізм Декарта, наявність самостійної мислячої субстанції. Усі психічні функції є проявом діяльності тіла. Вони включені в загальні закони світу, підкоряються їм, представляючи по своїй природі різновид руху – особливий внутрішній стан матерії, що рухається.

Декартовому раціоналізму він протиставить **емпіризм у його сенсуалістичному варіанті**. Гоббс проголошує асоціацію як універсальний закон психології, якому підпорядковується, як раціональне пізнання, так і довільні дії. Ним виділявся тільки один вид асоціацій - механічне зчеплення психічних елементів по суміжності.

Гоббс розвиває вчення про рефлекс, але, на відміну від Декарта, описує рефлексорний акт не як сенсо-моторний, а як сенсо-сенсорний процес. Розум він визначає як продукт асоціації, що має своїм джерелом пряме чуттєве спілкування організму з матеріальним світом, тобто досвід. Раціоналізму протиставиться емпіризм, положення якого стали основою емпіричної психології.

Гоббс відкидає волю. Воля не може бути не пов'язана з необхідністю; це - добровільне проходження необхідності. Благо - це предмет прагнення людини; зло - те, чого людина уникає. Моральні цінності відкидаються і замінюються прагматичними мотивами. Людина, згідно Гоббсу, за природою егоїстична, керується своїми індивідуальними інтересами.

Теорія держави розкривається в роботі Гоббса "Левіафан". Гоббс відштовхується від ідеї егоїстичної природи людини, її прагнення до відокремлення від інших, з чого ним виводилося походження держави.

6.4. Філолофсько-психологічне вчення Бенедикта Спінози

Одним з перших опонентів Декарта був голландський мислитель Барух (Бенедикт) Спіноза (1632-1677). Він народився в Амстердамі, отримав богословську освіту, батьки готували його в равини. Закінчивши школу, Спіноза захопився вивченням точних наук, медицини і філософії. Критика релігійних постулатів привела до того, що Спінозу прокляли і відлучили від єврейської общини Амстердаму.

Джерела формування наукового світогляду Спінози: тексти Старого Завіту; ідеї пізньоантичної, середньовічної європейської філософії, філософії Відродження; вчення Ф.Бекона, Т.Гоббса, Р.Декарта.

Спіноза – прихильник **пантеїзму** (вчення, що ототожнює Бога і світове ціле чи природу), у розробці якого він спирався на Старозавітну традицію, а також на вчення стоїків, праці середньовічних мислителів. Бог у нього безособний, пов'язаний з поняттям нескінченності; ототожнюється з природою, а тому може бути досягнутий в чуттєвому досвіді.

Так само як і Декарт, Спіноза був представником раціоналістичного підходу в європейській філософії. Достовірне знання, відповідно до Спінози, досягається на основі логічного мислення і виступає у формі “загальних понять”. Тобто понятійним знанням протиставляються дослідні, що є вираженням **гносеологічного дуалізму**. Вищою формою пізнання є інтелектуальна інтуїція, за допомогою якої душа прилучається до Бога і до істини. Він вважає, що існує єдина, вічна **субстанція** - природа чи Бог, що характеризується нескінченною безліччю **атрибутів** (невід'ємних, якісно визначених властивостей). Субстанція нескінченна, незмінна; **модуси** (речі природи, що виражають стани субстанції, її фрагменти) кінцеві, перебувають у русі. Людському розуму відкриті тільки два основних атрибути природи – **довжина (тіло) і мислення (душа)**. Людина у Спінози – один з кінцевих модусів, цілісна тілесно-духовна істота, яка об'єднує у собі два атрибути субстанції – мислячу і тілесну субстанції. Цілісність людини не тільки пов'язує її духовну і тілесну суть, але й є основою пізнання навколишнього світу. Як і Декарт, Спіноза наголошував, що саме інтуїтивне знання є провідним, оскільки саме інтуїція відкриває безмежні можливості самопізнання. Пізнаючи себе, людина пізнає світ, тому що закони душі і тіла однакові. Спіноза гостро усвідомив, що дуалізм Декарта криється не в зосередженості на пріоритеті душі, а в поглядах на організм як машину, тому версію про тіло слід переглянути, щоб надати йому відповідної ролі в бутті людини.

Особливий інтерес для психології представляє **теорія афектів** (пристрастей) Спінози, розглянуті ним як спонукальні сили людської поведінки які він намагався пояснити за допомогою геометрії. Він писав, що почуття слід не переживати (плакати чи сміятись), а розуміти. Виділяються *три головні фундаментальні сили, що керують людьми і лежать в основі всього різноманіття почуттів: потяг (чи власне сутність людини), радість і сум*. Регулююча роль афектів виявляється в тому, що радість збільшує здатність тіла до дії, сум – зменшує її.

У праці “**Етика**” Спіноза порушує питання про волю людини, пов'язуючи її з емоціями. Він стверджував, що людина в стані гострого емоційного переживання не може зрозуміти причин своєї поведінки і тому не є вільною. Саме відмова від емоцій відкриває перед людиною межі її можливостей, показуючи, що залежить від її волі, а в чому вона обмежена. Таке розуміння свободи Спіноза вважав вірним, оскільки звільнитись від законів природи людина не може. Воля і необхідність у Спінози органічно пов'язані, а воля і примус розглядаються ним як антагоністичні поняття. Людина, на думку Спінози, прагне до самозбереження, тому добром і злом є те, що відповідно сприяє чи перешкоджає цьому самозбереженню.

Декарт вважав, що наука безсила перед вищими проявами психічного життя особистості. Така дихотомія (поділ надвоє) спричинив появу у ХХ ст. «двох психологій» – **пояснювальної**, яка звертається до причин, і **описової**, яка вважає, що тіло ми пояснюємо, а душу – розуміємо. Ядром вчення Спінози було саме те, що в ньому міститься єдність причинного пояснення і життєвого значення емоцій людини, тобто єдність пояснювальної і описової психології.

6.5. Емпірична психологія і сенсуалізм Джона Локка

У розробці емпіричної психології особливу роль відіграв англійський учений Джон Локк (1632-1704). Раціоналізму Декарта ним був протиставлений **емпіризм** (від лат. “емпірію” - досвід).

Головна наукова проблема, яка цікавила Локка – визначення меж, умов і реальних можливостей людського пізнання. Як і Т.Гоббс, Локк виходив з ідеї дослідного походження знання. Він критикує Декартову теорію “вроджених ідей”. Він ставить задачу спростувати основний аргумент, використовуваний для підтвердження наявності вроджених ідей - загальну згоду. Спираючись на дані медицини, дитячої психології, етнографії, Локк доводить, що в дійсності загальної згоди (а виходить і вроджених ідей) не існує. Розум людини, за Локком, здатний комбінувати ідеї, що прийшли до нього з досвіду, але не може винаходити їх сам. **Джерелом для розвитку розуму виступає досвід.** З нього він одержує матеріал для пізнання. Учений є одним з основоположників емпіризму в європейській філософсько-психологічній думці XVII ст.

Локк виділяв два джерела і типи досвіду - відчуття матеріальних предметів і внутрішню діяльність душі. З цих двох джерел досвіду виникають два різних типи “простих ідей”: “ідеї відчуття” і “ідеї рефлексії”. До ідей Локк відносив відчуття, образи сприйняття, пам'ять, почуття. Пріоритет Локк віддає зовнішньому досвіду, якому приділяється роль вихідного, первинного, базового джерела пізнання. Зовнішній досвід «постачає» почуттєві ідеї, що стають матеріалом для рефлексивного осмислення. Рефлексія є вторинним процесом, обумовленим зовнішнім досвідом людини. Якщо зовнішній досвід пов'язаний зі сферою чуттєвих образів, то продуктом рефлексії як розумового процесу є раціональні знання (складні ідеї, поняття). З цього випливає висновок про зв'язок раціонального пізнання з чуттєвим. Тим самим Локк переборює дуалізм чуттєвого і раціонального, представлений у концепціях Декарта, Лейбніца, Спінози. Намітивши зв'язок внутрішнього і зовнішнього досвіду, Локк у той же час не побачив їхньої причинної залежності. Рефлексія в нього спирається на почуттєві дані, черпає в них матеріал для переробки й осмислення, але не виростає з зовнішнього досвіду. Звідси випливає розуміння свідомості в Локка як сприйняття душею того, що відбувається в ній самій. Це визначення свідомості як безпосереднього сприйняття своїх думок стало основним положенням **інтроспективної психології**. Об'єктом свідомості при такому підході виступають не зовнішні предмети і явища, а ідеї (образи, уявлення, почуття і т.д.). З цього постулату виводилося і розуміння предмета психології, у якості якого виступають явища свідомості, породжені зовнішнім досвідом, що походить від органів чуттів, і внутрішнім досвідом, що накопичується розумом індивіда.

Локк вводить поняття “асоціація”, позначаючи ним процес зв'язку психічних явищ, вперше описаний Арістотелем і розглянутий Декартом, Гоббсом, Спінозою.

Пізнання розуміється Локком як установлення ступеня погодженості ідей. Локк виділяє три рівні пізнання: чуттєвий, демонстративний (доказовий), інтуїтивний.

Таким чином, в історії психології Дж.Локк займає особливе місце. Він є творцем **сенсуалістичної теорії пізнання**. У його роботах спростовуються вчення про вроджені істини, переборюється дуалізм чуттєвого і раціонального. Введене ним розуміння рефлексії як єдиного і достовірного знання про душевну діяльність визначає його місце як родоначальника інтроспективної емпіричної психології. Його роботи стали перехідною ланкою між Декартом і епохою Просвітництва.

6.6. Г.В. Лейбніц як творець ідеалістичної традиції в німецькій філософії і психології

Лейбніц - творець диференціального й інтегрального числення, автор праць в області історії, юриспруденції, фізики, філософії, психології і т.д. Головні філософські праці Лейбніца – “Міркування про метафізику” (1686); “Нова система природи” (1695); “Монадологія” (1714); “Теодицея” (1710); “Нові досвіди про людське розуміння” (1700-1705).

Лейбніц намагався здійснити синтез античного і нового знань, відновити відкинуті механістичною методологією поняття “ціль”, “субстанція”.

В основу своїх філософських міркувань Лейбніц кладе ідею “**фіналізму**”, тобто кінцевої мети, вважаючи недостатнім обмежуватися в дослідженні тільки врахуванням “діючих причин”, як це робиться в механістичних концепціях. Лейбніц стверджує, що хоча світ нагадує величезний механізм і всі окремі організми є механізмами, але в цілому все існуюче реалізує кінцеву мету, намічену Богом.

Він диференціює сфери знання про природу на два типи: філософське знання, яке досліджує загальні принципи, і наукове знання, доступне дослідному вивченню і математичній обробці.

Лейбніц - прихильник ідеї єдності тілесного і психічного. Але, на відміну від Спінози, в основу цієї єдності він кладе духовний початок і тим самим виступає як прихильник ідеалістичного напрямку.

Ідея цілісності світу і людини розкривається Лейбніцом у його **вченні про монади**. Він стверджує, що світ складається з діяльних простих і неподільних субстанцій - монад. **Монади** - елементи всіх речей. Поняття “монад” (від грец. одиниця) у Лейбніца тотожне поняттю “субстанція”. Монада - цілісна неподільна субстанція і є світотворчим початком. Кожна монада психічна і наділена здатністю сприймати усе, що відбувається у Всесвіті. Монада - це початок сили і здібності діяти і виступає в нього як нематеріальне утворення, як аналог психічної діяльності. **Основні властивості монади - діяльність сприйняття й активність**. В залежності від рівня розвитку цих внутрішніх якостей монади розрізняються між собою і складають наступну ієрархічну градацію: “чисті монади”, яким притаманна активність, але відсутні які-небудь уявлення (нежива, але активна матерія); “монади-душі”, які володіють неясними уявленнями; жодне сприйняття в них не досягає рівня ясної свідомості, а лише доходить до пам'яті (рослини і тварини);

“монади-духи”, які володіють ясним і виразним сприйняттям; Бог і ангели, вільні від тілесної оболонки й втілюють абсолютну повноту, ясність і усвідомлення знань. Таким чином, еволюція душі розглядається Лейбніцем як розвиток уявлень: від неясних станів (перцепцій) до ясних і виразних (апперцепцій).

Висунуті Лейбніцем положення про несвідому психіку, малі перцепції і апперцепції ввійшли в зміст предмету психології. Лейбніц виходить із уявлення про те, що монади - замкнутий у самому собі світ, несприйнятливий до яких-небудь впливів ззовні. Стосовно до людини, ця проблема переформулюється як питання про співвідношення душі і тіла.

Розглядаючи питання про співвідношення духовних і тілесних явищ, Лейбніц керується принципом психофізичного паралелізму: душа і тіло автономні. Разом з тим між ними існує певна гармонія; вони подібні парі годинників, що завжди показують той самий час, тому що запущені з величезною точністю. Лейбніц, на відміну від Декарта, що говорив про механічну взаємодію душі і тіла, уперше вводить принцип психофізіологічного паралелізму, чи функціональної відповідності, психічних станів і тілесних змін. Основою цієї відповідності виступає Бог як творець самого принципу.

Ідеї Лейбніца вплинули на І.Канта, І.Гербарта, стали предметом серйозних обговорень у науковій думці XVIII ст. Продуктивними були його ідеї про активність і мінливість станів свідомості, про різні рівні сприйняття, про наявність, поряд з усвідомленими також несвідомих психічних явищ.

Питання для самоперевірки

1. Суть поглядів Галілея на науку.
2. Концепція двох істин Галілея.
3. Два напрямки в методології науки, що протистояли один одному в період Нового часу.
4. Ідеал науки за Ф.Беконем.
5. Якому методу пізнання віддавав перевагу Бекон?
6. Правила, якими повинен керуватися дослідник, щоб досягти об'єктивності за Декартом.
7. Які наукові досягнення здійснили найбільш значний вплив на Декарта?
8. Погляди на природу людини Б. Спінози.
9. Рівні пізнання за Локком.
10. Суть монадології Лейбніца.
- 11.

ТЕМА 7. ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА XVIII СТОЛІТТЯ (ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА)

План

- 7.1. Соціально-економічні і ідеологічні передумови розвитку європейської психологічної думки XVIII століття
- 7.2. Розвиток філолофсько-психологічної думки Англії
- 7.3. Розвиток французької філолофсько-психологічної думки
- 7.4. Філолофсько-психологічна концепція І.Канта
- 7.5. Психологічна думка Росії XVIII ст

Література

Основна

1. Жуков С. Історія психології: Навч. Посіб, К.:2005.
2. Корольчук М.С. Криворучко П.П.Історія психології навч. посіб. К.: 2004.
3. Ждан А..Н. История психологии: Учебник, М.1990.
4. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней: Учебник для вузов. М.2004.
5. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження , К.1988.
6. Роменець В.А. Історія психології XII ст.навч. посібник, К.1990.
7. Роменець В.А.Історія психології. Стародавній світ, Середні віки, Відродження. Навч.пос. К. «Либідь» 2005.
8. Роменець В.А. Історія психології.XVII ст..Епоха Просвітництва. Навч.пос.К. 2006.
9. Роменець В.А. Історія психології XIX-початок XX ст.. К.»Либідь»2007.
- 10.Ярошевський М.Г.История психологии. От античности до середины XXвека:Учебюпос.-м.»Академия», 1997.

Додаткова

- 1.Беркли Д. Опыт новой теории зрения // Дж. Беркли. Соч. М., 1978.
- 2.Гартли Д. Размышления о человеке, его строении, его долге и упованиях // Английские материалисты XVIII века. Собр. произв.: В 2 т. Т. 2. М., 1967.
- 3.Гельвеций В.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. М., 1938.
- 4.Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности. Раздел 2. М., 1997.
- 5.Кондильяк К. Трактат об ощущениях: В 2 ч. М., 1982.
- 6.Ламетри Ж. Трактат о душе: Естественная история души // Ж.О. Ламетри. Соч. М., 1983.
- 7.Ламетри Ж. Человек-машина // Соч. М., 1983.
- 8.Ламетри Ж. Человек-растение // Соч., М. 1983.
- 9.Юм Д. Трактат о человеческой природе, или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам // Юм. Д. Трактат о человеческой природе. Соч.: В 2 т. М., 1995.

7.1. Соціально-економічні і ідеологічні передумови розвитку європейської психологічної думки XVIII століття

Основними подіями в економічному і соціально-політичному житті Західної Європи XVIII ст. є **індустріальна революція** в Англії і буржуазна революція у Франції, які створили передумови для інтенсивного розвитку капіталістичних відносин. Серйозні зміни відбуваються в цей час в ідеологічній сфері. Теологія відступає і на зміну їй приходить “природна релігія”. Теїзм як єдиновладдя церковної ідеології змінюється деїзмом (Дж.Толланд, Д.Юм, Вольтер, Ж.Ж.Руссо). Виникає і шириться суспільний рух, що одержав назву **Просвітництво**. Мислителі, представники Просвітництва, виражали антиклерикальні настрої, стверджували, що причина всіх людських негараздів - неучтво і релігійний фанатизм.

Епоха Просвітництва знаменується розквітом наукової думки. Наука перестає обслуговувати богослов'я, стає інструментом пізнання природи. Головний ідеал - вільна самостійна особистість, наділена здоровим глуздом. Філософія здорового глузду, ставши основною ідеєю цього часу, у протигагу теологічному вченню стверджувала право й обов'язок людини мислити самостійно, без оглядки на догматичні релігійні розпорядження, апелюючи до власного досвіду і розуму.

Особливий вплив на наукову думку XVIII ст. здійснило вчення **І.Ньютона** (1642-1727), творця класичної фізики, нового наукового світогляду. Він, незалежно від Г.Лейбніца, винайшов диференціальне й інтегральне числення, був автором теорії всесвітнього тяжіння, концепції корпускулярної природи світла, важливих астрономічних і оптичних відкриттів, розробив методологічну теорію, що стала зразком точного знання і здійснила вплив на всіх передових мислителів XVIII ст.

7.2. Розвиток філолофсько-психологічної думки Англії

В Англії, де буржуазні відносини затвердилися раніш, ніж у Франції, ідеї Просвітництва розвивалися під впливом вчень І.Ньютона і Дж.Локка.

Ідеї, розроблені ними покладені в основу пояснення психічного світу людини англійським лікарем **Девідом Гартлі** (1705-1757), що ввійшов в історію в якості одного з засновників англійської **асоціативної психології**. Концепція Гартлі відображена в його основних працях: “Деякі припущення про рухи відчуття і виникненні ідеї” (1746) і “Міркування про людину, її будову, її борг і сподівання” (1749).

Д.Гартлі відстоював положення про матеріальність і реальність зовнішнього світу, намагався з'єднати теологічне бачення світу з механістичним. Психіка розуміється ним, з одного боку, як результат впливу на людину зовнішнього світу, а з іншого - як продукт роботи організму.

У душі механістичних поглядів свого часу Д.Гартлі розглядає організм як своєрідну вібраційну машину. Аналізуючи структуру психіки людини Гартлі виділив в ній два кола: велике коло проходить від органів чуття через мозок до м'язів і фактично є рефлекторною дугою, що визначає поведінку людини. На думку вченого, вібрації зовнішнього ефіру за допомогою вібрацій нервів викликають вібрації мозкової речовини, що переходять у вібрації м'язів.

Мале коло розташоване в мозку (біла речовина) і є основою психічного життя, процесів пізнання. Вібрації великого кола залишають *сліди* в малому колі, а вони є

основою пам'яті. Від сили цих слідів залежить ступінь їх усвідомлення. Отже, Гартлі розширює сферу душевного життя людини, включивши в неї не тільки свідомість, але й несвідоме. Психіка одержує в роботах Гартлі детерміністичне пояснення. В основі утворення всіх психічних явищ лежить механізм асоціацій. Психіка складається з певних елементів: відчуттів (є вібрацією органів чуття), уяви (вібрація в білій речовині при відсутності об'єкта), почуття відображають силу вібрації). Його ідеї вплинули на різні галузі знання: етику, естетику, логіку, педагогіку. Гартлі вважав, що вплив на психіку дитини безмежний і все залежить від того який матеріал для асоціацій дитині надає середовище. Тому, якою виросте дитина залежить тільки від дорослих. У роботах Гартлі одержало подальший розвиток рефлекторне вчення. Обґрунтований Гартлі підхід до пояснення психічного світу і поведінки одержав подальший розвиток на наступних етапах розвитку наукової думки і втілювався, зокрема, у рефлекторній концепції психіки І.М.Сеченова і його послідовників.

З інших, суб'єктивно-ідеалістичних позицій розглядали принцип асоціації два англійських мислителі XVIII ст. **Джордж Берклі** (1685-1753) і **Девід Юм** (1711-1776), які вважали первинним не фізичну реальність, не життєдіяльність організму, а феномени свідомості.

Дж. Берклі - англійський учений першої половини XVIII ст. присвятив усю свою творчу діяльність захисту релігії й ідеалістичної філософії від матеріалізму, атеїзму і вільнодумства. Його теорія пізнання спирається на ідеї **номіналізму** і **феноменалізму**. Вихідний постулат Берклі - заперечення реального, незалежного від розуму, буття світу. Відповідно до його вчення, "існувати (esse) значить бути сприйманим (percipere)" і "усе має існування тільки у Свідомості". Заперечується існування матерії і затверджується, що реально існують тільки душі людей і Бог. Берклі є прихильником дослідного пізнання, сенсуалістом, визнаючи як джерело знання безпосередньо випробовувані суб'єктом відчуття. Уся реальність замикається в сфері свідомості людини і ототожнюється із самими цими відчуттями. У роботі "Трактат про початки людського знання" (1710) Берклі відкидає вчення Локка про первинні (об'єктивні) і вторинні (суб'єктивні) якості. Заперечується Берклі і фізіологічна обумовленість відчуттів і їх асоціацій. Ідеї можуть відноситися тільки до сприймаючого їх розуму. Це абсолютно **феноменологічна концепція**. Заперечення будь-якого буття, крім власної свідомості, приводить Берклі до **соліпсизму** (від лат. "solus" - єдиний і "ipse" - сам). Його ідеї одержали подальший розвиток у концепції Е.Маха.

У свою чергу, **Д. Юм**, з одного боку, абсолютизував ідею емпіризму, довівши її до логічної межі і відкинувши силу людського розуму. З іншого боку, він вважав, що питання про те, чи існують фізичні об'єкти незалежно від нас, є теоретично нерозв'язним оскільки, людина не може пізнати світ, що знаходиться поза її свідомістю. Таким чином, Юм є родоначальником **агностицизму**, вчення про непізнаваність світу. У роботі "Трактат про людську природу" (1739-1740) Юм говорить про необхідність застосувати експериментальний метод до вивчення людської природи.

Емоції відносяться Юмом до сфери особистості, "Я". Воля теж розглядається ним як вид враження. Свободу вибору він розуміє як випадковість, антитезу

необхідності, а волю - як спонтанність, відсутність примусу ззовні. Воля не підвладна розуму, але залежна від гри пристрастей. Звідси випливає висновок, що розум не є основою морального життя. Її причиною є почуття. Вчення Юма є емпіризмом, доведеним до логічної крайності. Ряд суперечливих тенденцій, вчення Юма (ірраціоналізм, скептицизм) стали предметом осмислення і в працях І.Канта.

7.3. Розвиток французької філолофсько-психологічної думки

Самими радикальними критиками будь-яких вчень, що заперечують роль досвіду і розуму, виступили французькі мислителі. Вони об'єдналися навколо 35-томної “Енциклопедії, чи Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел” (1751-1780), що є найважливішим явищем культури, політики і соціального життя. До числа енциклопедистів відносились видатні французькі мислителі: Д.Аламбер, Д.Дідро, К.Гельвецій, Ж.Ж.П.Гольбах і ін. Енциклопедисти протиставляли “природне право” традиційному і Божественний, дослідний аналіз природи і людини - вірі. Велика увага приділялася питанням освіти і виховання. Наукова концепція енциклопедистів була спрямована проти системи вроджених ідей. Затверджувалося дослідне походження знань, підкреслювалася роль відчуттів як їх основного джерела. У “Енциклопедії” з матеріалістичних позицій викладалися і питання психології.

Д.Аламбер (1717-1783) був послідовником Дж.Локка, сенсуалістом, вважав, що усі знання ми одержуємо від органів чуттів і своїми ідеями ми зобов'язані відчуттям, хоча підкреслював також роль розуму в обробці й осмисленні фактів, у доказі наукових положень. Він закликав опиратися в пізнанні на розум, контрольований досвідом. Філософія, відповідно до його думки, повинна відмовитися від порожніх метафізичних міркувань і стати наукою про факти. Нову наукову філософію він пов'язував з іменами Ф.Бекона, Дж.Локка, І.Ньютона, відзначав також заслуги Р.Декарта і Г.Лейбніца.

Дені Дідро (1713-1784) - матеріаліст, атеїст, критик релігії, один з лідерів французьких учених, керівник проекту створення “Енциклопедії”. Він визнає матерію і впритул підходить до ідеї про її саморух. У роботах “Думки про пояснення природи” (1754), “Розмова Д' Аламбера з Дідро” (1769) ним обґрунтовується положення про єдність матеріального світу, взаємозв'язок його різних областей. Дідро висловлює думку про те, що по всій матерії розсіяні живі молекули - носії чуттєвості, що утворюють у процесі розвитку усе більш складні утворення. Тим самим Дідро передбачив важливі положення еволюційного вчення. Дідро розмежовує умови розвитку окремої особистості і суспільства. Говорячи про психічні якості людини, він підкреслює їхню тілесну обумовленість; розумовий же стан народу визначається ним як залежний не від біологічних, а від соціальних факторів.

Крайнім і найбільш послідовним сенсуалістом, апологетом дослідного знання, критиком метафізики був **Етьєн Бонно де Кондільяк** (1714-1780). Його погляди найбільш повно викладені в роботах “Досвід про походження людських знань” (1746) і “Трактат про системи” (1749). Кондільяк стверджує, що джерело знань - досвід, а відчуття є єдиним початком, що визначає все пізнання і розвиток здібностей душі. Пізнання трактується ним як видозмінене відчуття. Найбільш

глибоко сенсуалістична концепція Кондільяка розкривається в його праці “Трактат про відчуття” (1754), де ставиться задача перебороти непослідовність Локка і звести рефлексію до відчуття. Кондільяк виділяє дотик з інших відчуттів, додає йому особливе значення. Кондільяк вважає, що душа існує окремо від тіла; тіло не має ніякого стосунку до психічних явищ. Визнається безсмертя душі й існування Бога.

Послідовним матеріалістом був французький філософ і лікар **Жюльєн Офре де Ламетрі** (1709-1751). У роботі “Природна історія душі” (1745) він пише, що предметом вивчення філософії повинна стати природа. Використовуючи дані порівняльної анатомії, він доходить висновку про поступове удосконалення органічних (одушевлених) істот, доводить, що тілесна подібність між людьми і тваринами свідчить про їхню близькість і у відношенні психічної діяльності. У людини і тварини, на його думку, існують тільки кількісні розходження: людина має більший ступінь чуттєвості. Він запропонував образ “людини-машини”. Ламетрі стверджує, що наділяти організм людини душею настільки ж абсурдно, як шукати її в діях машини. Ним доводиться тілесна обумовленість психічних здібностей, що розглядаються як продукт машиноподібних дій тіла. Особливу роль Ламетрі відводить потребам організму як фактору, що визначає розвиток психіки. Він стверджував, що чим різноманітніші і складніші потреби організму і чим більше зусиль потрібно для їх задоволення, тим вищий рівень психічного розвитку. Ламетрі був послідовним атеїстом і підкреслює роль зовнішнього середовища в психічному розвитку людини.

Лідерами руху за новий світогляд виступили К.Гельвецій (1715-1771) і П.Гольбах (1723-789). Відстоюючи принцип виникнення світу духовного зі світу фізичного, вони трактували наділену психікою людину-машину як продукт зовнішніх впливів і природної історії.

Клод Адріан Гельвецій був представником матеріалістичного сенсуалізму. На його світогляд здійснило вплив вчення Дж.Локка. Основні праці Гельвеція: “Щастя” (1772); “Про людину, її розумові здібності і її виховання” (1772); “Про розум” (1758). Гельвецій вважає, що єдиною основою психічного життя є відчуття. Поряд з відчуттями, до числа базових психічних явищ відноситься інтерес, який виступає основою моральних уявлень і соціальних якостей людини. Особистий інтерес визначає окремі судження, а суспільний інтерес – “судження цілих націй”. Фізичний світ підкоряється законам руху, світ моралі - принципам інтересу і самолюбства. Гельвецій вважає, що суспільний прогрес забезпечується розумним сполученням приватних інтересів із суспільними. Гельвецій доводив вирішальну роль культури, суспільного виховання і моральних законів у розвитку людини і суспільства. Така категоричність приводила до однобічного трактування особистості, нівелювання реальної складності тих факторів, що визначають її здібності і характер.

Поль Анрі Дитріх, барон Гольбах був борцем проти релігії і марновірств. Його праця “Система природи” (1770) оцінювалась його сучасниками як “біблія атеїстичного світогляду”. Людина розглядається ним як “витвір природи”, що розвивається відповідно до її законів. Гольбах виступає проти дуалізму, відкидає існування душі, відділеної від тіла. Він говорить про безпідставність поділу на “фізичну людину” і “духовну людину”. У пізнанні реальності людина, за Гольбахом,

повинна керуватися дослідними даними. Досвід дає знання про всі аспекти і сторони світу, про всі питання, включаючи проблеми релігії, моралі і політики. Релігія оцінюється ним як результат неуцтва людей щодо природи, страхів перед її непізнаними силами. Гольбах - прихильник детерміністичного погляду на поведінку людини, яка обумовлена темпераментом, набутим в процесі виховання і життєвого досвіду.

Видатним просвітителем, великим теоретиком педагогіки був **Жан-Жак Русо** (1712-1778). Він висуває поняття “природної людини”, наділеної різними моральними досконалостями. Людина, у його вченні, від природи добра, має моральне здоров'я і почуття справедливості. Відсутність рівноваги з природою, викликана соціальними умовами, зробила її злою і несправедливою. Відрив від природних потреб формує в людини лицемірство, почуття відчуження. Культура, за Руссо, спотворила природу людини. Критичний погляд приводить його до заперечення ролі науки, знання, до твердження, що вони приносять людині шкоду, є джерелом зарозумілості та соціальних лих. Під природною людиною в його концепції мається на увазі не конкретний історичний тип людини, а теоретична модель - ідеальний образ. Людина в концепції Руссо виступає у своїй цілісності; вона не тільки розумна істота, але і носій пристрастей і почуттів. Сам розум не тільки не заперечується Руссо, але і розглядається як оптимальний інструмент пізнання.

Завершальний період у розвитку французького матеріалізму представлений лікарем-філософом **П'єром Кабанісом** (1757-1808), автором відомої формули, відповідно до якої мислення це функція мозку. Свій висновок Кабаніс зробив на основі спостережень, отриманих у роки Французької революції. Свідомість розглядається ним як функція головного мозку. Виділяючи як зовнішні продукти мозкової діяльності вираження думки словами і жестами, він підкреслював, що за думкою прихований невідомий нервовий процес. Зазначені положення були використані супротивниками матеріалістичної філософії для її вульгаризації. Кабанісу необгрунтовано приписали думку про те, що мозок виділяє думку, подібно тому, як печінка жовч, а нирки сечу.

Заслуга французьких матеріалістів епохи Просвітництва полягала в розвитку ідей цілісності людини, зв'язку її тілесно-духовного буття з навколишнім середовищем - природним і соціальним, психічних явищ і нервово-мозкового субстрату, у затвердженні сенсуалістичних поглядів на чуттєвий досвід як єдине джерело і гарант раціонального знання про зовнішній світ. Вони піднімали людину, її цінність, обгрунтовували її величезні пізнавальні можливості. Людина розглядалася як вінець природи, як вільна самодіяльна особистість.

7.4. Філолофсько-психологічна концепція І. Канта

Творчість І.Канта (1724-1804) є вершиною філолофсько-психологічної думки XVIII ст., знаменуючи одночасно поворот до нової наукової традиції. Кант виступає за перетворення філософії, що розвивається в дусі **догматизму** і **скептецизму**, у **критичну філософію**, здатну навчити людей думати, міркувати критично. Він - родоначальник німецької класичної філософії. Філософська система Канта має ряд особливостей. По-перше, вона носить критичний характер. По-друге, Кант -

прихильник наукового природознавства. По-третє, походження життя він розглядав як природний процес, відкидаючи тим самим ідею Божественного створення життя. По-четверте, Кант - прихильник емпіричних ідей Дж.Локка, Д.Юма. Він вважав, що досвід - найважливіший метод наукового пізнання, хоча при цьому фактично розривав зв'язок між досвідом, чуттєвістю і науковими ідеями, думаючи, що сам по собі почуттєвий досвід не несе знань про предмети. По-п'яте, вихідним методологічним положенням у вченні Канта є твердження про існування поза нами реальних предметів – “річ-в-собі”. Але, як він вважав, про них нічого не можна сказати, тому що вони непізнавані. Нам дані тільки явища свідомості, що виробляються “річчю-в-собі”, але не виражають їх сутність. Те, що нам представлено у свідомості - це світ “явищ”, не схожий на світ речей. По-шосте, Кант критикує однобічний раціоналізм Декартового типу і дає своє бачення цього підходу.

У роботі “Критика чистого розуму” (1781), досліджуючи пізнання, Кант виділяє два його джерела: відчуття і розум, різні за своєю природою. Вихідним пунктом пізнання, за Кантом, є вплив на нас предметів зовнішнього світу. На відміну від Декарта й інших прихильників апріорізму і раціоналізму, Кант пов'язує апріорні підстави знання не тільки з інтелектом, але і з чуттєвістю.

Кант затверджує **базисну роль чуттєвості стосовно мислення**. Поряд з почуттями і раціональною сферою, Кант виділяє волю, розглядаючи її як здатність людини керувати своїми вчинками відповідно до усвідомлених уявлень про закони. В основі вольового акта - ціль; вольова дія завжди цілеспрямована.

У роботах Канта – “Основи метафізики моральності” (1785); “Критика практичного розуму” (1788); “Метафізика вдач” (1797) - розвивається нове розуміння моральності.

7.5. Психологічна думка Росії XVIII ст.

Найбільш яскравою рисою наукової думки Росії була орієнтація на природознавство. З природно-науковою орієнтацією була пов'язана істотна зміна у визначенні предмета і методів наукового пізнання, його можливостей і меж. Основним предметом наукових пошуків у XVIII ст. є реальні явища. Розвиток психологічних ідей у російській культурі і науці спирався на творчість російських мислителів попередніх епох і носив оригінальний і передовий характер стосовно ідей закордонних учених. Саме в період XVIII ст. з'являються в Росії вчені і мислителі, психологічна творчість яких стала знаменною віхою в історії психології.

Однією з найбільш яскравих постатей у науці в цей період був **Михайло Васильович Ломоносов** (1711-1765). Йому належить формулювання загального закону збереження речовини і руху, розробка базових принципів атомно-молекулярної теорії, створення основ російської граматики і безліч інших наукових ідей і наукових концепцій. Психологічні погляди Ломоносова є необхідною складовою частиною його природно-наукової і філософської спадщини. Саме Ломоносов заклав матеріалістичні основи російської психології. Опираючись на відкритий ним закон збереження речовини і руху, у відчуттях і сприйманні людини він бачив результат особливого виду механічного впливу предметів і явищ природи на органи чуття, тобто продовження у людському організмі того механічного руху,

що подіяв на людину ззовні. У його працях послідовно проповідуються ідеї про те, що *психічні явища виступають відображенням зовнішнього світу*, що психіка залежить від діяльності органічного субстрату, мозку. Йому належить теорія колірної зору (трикомпонентна теорія світла).

Значний внесок Ломоносова в обґрунтування і доказ важливої ролі мови і мовного спілкування в процесі формування особистості. Розглядає Ломоносов у своїх працях і безліч окремих питань психології: дає характеристику різних відчуттів (слухових, смакових, температурних); обґрунтовує ряд положень процесу чуттєвого пізнання; аналізує механізм виникнення і протікання пристрастей як феноменів емоційного життя людини. У цілому психологічні погляди Ломоносова, безсумнівно, є передовими системою поглядів мислителів по багатьох питаннях у світовій психологічній думці.

Психологічні ідеї містить творчість **Олександра Миколайовича Радіщева** (1749-1802). У роботі “Житіє Федора Ушакова” він розглядає процес формування і розвитку особистісних особливостей людини. У роботі “Подорож з Петербурга до Москви” дає точні і глибокі спостереження психологічних особливостей російського народу як етносу. У трактаті “Про людину, про її смертність і безсмертя”. Радіщев переконливо обґрунтовує ідею смертності душі і заперечує її існування як самостійної і незалежної від тіла субстанції. Розглядаючи проблеми розвитку психіки, російський мислитель підкреслює, що людина не пасивна істота, яка лише пристосовується до навколишньої дійсності. Для нього людина - активна й у пізнанні, і в діяльності. Торкається Радіщев і питань зіставлення психіки людини і тварин, пов'язуючи безсумнівну перевагу людини над тваринами за рахунок наявності в неї мови і можливості людини “озброїти” свої органи чуттів, доповнити їх, у тому числі і за рахунок компенсування недостатньої чутливості одних органів чуття більш сильним розвитком інших. У працях Радіщева зустрічаємо цікаві й оригінальні ідеї щодо взаємозв'язку мови і мислення; ролі пам'яті в життєдіяльності людини; про свободу волі; взаємозв'язок суспільного й індивідуального у формуванні характеру людини і суспільної сутності людини; про індивідуально-психологічні розходження людей, особливості їх схильностей, потреб і почуттів. Ним дана переконлива критика фізіономічного вчення, що було дуже популярним в цей час у Європі.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте основний ідеал епохи Просвітництва.
2. Філософсько-психологічні погляди Гартлі.
3. Філософсько-психологічні погляди Берклі.
4. Філософсько-психологічні погляди Аламбера, Дідро, Ламетрі.
5. Філософсько-психологічні погляди Гельвеція, Гольбаха, Руссо.
6. Філософсько-психологічні погляди Канта.
7. Філософсько-психологічні погляди Ломоносова.
8. Філософсько-психологічні погляди Радіщева.

ТЕМА8. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ В РОМАНТИЧНИЙ ПЕРІОД (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

План

- 8.1. Загальна характеристика розвитку наукового пізнання на початку ХІХ ст
- 8.2. Розвиток філолофсько-психологічних поглядів
- 8.3. Досягнення в сфері фізіології, які здійснили вплив на розвиток психологічного знання

Література

Основна

1. Жуков С. Історія психології: Навч. Посіб, К.:2005.
2. Корольчук М.С. Криворучко П.П.Історія психології навч. посіб. К.: 2004.
3. Ждан А.Н. История психологии: Учебник,М.1990.
4. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней: Учебник для вузов. М.2004..
5. История зарубежной психологии 30-60-е годы XX века. Тексты. М. 1986.
6. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження, К.1988.
7. Роменець В.А. Історія психології ХІІ ст.навч. посібник, К.1990.
8. Роменець В.А.Історія психології. Стародавній світ, Середні віки, Відродження. Навч.пос. К. «Либідь» 2005.
9. Роменець В.А. Історія психології. ХVІІ ст..Епоха Просвітництва. Навч.пос.К. 2006.
- 10.Роменець В.А. Маноха І.П.Історія психології ХХст. К.2003.
- 11.Роменець В.А. Історія психології ХІХ-початок ХХ ст.. К. «Либідь»2007.
- 12.ЯрошевськийМ.Г.История психологии.От античности до середины ХХвека:Учебюпос.-м. «Академия», 1997.
- 13.Ярошевский М.Г. История психологии. М., 1985.

Додаткова

1. Александер Ф., Селесник Ш. Человек и его душа: познание и врачевание от древности и до наших дней. М., 1995.
2. Виндельбанд В. История философии. М., 1997.
3. Кант И. Соч.: в 6 т. Т.6. М., 1966.
4. Развитие естествознания в России (XVIII - начало XX века) / Под ред. С.Р. Микулинского, А.П. Юшкевича. М., 1977.

8.1. Загальна характеристика розвитку наукового пізнання на початку ХІХ ст.

Дев'ятнадцяте століття відкриває нову сторінку в історії не тільки психологічного знання, але у сфері всього наукового пізнання. Ірраціональна глибина психіки залишалася недоступною для осягнення традиційним інтроспективним методом. Підвищення інтересу до внутрішнього світу конкретної людини сприяло загостренню уваги до психологічної проблематики. Разом з тим, з початком ХІХ ст. у науці стали складатися принципово нові погляди, що суперечили

ідеям незмінюваності природи. По мірі того, як зростала потреба в більш глибокому проникненні в закони природи, накопичувалися нові дані, що суперечили старим уявленням, все яснішою ставала необхідність нових методів дослідження, нового підходу до вивчення навколишнього світу і, головне, нових поглядів на природу і її пізнання. У першій половині XIX ст. сформувався стійкий інтерес натуралістів і філософів до проблем методу дослідження природи й інших загальних питань наукового пізнання. В якості таких методів стали розглядатися методи природничих наук, у першу чергу фізики і хімії. На початку XIX ст. стали формуватися і нові підходи до психіки. Вже не механіка і філософія, а **фізіологія стимулювала зростання психологічного знання**.

8.2. Розвиток філолофсько-психологічних поглядів

Перша половина XIX ст. характеризується подальшим розвитком психологічних ідей у контексті філософії. Найбільш істотних змін зазнав **асоціанізм**. Асоціанізм у XVIII ст. ніс у собі запас матеріалістичних ідей. На рубежі XIX ст., під впливом успіхів експериментальної фізіології, переконливість уявлень про субстрат асоціацій поступово стала розсіюватись. По мірі нагромадження фактологічних даних про діяльність мозку, нервової системи й органів чуття, матеріалістична лінія асоціаністичного вчення, виконавши свою евристичну функцію, зійшла зі сцени. На передній план починає виступати інтроспективна лінія асоціаністської теорії: з'являються вчення, які трактують асоціацію як **іманентно-психічний**, а не тілесно-психічний принцип організації і закономірного ходу розумових і вольових процесів. Саме так трактують асоціації англійський лікар і філософ **Томас Браун** (1778-1820) у своїй роботі “Лекції про філософію людського розуму” (1820), **Джеймс Мілль** (1773-1836) у праці “Аналіз феноменів людського розуму” (1829) та **Джон Мілль**.

Англійський історик, економіст Дж.Мілль вважає, що свідомість – це психічна машина, яка функціонує так само, як і годинник. Основою досвіду є відчуття і ніяких вроджених ідей не існує.

Його син Джон знаходиться під впливом хімії, а не механіки і пропонує ідею **«ментальної(психічної) хімії»**. Суть даної ідеї в тому, що нові елементи свідомості виникають з простіших попередніх елементів, але наділені новими якостями, які відсутні у складових елементів, на зразок того, як з двох хімічних елементів (кисню і водню) виникає новий елемент – вода. За Джоном Міллем, розум відіграє активну роль у виробленні асоціативних ідей. З позицій такого **творчого синтезу**, поєднання кількох психічних елементів завжди породжує нову, відмінну від попередніх якість.

Великий вплив на психологію здійснила праця Мілля «Логіка», оскільки на перший план висунула проблеми методології наукового дослідження. Аргументи Мілля висловлювались у **двох тезисах**: 1) закони розуму відміні від законів матерії, але подібні у послідовності їх виявлення (один за одним); 2) ці закони можуть бути відкриті дослідними методами – спостереженням і експериментом. Тобто ставилась проблема наукового пізнання у психології, **наукового вивчення психіки**, тоді як інші філософи категорично відкидали таку можливість.

У Німеччині ідеї асоціативної психології своєрідно заломлюються в концепції **Йогана Фрідріха Гербарта** (1774-1841), який вважається засновником німецької

емпіричної психології. У 1814 р. виходить у світ його головна праця “Психологія, по-новому обґрунтована на метафізиці, досвіді і математиці”. Він стверджує (як і асоціаністи), що в душі немає нічого споконвічного. Душа, згідно Гербарта, непізнавана. Тому вона не може бути предметом науки. Цим предметом є феномени, доступні дослідному вивченню - **уявлення**. Кожне уявлення не тільки має зміст, але і є “енергетичною” (силовою) величиною. Психодинаміка уявлень виражена в їхній протилежності (коли одне витісняє інше), подібності (призводить до злиття) і комплікації (об'єднанні, при якому зберігається їх роздільність). Обсяг свідомості, за Гербартом, не збігається з обсягом уваги. Останній і є **аперцепція**. Гербарт висуває гіпотезу про те, що уявлення як силові величини можуть бути піддані кількісному аналізу. Він виходив з того, що кожне уявлення має інтенсивність і йому властива тенденція до самозбереження. Взаємодіючи, вони здійснюють один на одного гальмуючий ефект, що може бути обчислений. Незважаючи на фантастичність математичних припущень Гербарта, його **теза про принципову можливість математичного аналізу відносин між психічними фактами** була сприйнята такими вченими як Г.Е.Фехнер і Г.Еббінгауз. Ряд інших понять, розроблених Гербартом, зокрема поняття про аперцепцію і комплікації, також були використані психологами наступної епохи, особливо школою Вундта. Поняття ж про несвідому психіку, про сполучення уявлень, хоча і неусвідомлюваних, але здатних впливати на процеси, які індивід здатний усвідомити, може розглядатися як свідчення впливу Гербарта на Фрейда.

В науці затверджувалася ідея не матеріальної, а психічної причинності - свідомість виявлялася причиною самої себе. Разом з тим у концепціях асоціанізму початку ХІХ ст. (і близького до нього гербартианства) виступала проблема особливих закономірностей душевної діяльності. Це вкрай важливо, оскільки не виникли така проблема, не з'явилася б, імовірно, й ідея побудови психології як самостійної науки. Адже будь-яка наука повинна мати свій власний, предмет дослідження, що має свої власні закони існування і розвитку, а фізіологічний асоціанізм порушив питання про ці закони, після чого став можливий їхній пошук.

Ряд психологічних ідей різної концептуальної спрямованості був висловлений представниками німецької класичної філософії. Німецькі філософи І.Г.Фіхте (1762-1814), Ф.В.Шеллінг (1775-1854), Г.В.Ф.Гегель (1770-1831), Л.Фейєрбах (1804-1872), спеціально не займаючись розробкою психологічного знання, проте обговорюють у своїх роботах деякі важливі для психології питання.

І.Фіхте розвиває уявлення про людину як про суб'єкта діяльності, протиставляючи творче “Я” людини вченню про асоціації (де творчий початок практично не грав ніякої ролі), розглядає духовний розвиток людини від дитинства до зрілості як сукупність доцільних дій цього творчого “Я”.

Ф.Шеллінг, розглядаючи людину як сполучну ланка двох світів - природи і духу, наполягав на ідеї про те, що основні внутрішні протиріччя людини (природи і духу, свідомого і несвідомого, теоретичного і практичного, розуму і моральності) утрачають свою протилежність у вищій цільовій діяльності “Я” - у мистецтві.

Г.Гегель виділяє психологію в якості одного з трьох розділів вчення про суб'єктивний дух, чи індивідуальну свідомість (поряд з антропологією і феноменологією духу), розрізняє в людині ряд аспектів: **індивідність** (органічний

природний початок у людині), **індивідуальність** (яка формується соціальним середовищем) і **особистість** (те якою людина стає в результаті своєї життєдіяльності).

Л.Фейєрбах намагається трактувати людину як суб'єкта мислення, указуючи (у дусі матеріалістичної традиції) на обумовленість свідомості об'єктивними матеріальними процесами.

Найбільшу поширеність у психології одержали ідеї І.Канта (1724-1804). Кантом психологія визнавалася лише **описовим знанням**. Така точка зору авторитетного німецького вченого-філософа до кінця століття стане одним з аргументів у протистоянні **інтроспекціоністів** і прихильників експериментального методу в психології. Тим більше цікаво, що вже буквально через пару десятків років інший німецький учений **В.Вундт** спростує ці міркування Канта і своєю творчістю буде сприяти перетворенню психології в справжню і самостійну науку саме шляхом застосування до пізнання психічних явищ методу експерименту. До заслуг Канта в області психології відносять виділення ним трьох здатностей людини (пізнання, почуття і волі), розробку проблем темпераменту, характеру і моральності ("моральний імператив Канта"). Слід зазначити, що в основному німецькі філософи відстоювали ідеалістичні погляди на психіку і свідомість, навіть тоді, коли піднімалися до вершин діалектики.

8.3. Досягнення в сфері фізіології, які здійснили вплив на розвиток психологічного знання

До числа найбільш значимих для психології фізіологічних відкриттів можуть бути віднесені: *виявлення розходжень між сенсорними і руховими нервами; доказ того, що матеріальний вплив на відповідний орган, який приводить до виникнення відчуття, відтворює тільки властивості самої нервової системи; доказ нерозривного зв'язку організму з зовнішньою природою, підставою якої виступає рефлекс - процес, що розуміється не як механіко-фізичний, (як вважали Декарт і Гартлі), а як біологічний (так вважав видатний чеський анатом і фізіолог Й.Прохазка).*

У 1811 р. англійський анатом, фізіолог і хірург **Чарльз Белл** (1774-1842) публікує отримані емпіричним шляхом анатомічні дані, що свідчать про те, що передні корінці спинного мозку містять тільки рухові, а задні корінці - тільки сенсорні нервові волокна. Майже одночасно з Беллом у 1822 р. до подібного висновку приходять і французький фізіолог **Ф.Мажанді** (1783-1855). Таким чином, спростовувалася думка про те, що нервові волокна неспеціалізовані щодо сенсорної і моторної функцій. Перехід нервового імпульсу по аферентним нервам (чуттєвим волокнам) через спинний мозок на еферентні нерви (рухові волокна) одержав назву **закону Белла - Мажданді**. Це відкриття дозволяло пояснити механізм зв'язку нервів через рефлекторну дугу. Це відкриття мало важливе методологічне значення, оскільки емпіричним шляхом доводило залежність функцій організму від тілесного субстрату, а не від свідомості (чи душі) як особливої безтілесної сутності. Даний висновок сприяв поступовому формуванню уявлень про локалізацію рефлекторних шляхів і ліг в основу класичного вчення про рефлекс як принцип роботи спинномозкових центрів на відміну від вищих відділів головного мозку.

Друге відкриття було зроблено при вивченні органів чуттів, їх нервових закінчень. Виявилось, що якими би стимулами на ці нерви ні впливати, результат буде той самий - специфічний для кожного з них ефект. На цій підставі німецький фізіолог **Іоганнес Мюллер** (1801-1858), сформулював “**закон специфічної енергії органів чуття**”: *ніякою іншою енергією, крім відомою фізиці, нервова тканина, не володіє*. Тим самим стверджувався **принцип спеціалізованості нервових елементів**, подразнення яких дає тільки один ефект - відчуття. Висновки Мюллера зміцнювали природно-науковий погляд на психіку, показуючи причинну залежність відчуттів від об'єктивних матеріальних факторів: зовнішнього подразника і властивості самого нервового субстрату. Цей принцип лежав в основі багатьох продуктивних ідей, висунутих пізніше. Однак він не давав можливості пояснити виникнення більш загальних форм чуттєвого пізнання, зокрема – просторових образів речей. Просторові відчуття виявлялися природженими, споконвічно даними людині. Подібні погляди були названі **нативізмом**. Передумовою виникнення нативізму були не тільки кантівські ідеї, але і панування “анатомічного початку” у фізіології. Його прихильники бачили причини розходжень між відчуттями в анатомічних розходженнях нервових шляхів (волокон і стовбурів). А це з неминучістю приводило до висновку, що основні сенсорні одиниці і відносини між ними є природженими на противагу емпіризму, який відводив головну роль у формуванні цих відчуттів індивідуальному досвіду.

Нарешті, ще одне відкриття підтвердило залежність психіки від анатомії центральної нервової системи і лягло в основу популярної **френології** (від грец. *phren* - душа, розум). Його автор - австрійський анатом **Франц Галль** (17581-1828) запропонував “карту головного мозку”, відповідно до якої різні здібності розміщені” у певних ділянках мозку. Галль уперше спробував розмістити в звивинах великих півкуль усі “розумові сили” і якості. Кора головного мозку - а не його шлуночки - стала розглядатися як субстрат психічної діяльності. По топології черепа можна було, на думку Галля і його учнів, виявляти ступінь розвитку відповідних здібностей людини і виявляти індивідуально-психологічні особливості людини.

У Росії початок XIX ст. пов'язаний з формуванням основ анатомо-фізіологічної науки. Так, у 1802 р. **П.А.Загорський** (1764-1846) видає перший у Росії оригінальний підручник по анатомії людини “Скорочена анатомія чи керівництво до пізнання будови людського тіла на користь вивчаючих лікарську науку”, **Є.О.Мухін** (1766-1850) у 30-і рр. XIX сторіччя розробляє і реалізує в навчальному процесі курс анатомії російською мовою, **Д.М.Велланський** (1774-1847) переводить на російську мову роботи великих західно-європейських медиків, у тому числі посібник з фізіології **Й.Прохазки**.

Створення основ матеріалістичного напрямку у фізіології насамперед пов'язано з діяльністю **О.М.Філомафітського** (1807-1849) - засновника московської фізіологічної школи. Він був одним з перших пропагандистів експериментального методу в російській фізіології і медицині.

М.Я.Мудров (1772-1831), лікар-клініцист, особливу увагу приділяв даним об'єктивного зовнішнього огляду (пальпація, перкусія, аускультация) і лабораторним дослідженням хворого і вперше у Росії ввів у клінічну практику опитування

хворого, тим самим заклавши основи **анамнестичного методу**, поєднуючи у формуванні картини хвороби об'єктивні і суб'єктивні методи.

Незважаючи на те, що всі зазначені дослідники були медиками і спеціально не займалися психологічною проблематикою, їхня наукова, практична і педагогічна діяльність сприяла становленню вітчизняної психофізіологічної школи, що до кінця століття стала однією з провідних у розробці психології на наукових основах (І.М. Сеченов, В.М.Бехтерев і ін.).

Перераховані відкриття дослідників-натуралістів в області рефлекторної теорії, органів чуттів і головному мозку закладали основи нових природно-наукових відкриттів другої половини ХІХ ст., що і зіграли визначальну роль у відокремленні психології від філософії і перетворенні її в самостійну область наукового знання.

Питання для самоперевірки

1. Зміни в науковому пізнанні на початку ХІХ ст.
2. Зміни, що відзначаються в асоціанізмі на початку ХІХ ст.
3. Суть положень Гербарта про уявлення.
4. Психологічні ідеї німецьких філософів досліджуваного періоду.
5. Досягнення фізіології першої половини ХІХ ст., що вплинули на розвиток психології.
6. Значення ідей І.Мюллера для психології.
7. Переваги і недоліки френології Галля.
8. Основні досягнення російських фізіологів першої половини ХІХ ст.

ТЕМА 9. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ Й ОФОРМЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ (друга половина ХІХ ст.)

План

9.1. Загальна характеристика стану суспільного розвитку і стану наукового знання в середині і другій половині ХІХ століття

9.2. Розвиток філософських ідей і суспільно-історичної думки і їх значення для розвитку психологічного знання

9.3. Передумови формування наукової психології в різних областях природничонаукового знання

Література

1. Жуков С. Історія психології: Навч. Посіб, К.:2005.
2. Корольчук М.С. Криворучко П.П.Історія психології навч. посіб. К.: 2004.
3. Ждан А.Н. История психологии: Учебник,М.1990.
4. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней: Учебник для вузов. М.2004.
5. История зарубежной психологии 30-60-е годы ХХ века. Тексты. М. 1986.
6. Кузьмин Е.С., Якунин В.А. Развитие психологии внутри естествознания. Л., 1985.
7. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження, К.1988.
8. Роменець В.А. Історія психології ХІІ ст.навч. посібник, К.1990.
9. Роменець В.А.Історія психології. Стародавній світ, Середні віки, Відродження. Навч.пос. К. «Либідь» 2005.
- 10.Роменець В.А. Історія психології.ХVІІ ст..Епоха Просвітництва. Навч.пос.К. 2006.
- 11.Роменець В.А. Маноха І.П.Історія психології ХХст. К.2003.
- 12.Роменець В.А. Історія психології ХІХ-початок ХХ ст.. К. «Либідь»2007.
- 13.ЯрошевськийМ.Г.История психологии.От античности до середины ХХвека:Учебюпос.-м. «Академия», 1997.
- 14.Ярошевский М.Г. История психологии. М., 1985.

9.1. Загальна характеристика стану суспільного розвитку і стану наукового знання в середині і другій половині ХІХ століття

Друга половина ХІХ століття характеризується у всій Європі зростанням інтересу до природно-наукових проблем. Зростання промислового виробництва, інтенсифікація суспільної потреби в наукових знаннях, інтеграція зусиль учених різних спеціальностей у комплексному вирішенні конкретних проблем сприяли повсюдному розвитку природничих наук. У свою чергу, успіхи в галузі фізики і хімії дали могутній поштовх усьому комплексу анатоμο-фізіологічних наук, сприяли прогресу медицини, психіатрії, біології. Патологічна анатомія і гістологія досягли надзвичайного розквіту, насамперед завдяки роботам Вірхова. Бурхливо розвивалася наука про розвиток зародка - ембріологія, і одночасно постали питання генетики й еволюції у всіх областях знання. Досягнення в пізнанні живої матерії сприяли інтенсифікації інтересу і до самої людини як об'єкту пізнання.

Усе це відбувалося на тлі значних політичних змін. До середини ХІХ ст. Франція утратила своє лідируюче положення в Європі. Об'єднання Німеччини під егідою Пруссії, проведене Бісмарком, привело до того, що саме Німеччина стає головною індустріальною, економічною і військовою силою в Європі. Незабаром центр європейської науки переміщається в Німеччину.

Природно-наукові концепції і методи усе більш активно застосовуються в суміжних із психологічною проблематикою областях. Експеримент як метод пізнання усе глибше проникає в різні області знання. Твердження ідеї про мозок і нервову систему як матеріальну основу психіки, розвиток і поширення матеріалістичних ідей в області філософського пізнання світу і людинознавств а, інтерес учених до психологічної проблематики сприяли формуванню ідеї про те, що при вивченні психічних явищ більш широко й активно потрібно використовувати методологію і методи природних наук. Важливою і необхідною умовою при цьому було те, що до середини ХІХ ст. самі природничі науки досягли такого рівня розвитку, що їх результати могли бути активно сприйняті іншими науковими дисциплінами. Усе це послужило одночасно і передумовою, і підставою формування експериментальних розділів психології; сприяло підвищенню об'єктивності і доказовості психологічних досліджень, перетворенню психології в самостійну область експериментального наукового знання, зі своїм предметом, сукупністю методів і проблематикою.

9.2. Розвиток філософських ідей і суспільно-історичної думки і їх значення для розвитку психологічного знання

У філософії цього періоду чітко позначилися дві філософські лінії - **суб'єктивно-ідеалістична** і **діалектико-матеріалістична**. Перша лінія одержала відображення в **позитивістській системі поглядів**, представленої в роботах французького філософа О.Конта (1798-1857), іраціоналізмі А.Шопенгауера (1788-1860), а друга найбільше яскраво відбилася в матеріалістичному вченні російських революційних демократів В.Г.Белінського (1811-1848), А.І.Герцена (1812-1870), А.Н.Добролюбова (1836-1861), Н.Г.Чернишевського (1828-1889) і теорії К.Маркса (1818-1883) і Ф.Енгельса (1820-1895).

Ідеї філософського позитивізму були представлені в роботах Юма і Деламбера, але систематично викладені **О.Контом** у його шеститомному “Курсі позитивної філософії” (1830-1842). Позитивізм виходить з “позитивного”, тобто фактичного, що спирається на конкретні дані і факти знання і ним обмежує своє дослідження. Він проголошує принципову непізнаваність сутності і причин явищ і вимагає від наукового мислення обмежитися лише фактами, що безпосередньо спостерігаються, і їхніми постійними залежностями. Конт критикує інтроспективний метод; вважає, що психічні явища як об'єкт позитивістські орієнтованого дослідження повинні вивчатися фізіологією і соціологією (тому в розробленій ним класифікації позитивних наук для психології взагалі немає місця); пропонує вивчати явища свідомості лише у вигляді доступних об'єктивному опису фактів соціального життя, що реалізується у взаєминах і взаємодії людей; указує на спілкування як один з детермінуючих факторів психічного (ця ідея Конта здійснила згодом вплив на формування соціальної психології); наукове мислення, на його

думку, повинне обмежуватися безпосередньо даними феномена (що привело до агностицизму і суб'єктивізму). Ця ідея Конта була використана прихильниками суб'єктивного методу пізнання психічного, які вважали, що тільки факт свідомості є безпосередньо пізнаваним. Згодом позитивістські ідеї одержали свій розвиток в емпіриокретицизмі Е.Маха і Р.Авенаріуса.

А.Шопенгауер у своїй роботі “Світ як воля і уявлення” (1819), волю розглядав як сутність світу, як безцільно дієвий початок. Несвідомість волі виводить її за межі не тільки свідомості, але і за рамки інтелекту, перетворюючи тим самим в ірраціональну першопричину і природи, і життя і поведінки людини. Ідеї Шопенгауера про несвідомість вольового початку одержали згодом розвиток у деяких психологічних концепціях, наприклад З.Фрейда.

Для творчості російських революційних демократів, що жили в умовах загострення соціально-класових протиріч у Росії, основне завдання полягало в обґрунтуванні антропологічного принципу в розумінні природи людини.

Н.Г.Чернишевський вводить ідею про єдність людської природи, усуває базову тезу ідеалістичного вчення про те, що свідомість - це є проекція якоїсь іншої натури, що може бути зрозуміла лише шляхом аналізу внутрішнього досвіду на основі інтроспекції.

О.І.Герцен у своїх “Листах про природу” підкреслює, що людина це частина природи, а її свідомість - продукт історичного розвитку; обґрунтовує ідею про якісну своєрідність психіки людини і її відмінності від психіки тварин як наслідок історичного розвитку людини; вважає, що предметом психології є співвідношення моральної і фізичної сторін у людині; показує, що психологія, відштовхуючись від фізіології, повинна разом з тим спиратися і на філософію, і на історію; указує на соціально-історичну обумовленість вищих проявів особистості і волі.

Найбільш фундаментальні основи діалектико-матеріалістичного вчення про психіку і свідомість були викладені **К.Марксом і Ф.Енгельсом**. Маркс розвивав уявлення про людину як суб'єкта історичної творчості. Відповідно для того, щоб досліджувати психічні явища об'єктивно, необхідно вийти за рамки не тільки внутрішнього досвіду свідомості, але і за межі реальних контактів організму з навколишнім середовищем в область історичних зв'язків особистості зі світом культури. Тим самим дослідження психічного виводилося не тільки за рамки суб'єктивної, але і біологічно орієнтованої об'єктивної психології. За Марксом, сутність людини - це сукупність усіх суспільних відносин, тому людина не просто повинна адаптуватися до навколишньої ситуації, але й активно видозмінювати ці відносини, перетворюючи тим самим і саму себе. Творчо переробивши діалектику Гегеля з позицій матеріалістичного вчення, Маркс створив теорію діалектичного матеріалізму, відповідно до якої діалектика виступає внутрішньою закономірністю всього що відбувається, у тому числі і психічних явищах. Саме марксистський діалектичний матеріалізм згодом став виступати філософською основою багатьох конструктивних підходів в інтерпретації природи і механізмів функціонування психіки.

9.3. Формування і розвиток експериментальних розділів і прикладних сфер психології

У другій половині XIX ст. не тільки з'являються передумови формування психології як самостійної науки, але проводяться і перші експериментальні дослідження з проблем, що лежать на межі фізіології і психології, що починають оформлятися як експериментальні області психологічних досліджень.

Першою в ряді таких областей може бути названа **психофізика**. Її засновником є німецький фізіолог **Густав Теодор Фехнер** (1801-1887), який уперше виступив з ідеєю створення нової експериментально-математичної науки в 1851 р. Підставою для появи нових ідей з психофізики Фехнера послужили результати експериментів, отримані іншим німецьким ученим, фізіологом **Ернстом Генріхом Вебером** (1795-1878). Вклад Вебера в нову психологію полягав в експериментальному визначенні точності тактильних відчуттів, а саме, відстані між двома точками на шкірі при якій людина відчувала два дотики як окремі. Коли дві точки знаходяться близько одна від одної, піддослідні відчують один дотик. Якщо відстань збільшити, з'являються сумніви, чи відчувається один, чи два дотики. А на достатньо великій відстані між двома подразниками піддослідні впевнено відчують два дотики. Цей експеримент показав наявність **двоточкового порогу** – певний момент, в який можуть бути розпізнані два незалежні джерела подразнень. Також Вебер поставив за мету встановити величину ледь помітної різниці – найменша різниця між двома фізичними подразниками, яку може відчутти людина. Учасники експерименту піднімали вантаж. Вага одного була незмінною, а іншого - змінювалась. Якщо різниця у вазі була незначною, вона не помічалась, але на певному етапі збільшення ваги вона розпізнавалась. Було встановлено, що ледь помітна різниця є константою і становить $1/40$ від початкової стандартно ваги (відрізняється 41гр від 40гр; 82гр від 80гр). Вебер установив правило, відповідно до якого рівним відносним розходженням у роздратуваннях відповідають рівні розходження у відчуттях, і продемонстрував можливість виміру психічних явищ. Ця ідея і стала вихідною для Фехнера. Як вважав Фехнер, психофізика повинна займатися експериментально-математичним вивченням різних психічних процесів (відчуттів, сприйняття, почуттів, уваги і т.п.) у їх співвідношенні з зовнішнім і внутрішнім світом. Застосовуючи спеціально розроблені методи виміру, Фехнер відкрив так званий основний **психофізичний закон**, відповідно до якого зростанню сили подразника в геометричній прогресії відповідає ріст величини відчуття в арифметичній прогресії (іншими словами, інтенсивність відчуттів зростає пропорційно логарифму зовнішнього роздратування). Тим самим був здійснений математичний опис установленого Вебером правила (тому основний психофізичний закон називають **законом Вебера-Фехнера**). Це відкриття продемонструвало можливість виміру психічних явищ і застосування до їх вивчення строгих математичних методів. Безсумнівною заслугою Фехнера є те, що він ввів у психологію почуттєвого пізнання поняття **порога відчуття**, запозичивши саме поняття порога в Гербарта (який говорив про поріг свідомості). Фехнер застосував це поняття до відчуттів.

Герману Гельмгольцу (1821-1894), видатному німецькому фізіологу вдалося принципово змінити фізіологічні уявлення науковців. Для психології має інтерес дослідження Гельмгольцом швидкості нервових імпульсів. Він перший емпірично виміряв швидкість проходження нервового імпульсу, фіксуючи моменти збудження рухового нерва ногого м'язу жаби і момент м'язової реакції. Досліджуючи мязи різної довжини, він визначив різницю в часі між моментом стимуляції нерва поруч з м'язом і момента мязової реакції, а пізніше стимулював нерв далі від м'яза. Ці дослідження встановили, що швидкість проходження нервового імпульсу становить 90 футів на секунду (27м43см/сек.). Центральне місце в експериментальних дослідженнях Г.Гельмгольца займали питання психофізіології зору і слуху. На основі численних дослідів Г.Гельмгольц доходить висновку про резонантну природу звукового і слухового апарату в людини. Важливий внесок вніс Гельмгольц і в розробку проблем психофізіології кольору. З загальної емпіричної теорії зору випливало і вчення Г.Гельмгольца "про несвідомий умовивід". Він зробив висновок про існування внутрішнього додаткового фактора, чи механізму, який здійснює вплив на те, де, як і якими ми бачимо зовнішні предмети. Цей фактор він і називає "несвідомими умовиводами", під якими має на увазі набутий у досвіді шляхом багаторазового повторення асоціативний синтез сенсомоторних компонентів. Висунута вченим гіпотеза затверджувала факт реального існування неусвідомлюваної частини психічних процесів, дія яких недоступна інтроспекції, а тому виявлення їх можливе лише опосередковано, об'єктивним шляхом. Крім цього, підкреслюється обумовленість усякого психічного акта минулим досвідом. Гельмгольц стояв біля джерел сучасної експериментальної психології. Психологію він розглядав як таку науку, що цілком повинна будуватися на основі експериментальних і математичних методів. У цьому прагненні німецький фізіолог не був самотній. І.М.Сеченов також вважав невідкладним завданням перехід психології на фізіологічні методи і природно-наукові засади.

Друга половина XIX сторіччя - період виділення психології з філософії і природознавства, переходу її на самостійний шлях розвитку, оформлення психології як експериментальної науки. Перетворення психології в самостійну експериментальну дисципліну знайшло своє вираження в розробці теоретичних програм, відкритті перших експериментальних лабораторій у різних країнах світу, утворенні національних психологічних товариств, створенні спеціальних журналів, організації всесвітніх психологічних конгресів, у проведенні власне психологічних досліджень і створенні спеціальних приладів і експериментальної техніки.

Питання для самоперевірки

1. Досягнення природничих наук другої половини XIX ст., їх вплив на психологію.
2. Найбільш яскраві представники суб'єктивно-ідеалістичної і діалектико-матеріалістичної ліній в області філософії другої половини XIX ст.
3. Хто, на думку Конта, повинен розробляти психологічні проблеми?
4. Яку основну задачу вирішували революційні демократи?
5. Суть локалізаційного підходу до психічних функцій.
6. Суть основного психофізіологічного закону.

ТЕМА 10. ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

План

10.1. Програма “фізіологічної психології” В.Вундта як науки про безпосередній досвід

10.2. Програма психології І.Н.Сеченова як вчення про здійснення психічних діяльностей на рефлекторній основі

10.3. Програма психології та дослідження пам’яті Германа Еббінгауза.

10.4. Програма психології К.Д.Кавеліна як науки про зовнішні (культурні) прояви людського духу

10.5. Програма психології Ф.Брентано як вчення про інтенціональні акти свідомості

10.6. Програма психології Г.Спенсера як науки про еволюційні зв’язки між свідомістю і зовнішнім середовищем

Література

Основна

1. Жуков С. Історія психології: Навч. Посіб, К.:2005.
2. Корольчук М.С. Криворучко П.П.Історія психології нав. посіб. К.: 2004.
3. Ждан А.Н. История психологии: Учебник,М.1990.
4. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней: Учебник для вузов. М.2004.
5. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження, К.1988.
6. Роменець В.А. Історія психології ХІІ ст.навч. посібник, К.1990.
7. РоменецьВ.А.Історія психології. Стародавній світ, Середні віки, Відродження. Навч.пос. К. «Либідь» 2005.
8. Роменець В.А. Історія психології.ХVІІ ст..Епоха Просвітництва. Навч.пос.К. 2006.
9. Роменець В.А. Маноха І.П.Історія психології ХХст. К.2003.
- 10.Роменець В.А. Історія психології ХІХ-початок ХХ ст. К. «Либідь»2007.
- 11.ЯрошевськийМ.Г.История психологии. От античности до середины ХХвека:Учебюпос.-м. «Академия», 1997.
- 12.Ярошевский М.Г. История психологии. М., 1985.

Додаткова

1. Вундт В. Основания физиологической психологии / Пер. В. Кандинского. Ч.1-2. М., 1880-1881.
2. Вундт В. Очерки психологии. М., 1912.
3. Вундт В. Проблемы психологии народов. М., 1912.
4. Кавелин К. Д. Собрание сочинений, т 3. СПб., 1899
5. Кавелин К.Д. Наш умственный строй: Статьи по философии русской истории и культуры. М., 1989.
6. Сеченов И.М. Избранные произведения: в 2-х т. Т.1. М., 1952.
7. Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. М., 1947.
8. Спенсер Г. Соч.: В 7 т. Т 3. СПб. , 1898.

10.1. Програма "фізіологічної психології" В.Вундта як науки про безпосередній досвід

Наприкінці XIX ст. у зв'язку з формуванням передумов оформлення психології як самостійної науки постало питання про подальші шляхи її розвитку.

Одна з таких програм розвитку психології була запропонована **Вільгельмом Вундтом** (1832-1920), засновником першої у світі експериментально-психологічної лабораторії (Лейпциг, 1879). Вчений узагальнює основні положення своєї доктрини в тритомній роботі "Основи фізіологічної психології" (1874). Тим самим були закладені основи однієї з перших наукових програм розвитку психології як самостійної області знання. На думку Вундта, предметом психології повинні виступати тільки ті процеси і явища, які доступні одночасно і зовнішньому, і внутрішньому спостереженню, мають як фізіологічну, так і психологічну складову і які, у силу цього, не можуть бути пояснені тільки з позицій фізіології чи чистої психології (тобто класичної психології свідомості). До таких явищ учений відносив спочатку відчуття і уявлення.

У період з 1900 по 1920 р. ним було видано десять томів "Психології народів". З уведенням Вундтом у рамках нової психології двох її галузей (експериментальної і соціальної), що відрізняються за своїм змістом і методами, по-різному орієнтованих - на природознавство і науки про дух відповідно, складаються передумови для розколу психології як єдиної науки і формуються умови для стану відкритої кризи в психології.

Висунута Вундтом програма розвитку психологічної науки була масштабною й охоплювала більшість проблем психології - від найпростіших відчуттів до проблем культури в їхньому тісному зв'язку з історією. Предметом психології є зміст свідомості, оскільки тільки його можна спостерігати. Завдання психології - аналізувати психічні процеси в їх зв'язках. Самостійність психології Вундт обґрунтовував принциповою відмінністю свідомості людини від усього зовнішнього і матеріального. Безсумнівною заслугою Вундта, крім його наукових праць (ним опубліковано 420 книг і статей), є те, що в 1881 р. у Лейпцизі, на базі першої у світі експериментально-психологічної лабораторії він створив **Інститут експериментальної психології**, що став міжнародним центром по підготовці психологів-експериментаторів. Тут у свій час вчилися багато видатних психологів з різних країн світу: з Німеччини - Е.Крепелін, Г.Мюнстерберг, П.Кюльпе, А.Кірцман, Е.Мейман, К.Марбе, ТЛіппс, Ф.Крюгер; з Америки - Е.Скрипчур, Ф.Енджелл, Ст.Хол; з Росії - В.М.Бехтерев, В.Ф.Чиж, Н.Н.Ланге; англієць Е. Тітченер і ін. Вундт створив і спеціальний науковий журнал по психології "Психологічні дослідження", який був (після "Mind", заснованого А.Беном у 1876 р.), першим власне психологічним журналом.

Предметом дослідження Вундта, в широкому розумінні була свідомість. Він основну увагу зосередив на здатності мозку до самоорганізації і свою систему(знань) назвав **волюнтаризм – теорія згідно якої розум володіє здатністю організовувати процес мислення, переводячи його на якісно новий рівень.**

Згідно Вундту, психологам слід мати справу з **опосередкованим досвідом**, який забезпечує інформацією чи знаннями, що не є складовими безпосередніх переживань.(Пр. ми дивимось на квітку і стверджуємо: «Вона червона», але

насправді наш інтерес звернений до самої квітки, по яку ми вже знаємо з попереднього досвіду, а не до безпосереднього пізнання «червоного» як такого).

Безпосередній досвід (тобто безпосередньо дані суб'єкту явища свідомості), залежить від попереднього досвіду того, хто на нього дивиться - в даному випадку він залежить тільки від безпосереднього сприйняття червоного кольору. Тобто це досвід, позбавлений інтерпретацій.

Психологія Вундта – наука про досвід свідомості, тому метод повинен включати спостереження за власною свідомістю. Такі спостереження людина може проводити, скориставшись **методом інтроспекції** – перевірки стану власної свідомості. У Вундта цей метод отримав назву - **внутрішня перцепція**. Поняття інтроспекції було запропоноване Сократом. Сам метод використовувався у фізиці і фізіології, а внесок Вундта був у проведенні експериментів з використанням строгих наукових методів: Вундт визначив такі завдання нової психології 1) проаналізувати процеси свідомості шляхом дослідження його складових елементів (так звані атоми мозку); 2) з'ясувати як ці елементи сполучаються; 3) встановити принципи згідно яких таке сполучення відбувається. Для пояснення явища об'єднання складових елементів свідомості в єдиний досвід Вундт запропонував поняття **аперцепції** – процес організації елементів мислення, творчий синтез.

10.2. Програма психології та дослідження пам'яті Германа Еббінгауза

Професор психології у Берліні, а згодом у Вроцлаві, Еббінгауз написав визначну працю «Основи психології», яка залишилась незавершеною. Еббінгауз вважається представником асоціативної психології. Він не належав до школи Вундта, проте продовжував розвивати його лінію про **паралелізм фізичних та психічних процесів**. Вихідне положення Еббінгауза полягає в тому, що психологія є наука про зміст і процеси духовного життя, або наука про стани і процеси свідомості. Найважливішими завданнями психології вчений висуває дослідження відношень душі і тіла, душі і зовнішнього світу. Найпростішими явищами психічного життя Еббінгауз вважає відчуття, які здійснюють зв'язок із зовнішнім світом. Уявлення дають змогу отримати образ без зовнішнього подразника. Інший клас елементарних душевних утворень – почуття задоволення та незадоволення. Вони виражають відношення об'єктивних причин почуття до благополуччя чи можливої шкоди для організму і душі. Почуття дають оцінку враженням про зовнішній світ, яка потрібна душі, щоб користуватися об'єктивними речами у боротьбі за своє самозбереження. Складними явищами душевного життя, за Еббінгаузом є сприймання, пригадування, фантазія, абстрагування, мовлення та мислення.

Еббінгауз став першим психологом, який досліджував пам'ять експериментальним шляхом. Випадково у Парижі Еббінгауз натрапив на книгу Т. Фехнера «Основи психофізики». Натхнений ідеєю відкриття точних законів пам'яті, він вирішив приступити до експериментів, які ставив на собі. У психології на той час було популярним вчення про асоціації, причиною яких вважалась близькість між фактами свідомості в просторі і часі.

Еббінгауз керувався ідеєю про те, що люди запам'ятовують, зберігають та пригадують факти між якими існує асоціативний зв'язок. Однак, ці факти люди

переосмислюють і тому важко встановити, чи виникла асоціація завдяки пам'яті, чи втрутився розум. Тому для свого дослідження вчений обрав особливий матеріал – **беззмістовні склади**, що не виникало ніяких асоціацій при їх запам'ятовуванні. Склад складався з двох приголосних і одного голосного звуку, всього їх виявилось 2300. Експериментував з ними Еббінгауз протягом п'яти років.

В процесі проведених експериментів Еббінгауз встановив різницю між запам'ятовуванням беззмістовних складів і складів, що мають змістове наповнення. Заучуючи змістовні склади (уривок з поеми «Дон Жуан»), а кожній строфі було 80 складів, він порахував, що для запам'ятовування однієї строфи потрібно повторити її 9 разів. Коли ж він зачував беззмістовні склади, то повторив їх не менше 80 разів. Отже, матеріал який ні з чим не асоціюється запам'ятовується в 9 разів важче.

Також Еббінгауз встановив, що чим більший об'єм матеріалу, тим більше повторів потрібно для його заучування і, відповідно, більше часу. Особливої популярності набула накреслена Еббінгаузом **«крива забування»** («крива Еббінгауза»). На основі вивчення впливу фактору часу на процеси пам'яті Еббінгауз накреслив криву, у відповідності з якою з'ясувалось, що найбільша частина матеріалу забувається в перші хвилини після завчання, а потім швидкість значно знижується.

Хоч Еббінгауз не створив ніякої теорії, його дослідження стали ключовими для експериментальної психології: вони показали, що пам'ять можна вивчати об'єктивними методами. Також була показана важливість статистичної обробки даних з метою встановлення закономірностей. «Крива забування» набула значення зразка для побудови в подальшому графіків. Він створив тест на доповнення фрази пропущеним словом, який став одним з перших в діагностиці розумового розвитку. Його досліди проводились з такою точністю, методичністю і послідовністю, що більше ста років на них посилаються у всіх підручниках психології. Немає в історії психології іншої такої постаті, як Еббінгауз – вчений, що працюючи без підтримки зміг підкорити своє життя ретельному і тривалому експерименту.

10.3. Програма психології І.М.Сеченова як вчення про здійснення психічної діяльності на рефлекторній основі

Проект розвитку психології як самостійної науки, одночасно з Вундтом був запропонований і видатним російським фізіологом **І.М.Сеченовим** (1829-1905). У своїх роботах «Рефлекси головного мозку» (1863), «Кому і як розробляти психологію» (1873), «Психологічні етюди» (1873), «Елементи думки» (1878), ряді статей кінця 90-х рр. ХХ сторіччя він викладає рефлекторну теорію психічного й обґрунтовує погляди на предмет, методи і завдання психологічної науки, що принципово відрізняються від усіх раніше запропонованих.

Своє основне завдання Сеченов бачив у тому, щоб вивести психологію за рамки вивчення внутрішньої свідомості і звернути її до розгляду зовнішньої детермінації психічних процесів. При цьому він виходив з ідеї, що психічні процеси протікають за схемою, аналогічною фізіологічним процесам, тобто за схемою рефлексу. Він висуває засадову для своєї теорії тезу: мозок є органом психічного. У пошуках тілесного принципу для вивчення зовнішніх виявів психічної діяльності Сеченов у книзі «Рефлекси головного мозку» приходиться до поняття **«рух»**. Всі без

винятку якості зовнішніх виявів мозкової діяльності, яка характеризується словами «пристрасність», «насмішка», «смуток», «радість», є результатом більшого, або меншого м'язового скорочення – механічного акту. Такі погляди є ремінісценцією Декартового викладу даної ідеї. Сеченов переборює дуалізм Декарта і зауважив, що не тільки тілесні процеси є машиноподібними, а й психічні. На думку вченого, всі свідомі рухи, що їх називають довільними є рефлекторними, як недовільні. Система поглядів Сеченова - оригінальна теоретична програма природно-наукової перебудови психології на основі використання об'єктивних методів дослідження.

Визнання рефлекторної природи психічного дозволило Сеченову по-новому подивитися на предмет психології як науки, вихідний методологічний принцип вивчення психіки, основний метод психології і професійну підготовку фахівців.

Предметом вивчення психології повинне було стати походження психічних діяльностей - відчуттів різної модальності, різних форм сприйняття і видів мислення, волі. Психологія повинна вивчати не тільки сферу усвідомлюваних психічних процесів (як це пропонував Вундт), але й аналізувати всі ланки єдиного і цілісного психічного акту.

Основним методом вивчення психічного повинен стати **фізіологічний, об'єктивний метод**, оскільки в основі психічних процесів лежить фізіологічний за своїм характером механізм рефлексу. Відповідно і розробляти, проблеми психології повинні фізіологи, оскільки вони володіють цим об'єктивним методом, а не філософи. Рефлекторна теорія психіки Сеченова в цілому виходить з незаперечного факту, що поза людською психікою існує великий об'єктивний світ, незалежний від волі людини. Завдання психології в тому, щоб показати характер їхньої взаємодії, тобто показати, що саме вносять об'єкт і суб'єкт у той образ дійсності, який створює психіка. Будучи прихильником психології як природничої науки, Сеченов відкинув абстрактні міркування про волю, душу, і розпочав вивчення психологічних фактів як реальних даних, що можуть бути науково досліджені. І.М.Сеченов затвердив і розвив у Росії об'єктивну психологію і детерміністський підхід до аналізу поведінки в той період, коли західні психології були зайняті дослідженням свідомості за допомогою інтроспекції. Він був далеко попереду західноєвропейської думки в питаннях рефлексології. Програма Сеченова підводила вчених до вивчення цілісної поведінки, а сеченовські ідеї одержали розвиток у працях В.М.Бехтерева, Н.Е.Введенського, І.П.Павлова, А.А.Ухтомського.

10.4. Програма психології К.Д.Кавеліна як науки про зовнішні (культурні) прояви людського духу

Одним з провідних опонентів Сеченова в розумінні завдань і шляхів розвитку психології був **Костянтин Дмитрович Кавелін** (1818-1885), російський філософ, історик, юрист і політичний діяч, працював професором у Московському університеті, потім у Петербурзькому та військово-юридичній академії. Основні його праці – «Завдання психології» (1872), «Завдання етики» (1885). Етнопсихологічна проблематика була однією з найважливіших у його творчості. У роботі «Нарис юридичного побуту Древньої Росії» (1847), він намітив план етнографічних і етнопсихологічних досліджень, припускаючи, що правова свідомість людини обумовлена особливостями історичних і соціальних умов її

життя. Етнографічні дослідження К.Д.Кавеліна привели його до думки про те, що аналіз продуктів народної творчості може бути методом вивчення національної психології, а аналіз продуктів індивідуальної творчості може бути використаний в аналізі психіки окремого суб'єкта. Вчений обґрунтував основний принцип культурного прогресу: **він можливий там, де є розвинута особистість**. Психологія, на його думку, повинна стати наукою, що пояснює моральний, духовний світ людини безвідносно до матеріального субстрату. Оцінивши сучасне йому психологічне знання як помилкове, вчений пропонує власне бачення шляхів і задач перетворення психології в позитивну і самостійну науку. Кавелін прагне створити таку психологію, яка б розкривала психіку як самодостатній феномен, як мету в самій собі. Вивчення діяльності мозку приводить лише до розуміння фізіологічного боку психічного. Зовнішні враження та внутрішні відчуття тіла лише спонукають психічну діяльність до активності. В чому полягає зміст цієї активності, які її закони – ось головне завдання сучасної науки. Якщо психіку виводити з фізіології, то вона не отримає самостійного значення, й фізіологія витіснить її. Показуючи самодостатність психічного, Кавелін, проте, не обмежує психологію методом самоспостереження. Адже психіка виявляється не тільки в процесі діяльності, а й в кінцевих продуктах людської діяльності, до яких належать право, мистецтво, філософія, наука, релігія, політика. Всі науки готують матеріал для психології. Вчений стверджував, що відкриття рефлексів висвітлило галузь недовільних рухів, розкрило їхній механізм, але воно не здатне пояснити всіх психічних явищ. Головне, воно не пояснює довільність людських учинків, точніше, відкидає таке тлумачення. Кавелін вважає, що саме матеріалізм заперечує ідею вільної волі, але й ідеалізм так чи інакше може її заперечувати. Він хоче поєднати необхідність і свободу волі, не бачачи між ними суперечності, бо найенергійніша воля не може нічого створити в зовнішньому світі інакше, як в умовах цього світу, враховуючи його закони. Він прагне погодити природознавство з інтроспективною психологією, позитивістське знання з умоглядною філософією, об'єктивні методи вивчення - з методом інтроспекції. Психологія, вказував Кавелін, перетвориться в позитивну науку лише після того, як зробить найголовнішим об'єктом вивчення зовнішні прояви людського духу. Кавелін вважав, що людська істота складається з двох організмів - тіла і "організму душі". Ці два організми в одному організмі були цілком у дусі теорії **психофізичного паралелізму**(філософська доктрина за допомогою якої намагались розв'язати проблему душі і тіла шляхом визнання того, що ці дві сфери є окремими «трактами», і що кожному психічному процесу відповідає фізичний процес) , перенесеної в Росію з західноєвропейської психології. Кавелін визнавав обмеженість інтроспекції, підкреслюючи, що з її допомогою не можуть бути вивчені деякі факти об'єктивного втілення життя душі в зовнішній діяльності людини (мова, слова, сполучення звуків, художні твори, пам'ятники історичного життя), які і повинні виступати матеріалом психологічних спостережень і досліджень. Між Сеченовим і Кавеліним розгорнулася публічна дискусія на сторінках друку і продовжувалася до кінця 1874 р., викликаючи гострий інтерес у суспільстві і в середовищі вчених. Кавелінська програма перетворення психології в позитивну науку, по суті, не містила нічого нового, крім термінології,

навіяної досягненнями природознавства (“організм душі”, “психологічна анатомія”, “фізіологія душі” і ін.).

10.5. Програма психології Ф.Брентано як вчення про інтенціональні акти свідомості

Ще один варіант перетворення психології в самостійну науку представляла програма її розвитку, запропонована австрійським філософом **Францем Брентано** (1838-1917). Вона спиралася на створене Брентано ідеалістичне вчення про **інтенціональність** психічних феноменів. Він вважав, що психіка завжди інтенціональна, тобто завжди являє собою відношення до чого-небудь, спрямована на щось, але сам її предмет не завжди існує реально. У своїй роботі “Психологія з емпіричної точки зору” (1874), спираючись на ідеї Арістотеля, він стверджує, що кожен психічний феномен характеризується іманентною об'єктністю. Відповідно до цього предмет вивчення психології - це не самі по собі відчуття чи уявлення, а ті акти, “дії”, які робить суб'єкт, коли він перетворює щось в об'єкт усвідомлення. Таким чином, поза цих актів об'єкта не існує, а сам акт із необхідністю передбачає “спрямованість” на об'єкт, так звану інтенцію. Таку дисципліну, запропоновану Брентано та його послідовниками, назвали **психологією актів**. Основними ознаками психічного явища, як він вважає, є спрямованість на об'єкт, іманентна предметність, або інтенційне існування предмета у психічному акті. Будь-який психічний акт має свій предмет, але відношення акту до свого предмету може бути потрійне: в уявленні предмет уявляється, у судженні визначається або відкидається, у любові – ненависті його люблять або ним нехтують. Брентано розрізняє три класи психічних явищ – *уявлення, судження, рух почуття*. Новими, в таких міркуваннях, для традиційної психології виявились два моменти: **розрізнення акту і змісту уявлення** (дана ідея започаткувала функціональну психологію) та **розрізнення уявлення і судження як двох самостійних класів психічних явищ**.

Брентано виділяє генетичну і описову психологію як дві окремі і глибоко різні науки. Перша – індуктивна, емпірична, засновує природничонауковий метод, друга – апріорна, як математика, черпає феномени із внутрішнього пізнання і без будь-якої індукції приходять до достовірних положень. Перша прагне до встановлення природничонаукових законів, друга – до опису, аналізу, кваліфікації феноменів.

Брентано стояв біля витоків напрямку, що отримав назву **функціоналізм** (напрямок обстоює ідею про те, що аналізувати мислення і поведінку необхідно в поняттях їх функцій чи корисності, а не в поняттях їх змісту) . Даний напрямок протистояв вундтівській концепції, надалі названої **структуралізмом**(даний напрямок ґрунтується на припущенні: весь психічний досвід людини, незалежно від його складності, можна розглядати як сукупність, чи комбінації простих елементів). Вундта відносять до структуралістів на тій підставі, що основним завданням для його програми було з'ясувати, з яких компонентів побудована свідомість і який характер їх структурування. Для Брентано вихідним було поняття не про елемент свідомості, а про його акт, що розуміється як функція суб'єкта, виражена в його спрямованості на об'єкт. Тому психолог, згідно Брентано, повинен досліджувати не елементи (відчуття різної якості, інтенсивності і т.і.), а акти, завдяки яким ці

елементи стають об'єктом усвідомлення. Таким чином, центральна для психології проBLEMA суб'єктно -об'єктних відносин одержала у Brentano істотно іншу інтерпретацію, ніж у Wundt. Обое виходили з того, що предметом психології є свідомість і інтерпретували її з позицій інтроспекціонізму. В обох випадках затверджувався феноменологічний підхід (об'єкт аналізу - феномени свідомості). Розходження ж полягало в тому, що послідовники Wundt спиралися на виявлення гіпотетичних структурних елементів свідомості, недоступних недосвідченому спостерігачу, а послідовники Brentano розгортали дослідження свідомості в його цілісності і природності, вільної від упереджених теоретичних схем.

Ідеї Brentano вплинули на психологічну думку в різних напрямках. У Brentano вчилися і під впливом його ідей знаходилися такі західноєвропейські психологи як К.Штумпф, Т.Ліпс - у Німеччині; А.Мейнонг, Х.Ерекфест - в Австрії; Д.Уорд, Г.Стаут - в Англії й ін. Серед учнів Brentano був Фрейд, у вченні якого поняття про інтенцію перетворилося в ідею про спрямованість психічної енергії на зовнішні об'єкти. В основі гештальтпсихології лежать феноменологічні ідеї Гуссерля - одного з учнів Brentano.

10.6. Програма психології як науки про еволюційні зв'язки між свідомістю і зовнішнім середовищем Г. Спенсера

Ще одна програма розвитку психології вже в контексті вчення про біологічну еволюцію, була запропонована **Гербартом Спенсером** (1820-1903) у роботі "Основи психології". Друге видання цієї книги (1870-1872) принесло автору славу творця еволюціоністської психології. Поняття про еволюцію Спенсер трактував дуже широко, розуміючи під ним будь-який розвиток. Все існуюче, відповідно до його поглядів, визначається загальним законом еволюції - від невизначеної гомогенності до визначеної гетерогенності. Але не це універсальне положення само по собі, а поєднання психологічних задач з ідеями нової еволюційної біології дозволило Спенсеру розробити план перетворення психології. Психічні явища, на його думку, це один з видів життєвих проявів у процесі пристосування організму до середовища. Свідомість тим самим аналізувалося в плані біологічної адаптації. Психіка, за Спенсером, як і життя в цілому, є пристосуванням внутрішніх відносин до зовнішніх, тобто до зовнішнього середовища.

У психології Спенсера психіка береться в її відношенні до зовнішнього середовища й одержує реальну функцію в здійсненні зв'язку організму із середовищем. Співвідношення між внутрішніми явищами - предмет фізіології, між зовнішніми - інших наук. Предмет психології - є відношення між цими двома відносинами. У процесі пристосування внутрішніх відносин до зовнішнього утворюються рефлекс, інстинкт, пам'ять, розум, воля. Вони виступають як фази психічного розвитку, стадії пристосування. Інтелект - вища фаза душевного розвитку, з його допомогою пристосування розширюється в просторі і в часі, зростають його спеціалізація, точність і складність. Людську психіку Спенсер розглядає в основних поняттях біологічної еволюції, хоча і підкреслює при цьому, що людина, на відміну від тварин, існує не тільки в природному, але й у надорганічному, тобто соціальному, середовищі і змушена пристосовуватися і до нього. Соціальна еволюція, за Спенсером, є частиною еволюції взагалі, тому закони

і механізми пристосування людини до соціального середовища тільки ускладнюються завдяки появі нових факторів - мови, суспільства, матеріального виробництва, науки, моральних і естетичних категорій і ін.

У психологію, як науку, Спенсер увів розрізнення двох її видів. Одна - **об'єктивна психологія** - має справу з психічними явищами у тварин і людини, що виявляються в діях, пристосованих до впливів зовнішнього середовища; її метод - зовнішнє спостереження. Інша галузь психології - **суб'єктивна психологія** - займається станами свідомості за допомогою внутрішнього спостереження. У цілому психологія повинна досліджувати природу, походження і значення зв'язків між свідомістю і зовнішнім середовищем. Побудована на основах позитивістського еволюціонізму теорія людини Спенсера натуралістично трактує її розвиток. Учений стояв на **біологізаторських позиціях** у розумінні законів розвитку людської психіки.

Питання для самоперевірки

1. Предмет психології в “фізіологічній психології” В.Вундта.
2. Чим обґрунтовував В.Вундт самостійність психології?
3. Суть завдання І.М.Сеченова в сфері психології.
4. Розуміння рефлексу І.М.Сеченовим.
5. Методи вивчення духовної природи психіки за К.Д.Кавеліним.
6. Як представлений об'єкт у психічному процесі за Brentano?
7. До якого напрямку функціоналізму чи структуралізму можна віднести погляди Brentano?
8. Кому належить ідея про те, що психічні явища це один з видів життєвих проявів організму в процесі адаптації?
9. Біологізаторськими чи соціологізаторськими були погляди Спенсера?

ТЕМА 11. ПЕРІОД "ВІДКРИТОЇ КРИЗИ" У ПСИХОЛОГІЇ. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

План

11.1. Загальна характеристика ситуації в суспільстві, науці і психології на початку ХХ сторіччя

11.2. Періодизація кризи в психології

11.3. Основні наукові школи в психології періоду кризи

Література

Основна

1. Жуков С. Історія психології: Навч. Посіб, К.:2005.
2. Корольчук М.С. Криворучко П.П.Історія психології. Нав. посіб. К.: 2004.
3. Ждан А..Н. История психологии: Учебник,М.1990.
4. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней: Учебник для вузов. М.2004..
5. История зарубежной психологии 30-60-е годы ХХ века. Тексты. М. 1986.
6. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження, К.1988.
7. Роменець В.А. Історія психології ХІІ ст.Навч. посібник, К.1990.
8. Роменець В.А.Історія психології. Стародавній світ, Середні віки, Відродження. Навч.пос. К. «Либідь» 2005.
9. Роменець В.А. Історія психології.ХVІІ ст..Епоха Просвітництва. Навч.пос.К. 2006.
10. Роменець В.А. Маноха І.П.Історія психології ХХст. К.2003.
11. Роменець В.А. Історія психології ХІХ-початок ХХ ст.. К. «Либідь»2007.
12. Шульц Д.П. Шульц С.Э. История современной психологии/ Перев. с англ. – Спб.: Изд-во «Евразия», 1998. – 520с.
13. Ярошевский М.Г. История психологии.От античности до середины ХХвека:Учебюпос.-м. «Академия», 1997.
14. Ярошевский М.Г. История психологии. М., 1985.

Додаткова

1. Дильтей В. Описательная психология // История психологии (10-е - 30е гг. Период открытого кризиса): Тексты. 2-е изд. / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. М., 1992. С. 319-346.
2. Ждан А.Н. Общая характеристика состояния зарубежной психологии в период открытого кризиса (начало 10-х - середина 30-х годов ХХ в.) // История психологии (10-е - 30-е гг. Период открытого кризиса): Тексты. 2-е изд. / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. М., 1992.
3. Леонтьев А.Н. Октябрь и психологическая наука // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Психология. 1977. № 3.
4. Уотсон Дж. Б. Бихевиоризм // История психологии (10-е - 30-е гг. Период открытого кризиса): Тексты. 2-е изд. / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. М., 1992. С. 96-107.

11.1. Загальна характеристика ситуації в суспільстві, науці і психології на початку ХХ сторіччя

Розвиток психології як експериментальної науки, одержання нових емпіричних даних, боротьба думок у теоретичній області психології, розширення областей практичного застосування психології, ріст числа власне прикладних психологічних досліджень наприкінці ХІХ - у першому десятилітті ХХ ст. привело до росту протиріч між суб'єктивно-ідеалістичними методологічними основами і конкретно-науковими результатами проведених досліджень. Склался ситуація, коли теорія істотно почала відставати у своєму поясненні даних психологічних досліджень, що й привело до розвитку кризи в психології. За оцінкою Л.С.Виготського, це була криза методологічних основ психології. Криза в психології збігається з періодом загострення економічних і соціально-політичних протиріч у буржуазному суспільстві, обумовлених його переходом до імперіалізму.

Наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. були зроблені фундаментальні відкриття у фізиці, хімії та інших науках. У філософії найбільш розповсюдженими течіями стають позитивізм у формі **махізму** й **емпіріокритицизму**, **інтуїтивізм А.Бергсона**, німецька ідеалістична філософія життя, **феноменологія Е.Гуссерля**, **волюнтаристичні ідеї А.Шопенгауера, Е.Гартмана, Ф.Ніцше**. У таких умовах суспільної ситуації і положення в науці і філософії психологія на початку 10-х рр. ХХ ст. вступила в період відкритої кризи. Можна говорити про три групи факторів і умов, у контексті яких виникла і розвивалася криза в психології: суспільно і культурно історичні, положення в науці і філософії і ситуація в самій психологічній науці.

11.2. Періодизація кризи в психології

Перший період кризи - період виникнення кризової ситуації - третя чверть 70-х рр. ХІХ ст. - перше десятиліття ХХ ст.. Теоретичні ідеї, на яких базувалася психологія Вундта, найбільш розповсюджений напрямок у європейській психології в другій половині ХІХ ст., з моменту свого обґрунтування відрізнялися подвійністю. Ввівши в психологію експеримент (що було, безсумнівно, позитивним фактом), Вундт, разом з тим, обмежив можливості його застосування областю тільки елементарних процесів. Чим успішнішою була у психології емпірична робота, яка розширяла поле психологічних явищ, що вивчалися, тим очевиднішою ставала невідповідність її версії про свідомість як замкнутий світ суб'єкта, що бачиться йому одному завдяки натренованості інтроспекції. З широким впровадженням експерименту в психологію ставало очевидним, що **не свідомість є предметом психологічної науки, і не інтроспекція - її основним методом**. Таким чином, криза центрувалася навколо **проблеми свідомості** і була підсумком розвитку психології як науки про свідомість.

На початку 10-х рр. ХХ ст. психологія вступила в **другий період кризи** - період "**відкритої кризи**", що продовжувалася до середини 30-х рр. ХХ ст. і була пов'язана з виникненням нових теоретичних напрямків психології, які прийшли на зміну асоціаністичній вундтівській психології і, що заявили про себе як про нові загальнопсихологічні теорії. Розвиток експерименту супроводжувався швидким

нагромадженням нових фактів, які вимагали і нових теоретичних узагальнень. У Європі, поряд із психологією Вундта й у полеміці з нею, народжується психологія активів Ф.Брентано, формується психологія функцій К.Штумпфа, оформляється вюрцбургська школа психології мислення. В Америці, поряд із психологією Е.Тітченера, великий вплив одержала система В.Джемса і на її основі сформувався функціоналізм, а також об'єктивні напрямки в дослідженнях на тваринах (Е.Торндайк). Тим самим на зміну пануючому **асоціанізму** Вундта і його американському варіанту - **структуралізму**, приходять **функціоналізм, біхевіоризм і гештальтпсихологія**, які у перші десятиліття ХХ сторіччя оформляються як провідні світові психологічні системи. Основним змістом періоду відкритої кризи було виникнення нових психологічних напрямків, які зробили великий вплив на сучасну психологію. Це такі напрямки психологічної думки: **біхеверіоризм, психоаналіз, гештальт-психологія, французька соціологічна школа, описова психологія**. Кожен з цих напрямків виступив проти основних положень традиційної психології, основи якої були закладені ще в XVII ст. Декартом і Локком і які зберегли свої найбільш істотні риси протягом XVIII-XIX ст.

Третій період кризи характеризується занепадом напрямків періоду відкритої кризи, змішанням одних напрямків з іншими, розмиванням чітких кордонів між ними, появою нових психологічних концепцій, таких як, наприклад, **екзистенціальна, чи “гуманістична” психологія** (К.Роджерс, А.Маслоу Г.Олпорт), **когнітивна психологія** (У.Найсер, Н.Ліндсей, Д.Норман) і ін. Цей період починається із середини 30-х рр. ХХ століття і продовжується на даний момент. Його характерною ознакою є відсутність загальної психологічної теорії і сумнів у можливості коли-небудь її створити.

Змінити розуміння свідомості, а не відмовитися від нього як конструктивної категорії в психології, пояснити умови її виникнення і функціонування – ось у чому складалася задача, рішення якої дозволяло перебороти кризу теоретичної психології. Її рішення вимагало нових методологічних орієнтирів. Саме цим шляхом пішло вирішення кризових проблем у радянській психології. Радянські психологи висунули задачу перебудови науки на основі принципів марксизму. Починаючи від загальних указівок про те, що “наукова психологія орієнтується на марксизм” (П.П.Блонський), переходячи потім до свідомої задачі побудови марксистської психології (К.Н.Корнілов) і від неї - до конкретної психологічної програми “історичної людської психології” на основі принципів марксизму (Л.С.Виготський) радянська психологія відкрила Маркса для світової психологічної науки. Марксистська психологія - це не особливий напрямок серед інших, а зовсім новий етап у розвитку світової психології. Опора радянської психології на методологію марксизму-ленінізму означала перебудову фундаменту психології, що забезпечило справді наукове, послідовно матеріалістичне рішення основних проблем і стало причиною її досягнень.

11.3. Основні наукові школи психології періоду кризи

Структуралізм

Напрямок, заснований учнем Вундта **Едуардом Брадфордом Тітченером**. Представники даного напрямку основним завданням психології вважали

експериментальне дослідження структури свідомості. Поняття структури передбачає наявність елементів та їх зв'язок, тому зусилля школи були спрямовані на пошук вихідних елементів психіки та способів їх структурування. Тітченер визначав свідомість як загальний підсумок досвіду особистості, який існує в певний час. Розум він тлумачив як підсумок досвіду особистості, що залежить від неї, - досвіду не певного моменту, а всього життєвого шляху людини від народження до смерті. Згідно Тітченеру, предметом психології повин бути **свідомий досвід**, оскільки саме він залежить від піддослідного. На думку вченого всі інші науки не залежать від піддослідного суб'єкта. Для пояснення такого твердження він пропонує розглянути простий приклад. Припустимо, температура у приміщенні 32 градуса за Цельсієм, безперечно, вона не буде залежати від того, чи присутній хтось у приміщенні. Але якщо в приміщенні присутні люди, які скаржаться на жару, то таке сприймання залежить від їхнього переживання.

Тітченер твердив, що при вивченні свідомості не можна допускати «**помилку стимулу**» - тобто змішання психічних процесів сприймання об'єктів і впливу самого об'єкту. Наприклад: описуючи яблуко тільки як яблуко не визначаючи колір і форму, які також сприймаються, піддослідні роблять «помилку стимулу». Коли спостерігач фокусує своє сприймання на стимулах об'єкта, а не на психічних процесах, він не може відрізнити того, що він знає про об'єкт від свого безпосереднього сприймання його в даний момент. Якщо піддослідний описує ще щось окрім кольору, яскравості, форми, він виявляє своє власне сприймання об'єкта, тобто має справу з опосередкованим, а не з безпосереднім досвідом.

Тітченер вважав, що інтроспекція також повинна бути експериментальною. Його метод самоспостереження довірявся піддослідним, які вміли описувати стани своєї свідомості, а не стимули, що сприймалися. Вчений виступав проти системи Вундта, який основну увагу приділяв кількісним показникам, оскільки був упевнений, що такий метод не дає змоги виявити елементарні відчуття і образи, які виникають у свідомості. Саме в цьому була суть його системи – не синтез елементів за допомогою аперцепції, а аналіз (розкладання) цілісного досвіду на складові елементи.

Основними елементами структури свідомості Тітченер запропонував вважати: **відчуття, образи та емоційні стани**. Відчуття мають якість і залежать від певних органів чуття. Ускладненням процесу відчуття є *акт сприймання*, а на його ґрунті з'являються *idei*. Почуття та емоції виступають як відношення людини до того світу, що формується у сприйманні та осмислюється за допомогою ідей.

Трьома основними завданнями психології за Тітченером є : **1) поділ процесів свідомості на прості складові; 2) встановлення законів за якими відбувається їх об'єднання; 3) зв'язок елементів свідомості з фізіологічними станами**. Таким чином цілі Тітченерівської структурної психології співпадали з цілями природничих наук. Природничонауковий ухил Тітченера примушує його твердити, що умовою психологічних законів слугують відомі фізіологічні процеси, а психічне можна пояснити так само систематично, як це відбувається у фізиці чи фізіології.

У питанні про відношення душі і тіла Тітченер переконаний у тому, що психічне явище без відповідного нервового явища неможливе. Це відомий принцип

психофізичного паралелізму, який констатує факт, але не пояснює зв'язок тіла і душі.

Ближче до кінця життя Тітченер почав кардинально міняти свою систему поглядів. Він виключив з курсу лекцій тему про психічні елементи. На початку 20-х років він піддав сумніву сам термін «структурна психологія» і пропонував називати свою систему екзистенційною психологією. Також він переглядав інтроспекцію і надавав перевагу феноменологічному підходу. Це були вражаючі зміни у поглядах, і, якби Тітченер прожив довше і зміг реалізувати їх на практиці, то, можливо вони кардинально змінили б обличчя структуралізму. Свідчення змін були зібрані в єдине ціле шляхом детального аналізу його листів і конспектів лекцій. Хоч формально вони не ввійшли в психологічну систему Тітченера.

Освальд Кюльпе і вюрцбургська школа психології

Освальд Кюльпе народився в Латвії і після навчання у Вундта став його асистентом. Однак, незабаром він очолив групу студентів у місті Вюрцбург (Баварія), що виступила проти обмежень висунутих Вундтом. І хоч такий рух не був революційним, проте його можна назвати декларацією свободи. Вся наукова кар'єра Кюльпе присвячувалася тим питанням, які відхиляла психологія Вундта. Вчений прийшов до висновку, що мислительні процеси можна вивчати експериментальним шляхом аналогічно тому, як Еббінгауз вивчав пам'ять.

Відмінність досліджень вюрцбургської школи стосувалась явища інтроспекції. Кюльпе запропонував метод, який назвав **систематичною експериментальною інтроспекцією**. Він полягав в тому, що перед піддослідним ставилось складне завдання: встановити логічний зв'язок між поняттями, після чого вимагався ретроспективний опис пережитого(проробленого). Тобто досліджуваний повинен розповісти, які саме процеси протікали в його свідомості перед тим, як він – наприклад, формував судження, чи промовляв слово. Отже, **систематична експериментальна інтроспекція – це метод, який передбачає не одночасне розгортання процесу мислення і спостереження цього процесу, а ретроспективне спостереження вже пережитого**. Інтроспективний метод Кюльпе був систематичним, оскільки пережите розділялось на певні проміжки часу. Аналогічні завдання проводились кілька разів, щоб можна було перевірити результати спостережень. Інтроспекція Вундта опиралась більшою мірою на об'єктивні, кількісні критерії – такі як часові моменти появи реакцій, чи судження про вагу вантажу у психофізичних експериментах. В методі Кюльпе, навпаки, увага зверталась на суб'єктивні описи піддослідними характеру їх мислительних процесів. В ситемі Вундта підкреслювалось, що свідомий досвід можна розкласти на складові частини, відчуття і образи. Результати експериментів Кюльпе підтверджували протилежну точку зору, що думка можлива *без* всякого сенсорного чи образного змісту. На основі таких суджень виникла теорія безобразної чи ненаочної думки: відчуття і образи виконують у мисленні допоміжну функцію. Таким чином Кюльпе встановив наявність несенсорної форми свідомості.

Функціоналізм

Науковий напрямок, що займається проблемами пов'язаними з роллю психіки в адаптації організму до умов оточуючого середовища. Функціональна психологія бере свій початок з робіт **Чарльза Дарвіна і Френсіса Гальтона**. Важливо, що даний напрямок розпочався до виникнення нової психології (В. Вундт) і тривав в перші роки її розвитку. Праця Ч. Дарвіна «Походження видів» була написана за рік до появи «Елементів психофізики» Фехнера і за двадцять років до створення Вундтом психологічної лабораторії. Отже, робота з вивчення функцій свідомості та індивідуальних відмінностей проводилась в той час, коли Вундт і Тітченер обдумано виключали ці питання з своїх досліджень.

У науковій трилогії **Чарльза Дарвіна** «Походження видів», «Видозміни домашніх тварин і культурних рослин», «Походження людини і статевий відбір» закладено основи еволюційного вчення як загальнобіологічної теорії. Думка про те, що всі види живих організмів змінюються і розвиваються, яка стала наріжним каменем еволюційної теорії, сягає Vст. до н.е. Однак, тільки в кінці вісімнадцятого століття нашого часу вона набула статусу наукової гіпотези і стала предметом дослідження науковців. У 1809р. французький натураліст Ж.-Б. Ламарк сформулював теорію розвитку живої природи, в якій основний акцент робив на зміни зовнішнього вигляду тварин, викликані необхідністю пристосовуватись до нових умов середовища. У 1800р. англійський геолог Чарльз Лайель вводить поняття еволюції в геологію. Чому ж після багатьох віків безумовного прийняття біблійної моделі виникнення і розвитку природи з'явилась спроба дати власне пояснення цьому процесу? Одна з причин – поява інформації про раніше невідомих тварин. По-друге, було виявлено багато скам'янілих решток вимерлих тварин. Це наводило на думку, що всі живі істоти не могли зберегтись в первинному вигляді. Суспільний і науковий клімат того часу був сприятливий для прийняття ідеї еволюційного розвитку природи.

Відмітивши факт мінливості живих істот, Дарвін робить висновок про спадкову передачу відмінностей від покоління до покоління. Дарвін формулює закони боротьби за виживання та природний відбір згідно яких, істоти, що перемогли у боротьбі за виживання та досягли статевої зрілості прагнуть передати потомству навики та переваги, що дозволяють подолати бар'єр природної селекції.

На думку Дарвіна, відмінність між людиною твариною, включаючи багатогранність психічної діяльності, має не якісний, а кількісний характер. У праці «Походження людини і статевий відбір» він підкреслює саме кількісні відмінності між розумовою діяльністю людини і вищих тварин. Враження, почуття, емоції, здібності, пам'ять, мислення – все, чим пишається людина, можна у зародку, а іноді й добре розвиненому стані віднайти у вищих тварин. Дарвін впевнений, що мінливість розумових і моральних здатностей людини має тенденцію передаватись спадково. Ці здатності були важливими для первісної людини і мавпоподібних предків, а пізніше вони вдосконалювались під впливом статевого відбору. Навіть за найпримітивнішого стану суспільства особи, котрі винаходили зброю, краще захищали себе, мали виростити найбільше нащадків.

На тлі статевого відбору Дарвін розглядає виникнення індивідуальних особливостей людей, формування розуму, мови, моральних якостей. Він вказує, що

у людини постійно виявляються відмінності в усіх частинах її тіла та розумових здібностях. Ці відмінності автор пояснює дією закону спадковості. Людина веде жорстку боротьбу за існування, тому природний відбір вступає в свої права. Багато рис, на думку Дарвіна, було набуто шляхом статевого відбору.

Підґрунтя розвитку моральних якостей Дарвін вбачає в суспільних інстинктах, вміщуючи в це поняття і родинні зв'язки. Мораль розвивається, закріплюється і передається спадково. Першооснова і початок морального почуття полягає у суспільних інстинктах, в тому числі симпатії, які були набуті шляхом природного відбору.

Найбільша складність, що виникає перед дослідником, коли він робить висновок про походження людини, - це високий рівень її розумових здібностей. Проте кожний, хто визнає принцип еволюції, має бачити, що розумові здібності вищих тварин якісно такі самі, як і в людини, хоч вони можуть бути різними щодо рівня розвитку та здатності до подальшого вдосконалення. Дарвін заперечує якісні відмінності між інтелектуальними здібностями людини і тварини, проте показує істотні риси психології людини так, що якісні відмінності виступають досить чітко. Автор наголошує, що розум людини повинен був мати для неї важливе значення навіть у дуже віддалений час, даючи їй можливість винайти мову і користуватись нею, виробляти зброю і знаряддя.

Вчені-сучасники підкреслювали видатну заслугу Дарвіна у всебічному доведенні спорідненості людини з її тваринними предками. Водночас було зазначено, що Дарвінові не вдалося до кінця розкрити справжні причини перетворення мавпи в людину.

Роботи Дарвіна значною мірою вплинули на формування сучасної психології, що відобразилось в таких **змінах**:

1. Теорія еволюції відкрила для науковців різноманітні можливості, пов'язані з нерозривністю психічних процесів у людини і тварини.

2. Вчені ясно побачили, що вивчення поведінки представників фауни має значення для розуміння поведінки людини. Тому звернулись до вивчення функціонування психіки тварин.

3. Відбулися важливі зміни і в предметі дослідження психології. Структуралісти основну увагу звертали на аналіз змісту свідомості. Роботи Дарвіна стимулювали дослідників розпочати вивчення функцій, які виконувала свідомість.

4. Дарвінівська теорія, розширюючи набір методів дослідження дала змогу отримувати результати, що застосовувались як до вивчення людини, так і для дослідження тварин. Теорія містила докази того, що психіку можна вивчати методами, відмінними від експериментальної інтроспекції, що сприяло нагромадженню значного експериментального матеріалу.

5. Вплив теорії еволюції на психологію проявився в зростанні інтересу до індивідуальних відмінностей.

Як результат такого впливу, форма і зміст нової психології почали змінюватись.

Френсіс Гальтон: спадковість генія та індивідуальні відмінності.

Заслуга Гальтона у психології полягала в тому, що він створив техніку вивчення індивідуальних відмінностей і впровадив статистичний метод. Перша

книга Гальтона «Спадковий геній» була опублікована у 1869р., основна думка якої полягала в тому, що у геніальних батьків народжуються геніальні діти. Більшість біографічних даних, на які посилався в своїй праці вчений, відносились до родоводів відомих вчених і лікарів. Його дослідження показали, що кожний вчений успадковує не тільки геніальність, але й особливу форму її прояву. Тобто, видатний вчений родиться в сім'ї, яка стала відомою саме в науці. Метою Гальтона було так зване сприяння народженню «якісних особистостей». З цією метою він створив особливу науку «євгеніку», яка вивчала фактори, що могли покращити якості людей, які успадковуються. Гальтон пропонував розробити спеціальні тести для відбору високоінтелектуальних чоловіків і жінок. У спробах перевірити свою євгеніку він звернувся до статистики. У книзі «Спадковий геній» вчений застосовує статистичний метод, сортуючи людей за рівнем обдарованості. З 4000 дітей обдарованих батьків 977 стали знаменитими, що пояснювалось, на думку Гальтона виключно спадковістю.

Великий вплив на Гальтона мала робота бельгійського математика, засновника сучасної статистики – Адольфа Кетле. Кетле перший застосував закон нормального розподілу випадкових величин при аналізі біологічних і соціальних процесів. Він ввів поняття «*середня людина*», показуючи, що величина зросту виміряна у 10 тисяч людей групується навколо її **середнього значення**, а кількість інших даних зменшується по мірі їх відхилення від цієї величини. Гальтон припустив, що велика кількість оцінок характеристик людей може бути описана двома основними величинами: **середня оцінка розподілу і діапазон розташування навколо середньої оцінки**. Це привело до відкриття однієї з найважливіших величин – **кореляції**, яке стало результатом спостережень Гальтона за тим, як кількісні характеристики спадкових ознак регресують до свого середнього значення. Гальтон винайшов формулу для розрахунку коефіцієнта кореляції, але в наш час вона не використовується. Його студент Карл Пірсон ввів формулу коефіцієнта кореляції, яка отримала назву «коефіцієнт кореляції Пірсона» (для позначення використовують літеру *r* від слова regression, як факт визнання важливості відкриття тенденції регресування спадкових ознак до середнього значення).

Гальтон першим розробив тести розумових здібностей, хоч появою даного терміну ми завдячуємо його учню Джеймсу Кеттелу. Основне припущення Гальтона ґрунтувалось на тому, що інтелект можна виміряти в термінах сенсорних здібностей людини – чим вищий рівень інтелекту, тим вищим повинен бути рівень його сенсорного функціонування. Він ввів таке припущення з емпіричних поглядів Джона Локка про те, що знання даються людині через відчуття. Звідси висновок: у найбільш обдарованих індивідів з'являються більш тонші відчуття. Для проведення своїх дослідів Гальтон винайшов різноманітні пристрої. Наприклад, для вимірювання верхнього порогу слухових відчуттів ним було створено спеціальний свисток (свисток Гальтона).

Під впливом загально біологічного підходу Гальтон висунув положення про те, що індивідуальні відмінності психологічного змісту так, як і тілесні відмінності, можуть бути пояснені тільки в категоріях вчення про спадковість. Отже, висувалась ще одна важлива проблема – **проблема генетичних передумов розвитку**

психічних здібностей. Наносився ще один удар по концепціях, які протиставили тілесні якості людини душевним.

Вільям Джемс: новий погляд на свідомість. Вільям Джемс був парадоксальною постаттю у психології. За своєю значущістю для розвитку психології він поступається тільки В.Вундту і очолює список американських психологів. Однак, де-хто з колег Джемса вважає, що він справив негативний вплив на розвиток психологічної науки. Джемс не приховував свого захоплення спиритизмом, телепатією, ясно баченням, за що його відверто критикували (Тітченер, Кеттел). Джемс не був засновником функціональної психології, однак він писав і мислив в атмосфері функціоналізму, чим сприяв його подальшому розвитку.

У двохтомній праці «Основи психології» Джемс формулює основний принцип функціоналізму: **мета психології – не виявлення елементів досвіду, а вивчення функцій пристосування свідомості.** Свідомість – це життєво важлива функція високорозвинених істот, без якої неможлива еволюція людини. Основою психології Джемс вважає біологію, а психічні процеси трактує як корисну функціональну діяльність живих істот у пристосуванні до навколишнього світу.

Джемс наголошував на нерациональних аспектах людської природи. Люди – істоти не тільки мислячі, але й імпульсивні, піддаються пристрастям. На його думку, інтелект працює під впливом тіла, думки складаються під впливом емоцій, на формування суджень мають вплив бажання.

В «Основах психології» автор стверджує, що психологія – це наука про психічні явища та їх умови. Вчений вважав, що основну частину психології складають фізичні основи свідомості. Психічні явища за Джемсом не можна вивчати незалежно від фізичних умов пізнаваного світу. І цей світ, і людський розум розвивались одночасно і завдяки цьому пристосувались один до одного. Звернення до біології і фізіології мозку – відмінна риса психології Джемса. Джемс виступає проти штучної, синтетичної і вузької позиції Вундта. Він пише, що переживання є те, що вони є, а не набір елементів, і відкриття дискретних елементів за допомогою інтроспекції ще не доводить, що вони існують незалежно від спостерігача, оскільки інтерпретація психологом результатів експерименту залежить від поглядів і позиції, яких він дотримується. Той факт, що певні люди можуть аналізувати власні переживання в умовах психологічної лабораторії зовсім не означає, що окремі елементи, які вони описують існують в свідомості іншої людини, що переживає подібний досвід. Такі допуски Джемс називав **оманливим висновком психолога.**

Вражений підходом Вундта, Джемс заявив, що свідомому досвіду не існує елементарних відчуттів, вони є результатом складного спіралеподібного процесу абстрагування. Він проголосив єдність всього психічного життя, цілісність досвіду, який безперервно змінюється. Свідомість існує у формі безперервної течії, яку, вчений назвав **потокм свідомості**, і будь-яка спроба розділити її на складові елементи призводить до викривлення її суті. Оскільки потік свідомості знаходиться у безперервному русі і постійно змінюється, ми не можемо переживати одну й ту ж думку, чи відчуття більше одного разу. Про об'єкт чи подразник можна думати скільки завгодно, але ці думки не будуть однаковими. Процес мислення також безперервний, в ньому можуть бути проміжки, наприклад, під час сну, однак, рух потоку легко відновлюється. Ми можемо приділяти увагу якійсь маленькій частині

емпіричного світу. Отже, мозок вибірково реагує на велику кількість подразників, фільтрує і об'єднує їх, обирає одні і ігнорує інші. Критерієм вибору, за Джемсом, є **релевантність** – тобто взаємозв'язок, за допомогою якої мозок відбирає подразники таким чином, щоб свідомість могла працювати логічно, формувати розумні умовисновки. Джемс вважав, що свідомість має певну мету, яка полягає в тому, щоб забезпечити людину здатністю – у вигляді вміння вибирати – пристосовуватись до оточуючого середовища.

Окрім експериментального та інтроспективного методів Джемс запропонував використовувати у психології порівняльний метод. Досліджуючи психічні функції дітей, людей зі слабо розвинутим інтелектом і з психічними розладами, він дійшов висновку, що психологія повинна вивчати психічні відхилення.

Джемс підкреслював важливість для психології прагматизму (філософське вчення, що розглядає значення понять з точки зору практичних наслідків тих дій, які на них засновані). Його принцип полягає в тому, що ідеї повинні розглядатися в термінах їх практичних наслідків.

Також Джемсом була запропонована теорія емоцій, викладена в «Основах психології» і в статті у 1884р., яка суперечила тодішнім поглядам на природу емоційних станів. Вважалось, що суб'єктивне переживання емоційного стану передує їх фізичному вираженню чи дії (традиційний приклад – людина бачить дику тварину, відчуває страх і рятується втечею). Джемс заперечив таке твердження: фізична реакція передує появі емоцій. Він наводить приклад інтроспективного спостереження: якщо фізичних змін – прискорення серцебиття і дихання не відбувається, то немає й емоцій. Такий погляд викликав суперечки в наукових колах і надихнув на різноманітні дослідження. Таке ж бачення емоційних станів висловив у 1885р. датський психолог Карл Ланге (приклад одночасного відкриття у психології), в результаті чого теорія отримала назву **теорія емоцій Джемса-Ланге**.

Стенлі Холл: теорія рекапітуляції. Ім'я цього вченого пов'язується з розвитком вікової психології. Холл був учнем Вундта і після закінчення навчання повернувся до Америки, де заснував науку про дітей – педологію, створив при Балтиморському університеті лабораторію з проблем дослідження дитини і почав видавати журнал. Холла глибоко цікавили проблеми розвитку людини і тварини, і пов'язані з ними проблеми пристосування, за що його часто називали генетичним психологом. Такий інтерес привів його до вивчення дитячої психології, яка стала центральною в системі його поглядів. Досліджуючи психіку дитини, вчений прийшов до висновку, що в її основі лежить біогенетичний закон. Він наголошував, що онтогенетичний розвиток психіки дитини коротко повторює всі стадії філогенетичного розвитку людини. Послідовність і зміст цих стадій задається генетично, тому ухилитись, чи минути якусь із них неможливо. Така точка зору отримала назву **теорії рекапітуляції психічного розвитку**. Учень Холла Гетчінсон виділив п'ять стадій у розвитку дитини. Обое наголошували, що проходження кожної стадії є обов'язкове, а фіксація на якійсь веде до аномалій і відхилень у психіці.

Створена Холлом педологія була комплексною наукою і ґрунтувалась на ідеї педоцентризму. Дитина була центром інтересів багатьох психологів, педагогів, біологів, соціологів. З усіх цих сфер в педологію входить тільки та частина, що

стосується дітей, тому вона об'єднує всі сфери знань, пов'язані з дослідженням дитячого розвитку. Популярність даної науки була пов'язана з її орієнтацією на практику.

Ще одним представником функціоналізму був **Джеймс МакКін Кеттел** (1860-1944р.р.), який поставив вивчення психічних процесів на практичну експериментальну основу. У своїх працях Кеттел займався не змістом свідомості, а здібностями людини – тому й відноситься до функціоналістів. В статті Кеттела, написаній у 1890р. з'явилось визначення **тестів розумових здібностей**. За допомогою різних тестів Кеттел намагався виміряти діапазон людських здібностей. Ці тести значною мірою відрізнялись від тестів на інтелект, що з'явилися пізніше. Вони, подібно гальтінівським тестам, відносились до елементарних сенсорних вимірювань: визначення швидкості руху кінцівок; використання методу доточкового порогу для визначення чутливості шкіри; фіксуванню проміжку часу в 10 секунд і кількості букв, що запам'ятовуються після одноразового показу. У 1901р. Кеттел зібрав достатньо інформації, щоб встановити зв'язок між результатами тестів і даними академічної успішності студентів. Результати виявились невтішними. Співставляючи їх з отриманими в лабораторії Тітченера, Кеттел прийшов до висновку, що такі тести не можуть бути показником успішності в коледжі – а, отже, й розумових здібностей.

Альфред Біне: діагностика інтелекту. Хоч поняття «тест розумових здібностей» ввів Кеттел, тестовий метод отримав розповсюдження завдяки роботам Альфреда Біне, незалежного психолога-самоучки. Біне досліджував етапи розвитку мислення у дітей, задаючи їм запитання на визначення понять. В результаті узагальнення відповідей дітей від трьох до семи років, він прийшов до висновку, що вони проходять три стадії у розвитку понять: «стадія переліку», «стадія опису», «стадія інтерпретації». Біне не погоджувався з Кеттелом, який для дослідження розумових здібностей використовував тести сенсомоторних функцій. На його думку, найкращим критерієм розумового розвитку може слугувати оцінка таких пізнавальних функцій, як пам'ять, мислення, уява. З ініціативи Міністерства народної освіти Франції у 1904 році Біне і психіатр Теодор Сімон досліджували розумові здібності дітей, яким навчання давалось важко. Для цього були розроблені завдання, на основі яких і були створені перші тести на інтелект. Найскладнішим при створенні тесту була необхідність підібрати їх так, щоб рівень знань дитини не впливав на відповідь. Тобто, тести мали виходити з того мінімального досвіду, який є у всіх дітей даного віку. В майбутньому тест неодноразово переглядався і модифікувався, однак таке положення Біне залишається актуальним і на сьогодні.

Біне і Сімон запропонували поняття **розумового віку** – віку, що визначається за рівнем тих інтелектуальних задач, які здатна вирішувати дитина. Пізніше німецький психолог В.Штерн ввів поняття **«коефіцієнт інтелекту» IQ**, що є постійною величиною і співвідношенням розумового віку індивіда до хронологічного виражене у відсотках.

Після смерті Біне в 1911р. розвиток тестології перемістився в США, де роботи Біне отримали широку популярність, а на батьківщині Біне вони стали популярними тільки через 35 років після його смерті.

В 1916 році Л. Терман модифікував тест Біне-Сімона і назвав його шкалою Стенфорд-Біне за назвою Стенфордського університету.

Хьюго Мюнстерберг: індустріальна, судова, клінічна психологія.

Хьюго Мюнстерберг, типовий професор-німець, певний час займав унікальне місце в американській психології і був широко відомий публіці. Він був частим гостем Білого Будинку під час правління Теодора Рузвельта. Деякий час Мюнстерберг був професором Гарвардського університету, головою Американської психологічної асоціації. Був він і засновником прикладної психології. Його життя – це невинна робота з самоудосконалення і розвитку своєї науки, з-під його пера вийшло багато книг і статей.

В 20-х роках основна увага індустріальної психології зосереджувалась на процедурі профвідбору. Відомим в цьому напрямку стало дослідження в місті Хоторн, яке розпочиналось звичайним аналізом впливу умов праці (освітлення, температури) на її результат. Висновки здивували не тільки керівників підприємств, але й психологів. Виявилось, що психологічні фактори мають вагомніше значення в трудовій діяльності, ніж фізичні. Дослідники вимушені були зайнятись вивченням таких факторів: вплив стилю керівництва, неформальні групи, взаємини між працівниками, вплив мотивації на виконання діяльності.

Мюнстерберг сприяв розвитку індустріальної психології. У 1909р. ним була написана стаття «Психологія і ринок», в якій вказувались ті сфери виробництва, в яких психологія могла б бути корисною: професійно-технічна підготовка, реклама, управління персоналом, рекомендувалось проводити тести на інтелект, оцінювати рівень мотивації найманих працівників. Вчений провів ряд досліджень, які були описані в книзі «Психологія і ефективність виробництва», і переконався, що найкращий спосіб підвищити ефективність праці – підбирати працівникам посади у відповідності з їх характером і розумовими здібностями.

Ще однією прикладною сферою, до якої звернувся Мюнстерберг, була судова психологія. Його Цікавили такі теми як: попередження злочину, використання гіпнозу при допиті підозрюваних, використання тестів на інтелект для виявлення провини, недостовірність показань свідків. Він провів експеримент, в ході якого свідків допитували негайно після імітації злочину, відмічались значні розходження між відповідями піддослідних і деталями побаченого. У зв'язку з цим Мюнстерберг ставив питання про точність свідчень, якщо злочин і слухання справи в суді розділяє кілька місяців. У 1908р. вийшла його праця «З місця свідка», а наприкінці 70-х років до досліджень Мюнстерберга знову виник інтерес.

У 1909р. вийшла ще одна книга Мюнстерберга «Психотерапія». Своїх пацієнтів він лікував в лабораторії, а не в клініці і ніколи не призначав плату за лікування. Причини психічних захворювань Мюнстерберг вбачав в нездатності людини пристосувати свою поведінку до оточуючого середовища, а не в результаті прихованих конфліктів у підсвідомості, на чому наголошував Фрейд. Він твердив, що підсвідомого не існує, і коли Фрейд у 1909р. на запрошення Холла відвідав університет Кларка, Мюнстерберг покинув Європу. Його терапевтичний метод полягав у тому, щоб позбуватись думок, які турбують пацієнта, шкідливих звичок, заставити пацієнта не забути про негативні емоції. Спочатку Мюнстерберг лікував,

застосовуючи гіпноз, але після того як одна пацієнтка пригрозила його застрелити, він відмовився від такого лікування.

Біхевіоризм

Біхевіоризм виник у США і був реакцією на структуралізм В.Вундта і Е.Тітченера і на американський функціоналізм. Його основоположником був **Джон Уотсон** (1878-1958). Предметом біхевіоризму він проголосив вивчення поведінки об'єктивним шляхом, а його метою - служіння практиці. Філософську основу біхевіоризму складає сплав **позитивізму** і **прагматизму**. Стверджувалося, що вивчення поведінки має особливе значення і повинне допомогти людині (і суспільству в цілому) у рішенні практичних проблем.

Як наукові передумови Дж.Уотсон називав дослідження з психології тварин, особливо дослідження Е.Торндайка, а також школу об'єктивної психології. Він відзначав також вплив на формування цього напрямку робіт І.П.Павлова і В.М.Бехтерева.

Поведінка людини як предмет біхевіоризму - це всі вчинки і слова, як набуті, так і вроджені. Поведінка - це реакція у відповідь на зовнішній стимул, за допомогою якої індивід пристосовується до середовища. Основна задача біхевіоризму полягає в нагромадженні спостережень над поведінкою людини з таким розрахунком, щоб у кожному випадку при певному стимулі біхевіорист міг сказати наперед, яка буде реакція, або якою ситуацією ця реакція викликана. Уотсон вважає – практично поведінка є результатом навчання. Тому навички і навчання стають головною проблемою біхевіоризму. Мова, мислення розглядаються як види навичок. Навичка - це індивідуально набута чи заучена дія.

До середини 20-х рр. біхевіоризм одержав широке поширення в Америці. У той же час для дослідників усе більше ставало ясно, що виключення психіки (свідомості, за Уотсоном) приводить до неадекватного трактування поведінки. У Росії представниками біхевіористської психології були В.М.Бехтерев, який запропонував вивчати поведінку людини в рамках нової науки - **рефлексології**, і К.Н.Корнілов, який заснував науку про поведінкові реакції людини – **реактологію**.

Окрему лінію в розвитку біхевіоризму представляє теорія оперантного біхевіоризму Барреса Скінера (1904-1990). Як і Уотсон, він висуває в якості предмета дослідження поведінку організму і, зберігаючи двочленну схему її аналізу (стимул - реакція), вивчає тільки її рухову сторону. Скіннер формулює положення про три види поведінки: безумовно-рефлекторне, умовно-рефлекторне й оперантне. Останнє і складає специфіку вчення Скінера. На основі аналізу поведінки Скіннер сформулював свою теорію научіння. Головним засобом формування нової поведінки виступає підкріплення.

Едвард Лі Торндайк був одним з піонерів біхевіоризму і авторитетним дослідником зоопсихології. Він розробив об'єктивну, механістичну теорію научіння, в якій основна увага приділялась зовнішній поведінці. Він вважав, що психологія повинна вивчати поведінку, а не психічні елементи чи досвід свідомості. Свої висновки Торндайк виклав у 1898р. у праці «Інтелект тварин. Експериментальне дослідження асоціативних процесів у тварин». Терміни він використовував традиційні, але наповнені вони були іншим змістом. Вперше Торндайком було

показано, що природа інтелекту, його функції можуть досліджуватись без звернення до ідей чи інших явищ свідомості. Він створив експериментальний підхід, який назвав **коннекціонізмом** (від англ. «коннексія» - зв'язок). Він ввів поняття зв'язку між ситуаціями і реакціями. За вихідний елемент рухового акту Торндайк бере не зовнішній імпульс, а проблемну ситуацію, тобто такі зовнішні умови, на які організм немає готової формули рухової відповіді і вимушений побудувати її власними зусиллями. Зв'язок «ситуація-реакція» характеризувався такими ознаками: 1) вихідний пункт – проблемна ситуація; 2) організм протистоїть їй як ціле; 3) він активно діє у пошуках вибору; 4) навчається шляхом вправлення. Торндайк проводив експерименти з «проблемним ящиком», в результаті яких був відкритий метод навчання, що отримав назву **метод спроб і помилок** – навчання, що ґрунтується на повторенні тих реакцій, які ведуть до успіху. Торндайк зауважив, що дії, які не приводять до вирішення проблемної ситуації, зменшуються і ніби стираються з пам'яті через певний проміжок часу, а дії, що ведуть до успіху, після ряду спроб запам'ятовуються. Принцип запам'ятовування чи забування реакцій був сформульований в **закон ефекту – будь- яка дія, що викликає задоволення, асоціюється з даною ситуацією, так що, коли вона виникає знову, поява цієї дії стає більш ймовірною ніж раніше.** Супутній закон вправлення твердить, що **чим частіше дія чи реакція використовується в даній ситуації, тим міцнішим є асоціативний зв'язок між дією і ситуацією.**

Торндайк розширив сферу психології, показавши, що вона шириться далеко за межі свідомості. Вважалось, що психологію за цими межами можуть цікавити тільки несвідомі явища, приховані у «глибинах душі». Вчений показав, що сферою психології є взаємозв'язок між організмом і середовищем.

Роботи Торндайка і Павлова були прикладом одночасного незалежного відкриття у психології. Павлов відкрив свій закон підкріплення у 1902р., а Торндайк – закон ефекту у 1898р. але пройшло ще багато років, перш ніж психологи побачили схожість між ними.

Іван Петрович Павлов працював над трьома основними проблемами: функції серцевих нервів, дослідження органів травлення і вивчення умовних рефлексів. Відкриття умовних рефлексів, на думку вчених, відбулось випадково, коли Павлов досліджував роботу органів травлення. Перший експеримент був зовсім простим. Павлов тримав у руках кусок хліба і показував його собаці, перш ніж дати з'їсти. З часом собака починала виділяти слину, як тільки вона бачила хліб. Виділення слини, коли їжа попадає в рот – природній процес, для якого не потрібне навчання. Такий процес Павлов назвав **умовним рефлексом**. В лабораторних умовах вчений також досліджував вироблення **безумовних рефлексів**. Коли одночасно з'являвся умовний і безумовний подразники, через деякий час тварина починала реагувати (виділяти слину) на умовний подразник. Між ними встановлювався асоціативний зв'язок. Такий процес навчання міг відбуватись за умови, коли дія умовного подразника збігалась з дією безумовного. Отже, навчання може відбуватись тільки в тому випадку коли є **підкріплення** (годування).

Павлов продемонстрував, що вища нервова діяльність може вивчатись в термінах фізіології, без залучення такого поняття, як свідомість. Павлов продовжив

традиції механіцизму, в яких із самого початку формувалась нова психологія, на його думку – собаки і люди є механізмами.

Дослідження Павлова надали психології базовий елемент поведінки, конкретну робочу одиницю, до якої можна звести всю складну поведінку людини. Ідеї Павлова найсильніше вплинули на психологію, до якої він не був прихильний, тому що вважав, що вона ще не досягла рівня справжньої науки. Наприкінці життя Павлов змінив своє відношення і навіть став називати себе психологом-експериментатором.

Ще однією важливою фігурою у зоопсихології є **Володимир Бехтерев**. Менш відомий, ніж Павлов, цей видатний фізіолог, невропатолог і психіатр став піонером в багатьох сферах досліджень. Він був політичним радикалом, який відкрито критикував царський режим. Він приймав на роботу жінок і євреїв в той час, коли вони масово виключались з університетів Росії. Бехтерев отримав вчений ступінь у Санкт-Петербурзькій Військово-медичній академії в 1881р. Він навчався в Лейпцігському університеті разом з Вундтом, прослухав курси в Берліні, Франції. Потім повернувся в Росію, щоб отримати посаду професора кафедри нервових захворювань Казанського університету.

Бехтерев займався умовними рефлексамі в моториці. Основним відкриттям вченого стали **сполучні рефлекси**. Бехтерев зауважив, що рефлекторні рухи – наприклад, відсмикування пальців від предмета, що вдаряє струмом, може виникати не тільки під дією безумовних подразників, а й під дією стимулів, які сполучаються з вихідним (звук зумера, що пов'язується з ударом струму скоро також буде викликати рефлекс відсмикування пальця). Вчений вважав, що поведінку вищого рівня можна пояснити, розглядаючи її як накопичення моторних рефлексів вищого рівня. Процесам мислення, на думку вченого, властивий аналогічний характер – вони залежать від внутрішніх дій мовної мускулатури. Ця ідея пізніше була підхоплена Уотсоном.

Бехтерев і Павлов стали непримиренними противниками після того, як Павлов опублікував негативний відгук на одну з його книг. Вони перебували в стані постійної війни і могли почати сварку навіть на вулиці.

У 1927р., через 10 років після революції, Бехтерева викликали до Москви лікувати Сталіна, який страждав приступами депресії. Після того, як вчений поставив радянському диктатору діагноз «важка форма параної», він загадково помер в той самий вечір. Розтину для виявлення причин смерті не було, тіло кремували. Існує думка, що Бехтерева розстріляли за наказом Сталіна, його роботи були припинені, а сина Бехтерева теж розстріляли.

Джон Уотсон - засновник біхевіоризму боровся за те, щоб психолог завжди обмежувався тільки даними природничих наук, тобто тим, що можна реально спостерігати. Уотсон користувався такими методами :

спостереження – необхідна основа для всіх інших методів;

тестування – при якому оцінювались не психічні якості людини, а її поведінка. Тести не були показником інтелекту чи особистісних якостей, вони демонстрували реакцію піддослідного на певні подразники чи стимульні ситуації;

метод дослівного запису – містив певні протиріччя. Уотсон до інтроспекції відносився досить вороже, однак він не міг ігнорувати роботи психофізиків, які

широко застосовували інтроспекцію. Припускаючи, що якщо мовні реакції є такі, які можна реально спостерігати, для біхевіоризму вони представляють інтерес, як і інші поведінкові реакції. Уотсон говорив: «Говорити – значить робити; значить – це поведінка».

метод умовних рефлексів – даний метод описувався Уотсоном в термінах, пов'язаних з подразниками. Умовний рефлекс виробляється тоді, коли реакція пов'язана з подразником, відмінним від того, який викликав цю реакцію (виділення слини у собак на звук, чи світло) Такий підхід забезпечував об'єктивні методи дослідження і аналізу поведінки – а саме: зведення поведінки до одиничних пар «стимул – реакція» (S-R).

Предметом досліджень для біхевіоризму Уотсона були основні елементи поведінки: м'язові рухи чи секреція залоз. Психологія повинна мати справу тільки з тими фактами, які можна об'єктивно описати. Не дивлячись на зведення поведінки до формули «S-R», Уотсон вивчав поведінку людини в цілому. Реакція може бути як простою, так і більш складною, яку вчений називав актами. Він вважав, що акти реакцій включають приймання їжі, написання книги, побудова будинку. Акти реакцій були досягненням певного результату – впливу на зовнішнє середовище, а не як набір м'язових елементів. Реакції можуть бути явними (зовнішніми і спостерігатись) і внутрішніми, прихованими (скорочення внутрішніх органів, які стають видимими за допомогою приладів). Подразники (стимули), з якими має справу біхевіоризм, можуть бути простими (довжина світлової хвилі) і складними (фізичні стимули, складні ситуації, комбінації специфічних стимулів). Отже, біхевіоризм має справу з організмом в цілому, з усіма його зв'язками, оточуючим середовищем. За допомогою аналізу сукупностей пар «S-R» можна розробити певні закони поведінки.

Уотсон визнавав роль інстинктів в поведінці. Але 1925 р. Уотсон змінив думку і відмовився від концепції інстинктів. Відстоюючи точку зору, що наuczіння є ключовим у поведінці людини, вчений не визнавав спадковості жодних обдарувань. Акцент Уотсона – на вирішальний вплив виховання і оточуючого середовища – а, як наслідок, висновок про те, що з дитини можна «зліпити» все, що бажає вихователь, - став причиною неймовірної популярності вченого.

Емоції, згідно Уотсону, є реакцією організму на спеціальні подразники. Такі подразники, як напад чи агресія, викликають різні реакції в організмі – прискорення серцебиття, а також ті зовнішні реакції, які були набуті шляхом наuczіння. Така теорія не передбачає свідомого сприйняття емоцій чи внутрішніх відчуттів. Уотсон твердив, що емоція є формою прихованої поведінки, при якій внутрішні реакції виявляються у прискоренні серцебиття, пітливості тощо. Він вважав, що страх, гнів і любов є єдиними емоціями, які виникають не в процесі наuczіння, всі інші – тільки шляхом умовних рефлексів.

Мислення Уотсон розглядав як приховану моторну поведінку. На його думку, мислення – це сенсомоторна реакція, яка повинна включати приховану мовну реакцію чи рух. Отже, мислення зводилось до беззвучної, в основі якої лежать такі ж м'язові рухи, які застосовуються для звичної, голосної мови. Уотсон припустив, що проявом таких прихованих поведінкових реакцій є робота м'язів язика і гортані, також враховуються думки, що виражаються жестами. Основним

джерелом впевненості Уотсона слугував той факт, що більшість людей цілком усвідомлюють розмову з собою в процесі мислення.

Скіннер Берхауз Фредерік – протягом багатьох років був провідним біхевіористом США. Він розробив програму біхевіорального контролю суспільства і автоматизований дитячий манеж. Написав книгу «По той бік гідності і свободи», яка стала бестселером, а сам Скіннер – популярним персонажем різноманітних ток-шоу.

Оперантна (інструментальна) поведінка, на думку Скіннера, виникає без впливу будь-яких зовнішніх спостережуваних подразників. Реакція організму видається спонтанною в тому значенні, що зовні вона ніяк не зв'язана з якимось спостережуваним подразником, але це зовсім не означає, що такого стимулу не існує; це означає, що при виникненні такої реакції жоден стимул не є спостережуваним.

Скіннер вважав, що оперантна поведінка характерна для щоденного на учіння. Оскільки поведінка, як правило, носить оперантний характер, то найбільш ефективним підходом до науки про поведінку є вивчення обумовлення і згасання оперантної поведінки. Відмінністю між респондентною і оперантною поведінкою є те, що остання виявляє вплив на зовнішнє середовище. Скіннер проводив досліді з так званим «скіннерівським ящиком». Щур, який поміщався в ящик, обов'язково, в процесі дослідження, натискав лапою на педаль, після чого отримував підкріплення у вигляді їжі. Через певний проміжок часу у щура досить швидко сформувався умовний рефлекс.

На основі такого експерименту Скіннер сформулював **закон набування**. Закон твердив, що сила оперантної поведінки зростає, якщо поведінка супроводжується підкріплюючим стимулом. Оперантна поведінка людини може виявлятися в такому аспекті, як розв'язання задач, підкріплене похвалою, чи усвідомленням того, що була дана правильна відповідь.

Скіннер наголошував на тому, що підкріплюючі характеристики поведінки і діяльності майже завжди є перервними, оскільки немає змісту контролювати підкріпленням кожен реакцію. Ним було запроваджене поняття **схеми підкріплення** – умови, за яких поєднуються різні види підкріплень. В результаті досліджень Скіннер відкрив **схему підкріплення з фіксованим інтервалом** (коли підкріплення отримується через певний часовий проміжок, наприклад, понедільна оплата праці) і **схему підкріплення з фіксованою частотою** (коли підкріплення отримується не через певний час, а після певної кількості умовних реакцій, наприклад, оплата праці залежно від виробітку). За останньої схеми поведінка буде більш інтенсивною, але рівень обумовленої реакції має бути реальним, а отримане підкріплення повинно виправдовувати затрачені зусилля.

Позитивне підкріплення лежало в основі **модифікації поведінки** і було найпопулярнішою методикою в психіатричних клініках, школах, на фабриках, у виправних закладах, де воно використовувалось з метою змінити ненормальну, чи небажану поведінку на більш прийнятну.

На думку Скіннера мова також є вербальною поведінкою, а тому може підпорядковуватись підкріпленню, прогнозуванню і керуванню. Дитина вчиться говорити, вимовляючи різні звуки і слова. Якщо слово викликає позитивну

реакцію, то збільшується ймовірність того, що воно буде вимовлятися частіше, і навпаки, якщо реакція негативна – дитина уникатиме вживання таких слів.

Погляди Скіннера критикувались за вузький діапазон досліджень, наголошувалось, що такий підхід ігнорує різноманітні аспекти поведінки. Позиція Скіннера в питаннях вербальної поведінки критикувалась на тій основі, що певні види поведінки засвоюються спадково. Критики твердили, що дитина не вивчає окремі слова завдяки підкріпленню, яке отримується за кожне правильне слово, а засвоює граматичні правила, щоб будувати речення, а потенціал для формування правил є спадковим.

Гештальтпсихологія

В той час, коли в США, на протипагу психології Вундта, виникали один за одним функціоналізм і біхевіоризм, у Німеччині виникла нова течія - гештальтпсихологія, яка мала революційне значення. Вона також була виявом протесту проти психології Вундта, але й показала важливість його ідей, які надихнули на пошук і розробку нових концепцій. У своїй критиці гештальтисти зосередили увагу на такому аспекті системи Вундта, як **атомізм** – ідея, що всі психічні явища складаються з незв'язаних між собою атомів, а фактором, що об'єднує ці атоми і вводить дії, є асоціації.

Між гештальтистами і біхевіористами існували явні розбіжності. Перші визнавали самостійну цінність свідомості і критикували спроби розкласти її на складові елементи, другі відмовлялись навіть припускати існування проблем свідомості у психології. Прихильники гештальтпсихології називали підхід Вундта психологією «цегли і розчину», де цеглинами були елементи свідомості, а розчином – процеси асоціацій. В докір прихильникам Вундта ставилось те, що вони трактують сприймання як набір елементів, коли гештальтисти заявляли, що коли сенсорні елементи об'єднуються, вони утворюють нову структуру (ноти дають мелодію, якої не існує в жодній окремій ноті). Отже, зміст тверджень гештальтпсихологів можна виразити так: **ціле не рівне сумі його окремих елементів.**

Як і в будь-якого наукового напрямку, у гештальтпсихології також були свої історичні попередники. Відображення її основного принципу, заснованого на цілісності сприймання, можна віднайти у працях Канта. Він стверджував, що коли люди сприймають те, що називають об'єктами, значить, маємо справу з психічними процесами, які можуть видатись складеними з окремих чуттєвих елементів. Ці елементи, якими оперують асоціаністи, організуються апріорно, але їх об'єднання відбувається не за допомогою механічного процесу асоціацій – а навпаки, саме свідомість (розум) в процесі сприймання формує єдиний досвід.

Безпосередній вплив на виникнення гештальтпсихології здійснила книга фізика Ернста Маха «Аналіз відчуттів». Мах розглядав процес сприймання просторових об'єктів (геомеричних фігур) і часових процесів (музичних мелодій). Сприймання таких процесів виявилось незалежним від їх складових елементів (стіл буде сприйматися як стіл, незалежно від того, з якого боку на нього дивитись). Ідеї Маха отримали свій розвиток в ідеях Крістіана Еренфельса, який припустив наявність таких якостей об'єктів, які неможливо пояснити простою комбінацією елементарних відчуттів. Він назвав їх **якостями форми** (gestalt qualitäten) – тобто

якості, що ґрунтуються на чомусь, що не сприймається індивідуальними (окремими) відчуттями. Для Еренфельса форма сама по собі сприймається як новий елемент, що створюється нашим розумом.

Ще однією науковою течією, що плинула на гештальтпсихологію, стала феноменологія, яка виникла в німецькій філософії і психології. **Феноменологія** вивчає невикривлений опис досвіду в тому вигляді, в якому він відбувається, тобто, вона використовує невідкоректоване спостереження, при якому досвід не розбивається на окремі частини. Вона досліджує прості переживання людей, що керуються тільки здоровим глуздом, протиставляючи їх переживанням підготовлених спостерігачів, що мають певну внутрішню орієнтацію.

Серед інших факторів, що вплинули на виникнення гештальтпсихології, неможна не відмітити й ті зміни, які відбулися в самому «дусі часу». І, в першу чергу, вони стосувались інтелектуального клімату фізики. В останнє десятиліття 19 ст. ця наука все менше використовувала принципи атомістики, надаючи перевагу ідеї існування **силового поля** (ділянки простору, що перетинаються силовими лініями, які виникають при протіканні струму чи дії постійного магніту). Класичним прикладом цього є магнетизм, явище, яке важко пояснити за допомогою принципів, розроблених Ньютоном і Галілеєм. Отже, ідея атомізму, що мала сильний вплив на створення нової науки – психології, почала активно переглядатися у фізиці. Вольфган Керел, навчаючись з Максом Планком, одним зі засновників квантової механіки, вказував, що саме завдяки впливу Планка він усвідомив взаємозв'язок між теорією поля і проблемою цілісності сприймання в психології.

Формально гештальтпсихологія сформувалась після опублікування у 1910р. **Максом Вертгеймером** результатів свого дослідження. Експеримент Вертгеймера стосувався вивчення сприйняття руху об'єктів, який насправді не відбувався. Він пропускав світло через два вузькі прорізи, один з яких був вертикальним, а інший – нахилений під кутом 20-30 градусів відносно вертикального. Якщо промінь світла пропускався через один проріз, а потім через інший за відносно тривалий проміжок часу (60 мілісекунд), то створювалось враження, що промінь світла безперервно переміщується від одного прорізу до іншого. Це відкриття могло здатися банальним, оскільки про подібні явища вченим було давно відомо. Загадкою стало те, як таке сприйняття руху, якого насправді не існує, пояснити сукупністю окремих елементів, якими були дві нерухомі полоски світла. Виходячи з поглядів Вундта, явище не піддавалось поясненню. Він назвав його **фі-феноменом** – ілюзія переміщення з місця на місце двох джерел світла, які по чергово вмикаються. Пояснення цього явища було, на думку Вертгеймера, таким простим, як і воно саме. Це явище взагалі не потрібно пояснювати. Воно існує в тому вигляді, в якому сприймається і не може бути розділене на складові.

Гештальт-ідеї знаходились в прямій опозиції до класичної німецької психології. Подібно багатьом бунтівникам, гештальтисти вимагали повної ревізії наукових поглядів і виступали в ролі «інтелектуальних місіонерів, що ширять нову віру». Після досліду з фі-феноменом, вони почали досліджувати інше перцептивне явище, константність сприймання, що дало змогу їм закріпити свої наукові позиції. Суть досліду полягала в порівнянні результатів сприймання об'єкта при

зміні його положення. Дослідження показали, що сприймання об'єктів може залишатись постійним, незважаючи на те, що сенсорні дані органів чуття (образ, що проектується на сітківку), змінюються. Отже, на думку гештальтистів, перцептивний досвід має властивість цілісності, чи завершеності, якої не мають його складові. Існує різниця між характером сенсорної стимуляції і характером сприймання, тому перцепція не може бути пояснена як набір сенсорних елементів, а є цілісним поняттям, тобто гештальтом.

Для заміни слова «гешталь» використовувались слова «форма», «образ», «структура». Воно вживається у двох значеннях: 1) як форма, чи контури предмета («трикутність» геометричних фігур); 2) означає цілісний об'єкт, якому, серед інших властивостей, притаманна певна форма (відноситься до поняття «трикутник» більше ніж до трикутності).

Вертгеймер виклав принципи організації сприймання в роботі, опублікованій у 1923р. Базовою передумовою цих принципів є те, що організація сприймання відбувається миттєво, в той момент, коли людина бачить або чує різні форми і образи. Згідно гештальт-теорії первинна діяльність мозку при візуальному сприйманні полягає не в нагромадженні їх окремих проявів. Мозок є динамічною системою, в якій всі елементи є активними. Елементи, які є однаковими, чи близькими один до одного, мають тенденцію до об'єднання, а ті, які є різними – не об'єднуються.

Принципи організації сприймання:

1. Близькості. Елементи, які близькі один до одного в просторі і часі, здаються об'єднаними в групи, і ми намагаємось сприймати їх сукупно.

2. Безперервності. У сприйманні є тенденція рухатись в напрямку, що дає можливість пов'язувати спостережувані елементи в неперервну послідовність, чи надавати їм відповідну орієнтацію (колонки з кружочків сприймаються зверху вниз).

3. Схожості. Подібні елементи сприймаються сукупно, утворюючи замкнуту групу(круги і крапки об'єднуються з собі подібними і сприймаються як ряди кругів і крапок, а не як колонки).

4. Замкнутості. У сприйманні існує тенденція завершення незавершених предметів і заповнення порожніх проміжків.

5. Простоти. В будь-яких умовах ми намагаємось бачити фігури настільки завершеними, наскільки це можливо. В гештальті така властивість отримала назву «прегнантна форма», «прегнантний гештальт». Квадрат є прегнантним гештальтом, оскільки сприймається завершеною, цілісною фігурою.

6. Фігура-фон. Сприймання організовується таким чином, щоб бачити фігуру і фон, на якому вона проявляється. При цьому фігура є більш помітною і ясніше виділяється на загальному фоні.

Наступним представником гештальтпсихології був **Вольфганг Керел** в працях якого викладено багато різних аспектів даного наукового напрямку. Він стверджував, що людина не має прямого доступу до фізичного світу, оскільки феноменальний світ утримує весь матеріал, який йому даний. Таким чином, дослідження фізичного світу буде складатись із визначень які робляться на основі спостереження. У своїй роботі «Психологічні проблеми» Керел вказує, що людина ніколи не буде мати змогу стверджувати про фізичне явище як таке, оскільки її

уявлення про це явище будуються на основі попередніх досвідів. На думку Керела, людина може сприймати лише свої сприйняття і уявлення, а не фізичний світ. Керел оперує поняттями «наочна річ», «наочний предмет», але ними він позначає не реальні предмети, а сприйняття та уявлення. Таке положення означає: єдиною реальністю для людини є її сприймання.

Розвиваючи ідею психофізичного паралелізму, Керел стверджує, що психічні явища та фізичні процеси є **ізоморфними** (від грецького ізос – однаковий, морфе – форма). Сприймання предмета певної форми чи сприймання послідовності подій у часі – будь-який подібний вид сприймання корелює з такими ж процесами в корі головного мозку. При дослідженні ілюзійного руху Вертгеймер висунув припущення, що діяльність мозку є формоутворюючим цілісним процесом. Оскільки ілюзійний і справжній рух сприймаються однаково, то вони повинні викликати подібні процеси в корі головного мозку. Тобто, при поясненні фізичного феномену слід враховувати відповідність між гештальтами в переживанні того, що споглядається і в процесах, які відбуваються при цьому в корі головного мозку.

Велику увагу гештальтисти приділяли явищу **транспозиції** яке полягало в тому, що зміна абсолютних характеристик елементів, які входять у будь-яку конфігурацію, не змінюють сприйняття цієї конфігурації, якщо відношення між елементами залишаються незмінними.

Для актуалізації гештальтів, на думку ще одного співзасновника гештальтпсихології **Курта Коффки**, існують специфічні стимули. Вони знаходяться в центральній нервовій системі, функціонування якої і детермінує виникнення сприймання конфігурації у відповідності до ізоморфізму психічних та фізичних процесів. Аналізуючи здобутки експериментальної психології, Коффка вважає, що основною її проблемою була відірваність від життя. Замість опису даного цілого за допомогою запропонованих елементів, на які воно може бути розділене, слід ствердити такий принцип: ціле повинно розглядатися як ціле в його специфічному характері. Частина цілого є не окремими частинами конгломерату, а істинними органічними членами. Закономірності цілісного сприймання слід розкривати, користуючись позицією «наївного спостерігача»: слід описувати те, що є насправді, тобто безпосередньо-реально сприймається.

Основні положення, висунуті при дослідженні сприймання гештальтисти спробували перенести на мислення, доводячи, що воно підпорядковується загальним законам утворення форм або гештальтів. З такої установки випливає, що **мислення, як і сприймання, є пасивним процесом поєднання елементів зорового поля в цілісні гештальти**. Людина постає лише як носій психічних процесів, що відбуваються в її мозку, а не як реально діючий індивід. З точки зору гештальтпсихологів, людина, або вищі тварини здатні до несподіваного, не підготовленого попередньою аналітичною діяльністю розуміння суттєвих відносин у проблемній ситуації. Для позначення схоплювання, розуміння суттєвих відносин між предметами в гештальтпсихології був введений термін **«інсайт»**, тобто несподіване розуміння чи осягнення невідомих раніше взаємозв'язків.

Спостерігаючи за поведінкою людиноподібних мавп у проблемних ситуаціях, що вимагали від тварин використання знарядь праці, Керел зробив

висновок, що антропоїди володіють розумною поведінкою « того ж виду, що й людина». Для неї є характерний спрямований, замкнутий у собі процес, різко віддалений від усього, що йому передує, завдяки раптовому виникненню. Стверджується, що розумні рішення задач виникають незалежно від попередньої діяльності тварини. Механізм розумного рішення, за Керелом, полягає в тому, що в оптичному полі тварини суттєві елементи ситуації утворюють єдине ціле, гештальт. Елементи ситуації отримують нове значення, що залежить від місця, яке вони займають в гештальті, як звук, що входить в мелодію, визначається тим місцем, яке він в ній займає.

У своїх дослідженнях мислення Вертгеймер пропонує своїм піддослідним (дітям і дорослим) задачу на обчислення площі паралелограма. Вона пропонувалась після пояснення, як обчислювати площу прямокутника. Вертгеймер вказує, що суть вирішення цієї задачі полягає у розчленуванні паралелограма на три частини – прямокутник і два трикутники, які, з'єднуючись, утворюють прямокутник. Таким чином, вирішення полягає у зведенні паралелограма до прямокутника.

Вертгеймер стверджує, що процес рішення виникає як гештальт, кожна ланка якого визначається тим місцем, яке вона займає в гештальті. Наприклад, піддослідний зауважує, що у паралелограма зміщені основи, потім відокремлює трикутник з однієї сторони і прикладає до другої. Тобто рішення виникає як цілісне утворення, що визначає певні послідовні кроки. Роль самої людини при цьому зводиться до мінімуму. Проте, Вертгеймер досліджує процес рішення, коли піддослідні зрозуміли принцип рішення, а етапи, які передували цьому, просто опускаються. Але саме цей період є найважливішим у прийнятті рішення, оскільки, саме в цей час відбувається аналіз проблемної ситуації, в процесі чого відбувається вичленування та зіставлення елементів даної фігури.

Загалом дослідження мислення гештальтпсихологами базується на тих засадах, що й дослідження сприймання, перш за все положення про те, що будь-яка операція мислення являє собою акт переструктурування проблемної ситуації. Кінцевий продукт процесу мислення, на думку гештальтистів, полягає у створенні нової структури, нового гештальту. А отже, можна констатувати факт продукування нового, факт **творчого відображення світу**.

Курт Левін: психологічна «теорія поля». Теорія фізичних полів привела Левіна до думки про те, що психологічна діяльність людини здійснюється в умовах впливу так званого психологічного поля, яке вчений назвав **годологічним простором** (від грец. годос – шлях). Годологічний простір включає в себе всі події минулого, теперішнього і майбутнього, які впливають на життя людини. Годологічний простір формується особистісними потребами людини у взаємодії з психологічним оточенням. Левін у зв'язку з цим вводить ряд понять, які мають пояснити поведінку: **позитивна, або негативна валентність; вектор**, як напрямок руху в бік об'єкта, або від нього; **локомоція**, як рух в певному напрямку; **бар'єри**, що затримують, або блокують локомоції; **фрустрація**, що виникає перед бар'єром, а при зростанні напруження завершується не спрямованою дією.

Левін шукав математичну модель для опису своїх теоретичних уявлень психологічних процесів. Тому для відображення годологічного простору, цілей

особистості і шляхів їх досягнення він звернувся до розділу геометрії, яка називається топологією. На своїх топологічних картах Левін зображав вектори, які показували напрямок руху людини до мети. Незважаючи на те, що діаграми чітко репрезентували ситуацію, труднощі викладу матеріалу полягають в тому, що результанта двох векторів при вивченні людської поведінки не може бути знайдена за допомогою паралелограма сил. Якщо особистість бачить одну бажану мету на півночі, а іншу – рівно бажану – на сході, то вона не може рухатись на північний схід, робить **вибір**. Але такий рух можливий в особливих умовах, коли спрощується вибір, позаду залишаються дві рівнозначні мети, а дія відбувається в напрямку третьої.

Протягом трьох десятиліть своєї діяльності психолога Левін займався тим, що називається **мотивацією людської поведінки**. Він висловив припущення про існування балансу між людиною і її психологічним оточенням. Якщо така рівновага зникає, виникає напруження, що викликає певні зміни, які ведуть до відновлення балансу. Згідно поглядів Левіна поведінка являє собою чергування циклів виникнення напруження і дій для його усунення. Тому, щоразу, коли у людини виникає якась потреба, тобто стан напруження, то вона намагається певними діями зняти цю напруженість і відновити внутрішню рівновагу. Дане припущення перевірялось таким дослідом. Піддослідним давався набір задач і вони мали змогу вирішити тільки кілька з них, оскільки вирішення переривалось штучно. Левін припускав, що:

- напруження виникає, коли людину отримує завдання для виконання;
- коли завдання виконане, напруга зникає;
- якщо завдання не закінчене, зберігається напруга, яка підвищує

ймовірність того, що воно збережеться в пам'яті суб'єкта.

Результати експерименту підтвердили припущення Левіна. Піддослідні, процес пошуку рішення яких був штучно перерваний, могли з більшою ймовірністю пригадати суть завдання. Така закономірність отримала назву **ефекту Зейгарник** (за прізвищем учениці Левіна, Блюми Зейгарник).

Левін у своєму вченні про мотиваційні аспекти поведінки людини переборює ідею ізоморфізму між безпосереднім досвідом і мозковою динамікою. Мотивація є не ізоморфно структурним зв'язком середовища, а певною результатомою зовнішнього та внутрішнього середовища.

«Поле» як одне з найважливіших понять левінівської системи стало не мозковим полем, ізоморфним безпосередньому досвіду, а більше соціальним оточенням індивіда. Левін, шукаючи структури особистості, що визначають її поведінку, відходить від ідеї впливу досвіду на неї. Згідно з теорією поля, **поведінка не залежить ні від минулого, ні від майбутнього, а тільки від сучасного.**

Класичний психоаналіз

Психоаналіз **Зигмунда Фрейда** (1856-1939) виник на початку 90-х рр. XIX ст. з медичної практики лікування хворих з функціональними порушеннями психіки. Ядро психоаналізу як нового психологічного напрямку складає **вчення про несвідоме**. Наукова діяльність Фрейда охоплює кілька десятиліть. За ці роки його

концепція несвідомого перетерпіла істотні зміни. У його вченні можна розрізнити, хоча і трохи умовно, три періоди.

Перший період (1897-1905), коли психоаналіз в основному залишався методом лікування неврозів з окремими спробами загальних висновків про характер душевного життя. Основні роботи цього періоду: “Психопатологія повсякденного життя” (1904), “Дотепність і її відношення до несвідомого” (1905), “Три нариси по теорії сексуальності” (1905), “Уривок з одного аналізу істерії”. Особливе значення має робота “Тлумачення сновидінь” (1900), у якій викладається перший варіант вчення про систему душевного життя. У ній виділяються три рівні - свідоме, предсвідоме і несвідоме.

В другому періоді (1906-1918) фрейдизм перетворюється в загально психологічне вчення про особистість і її розвиток. У цей період виходять “Аналіз фобії одного п'ятилітнього хлопчика” (1909), “Леонардо да Вінчі” (1910) і “Тотем і табу” (1912) - роботи, в яких Фрейд поширює психоаналіз на область художньої творчості і проблеми людської історії.

У третьому останньому періоді творчості концепція З.Фрейда перетерплює істотні зміни й одержує своє філософське завершення. Під впливом подій Першої світової війни змінюється вчення про потяги (“По той бік принципу задоволення”, 1920). Структура особистості представляється тепер у виді навчання про три інстанції - “Я”, “Воно”, “Ідеал-Я» (“Я і Воно”, 1923). У ряді робіт З.Фрейд поширює свою теорію на розуміння культури і різних сторін громадського життя: релігію - антропологію, соціальну психологію, проблеми цивілізації. Психоаналіз стає філософською системою і приєднується до інших течій сучасної філософії.

Вчення З.Фрейда з моменту його виникнення і дотепер викликає неослабний інтерес, але одержує при цьому неоднозначну і досить критичну оцінку. Протиріччя, науково не обґрунтовані твердження, що граничать з вимислом, зустріли критику навіть послідовників і учнів Фрейда.

Становлення психоаналізу за часом збігається з розвитком інших шкіл у психології. Наприклад, у 1895р., коли Фрейд видав свою першу книгу, Вундту було 63 роки, а Тітченеру, тільки 28. У США панував функціоналізм, Уотсону було 17 років, а Вертгеймеру тільки 15. Однак, до моменту смерті Фрейда, у 1939р., ситуація помінялась: Вундтівська психологія і структуралізм Тітченера стали історією, гештальтпсихологія швидко завоювала популярність, але незаперечним лідером залишався біхевіоризм.

Психоаналіз з самого початку не вписувався в русло основної психологічної думки. Його предметом була аномальна поведінка, а окрім того, психоаналіз цікавився несвідомим – темою яка ігнорувалась іншими школами. На розвиток психоаналізу суттєво вплинули два фактори:

філософські концепції несвідомих психічних феноменів;
роботи у сфері психопатології.

Філософською концепцією, яка вплинула на розвиток психоаналізу була **монадологія Лейбніца**. Він твердив, що активність монад, які проникають в сферу ідеального має різний ступінь усвідомлення: від повністю несвідомого, до ясно і чітко усвідомлюваного. Через сто років німецький філософ Гербарт сформулював **концепцію порога свідомості** – рівень психічної діяльності, нижче якого ідеї є

несвідомими. Саме Густаву Фехнеру належить думка про психіку як про айсберг, яка так сильно вплинула на Фрейда. Фехнер вважав, що більша частина психічної діяльності прихована під поверхнею свідомості. Таким чином, Фрейд не був першим, хто серйозно заговорив про несвідоме у психіці людини, навпаки, він сам наголошував, що філософи до нього вже багато зробили, а нове, що запропонував Фрейд – це методи дослідження несвідомого.

Оскільки психоаналіз розвивався поза межами академічної думки, то й опонентом його стала не вундівська психологія і не будь-яка інша з існуючих тоді шкіл. Те, чому протистояло вчення Фрейда, знаходилось в сфері його професійної діяльності – вивчення природи і лікування психічних розладів. Протягом 19ст. в сфері психіатрії боролись дві основні школи – соматична і психічна. Прихильники соматичного напрямку до причин психічних розладів відносили фізичні порушення (ураження головного мозку, недостатня стимуляція нервових закінчень). Психічна школа наголошувала, що причини психічних розладів слід шукати у психіці людини. Переважаючою була соматична школа, що й визначало методи лікування хворих і ставлення до них в цілому.

Займаючись невробами, головним чином істерією, Фрейд вивчив досвід знаменитих французьких неврологів Ж.Шарко і І.Бернгейма, які широко застосовували у лікуванні метод гіпнозу. Вирішальним моментом у становленні оригінальної теорії Фрейда був відхід від гіпнозу як засобу проникнення до защемлених і забутих хворобливих переживань. Фрейд шукав інші шляхи до “защемленого” афекту і зрештою знайшов їх у тлумаченні сновидінь, вільних асоціацій, малих і великих психопатологічних симптомах (проявах) рухових розладів, забуваннях. Дослідження й інтерпретацію цього різноманітного матеріалу Фрейд назвав **психоаналізом** - новою формою терапії і методом дослідження.

Слід зауважити, що поняття, які набули широкого розповсюдження саме завдяки вченню Фрейда, були добре відомими й до нього. Це стосується поняття **катарсису** – процес послаблення чи усунення психічного комплексу шляхом його усвідомлення, або даючи йому можливість вільно проявитись. За рік до того, як Фрейд отримав докторський ступінь з медицини, дядько його майбутньої дружини написав книгу про поняття катарсису в Аристотеля. І навіть сам термін «лібідо», який відіграє важливу роль в його теорії, був відомий до Фрейда.

Також на становлення психоаналізу вплинуло вчення Дарвіна. Саме Дарвін наголошував на ролі сновидінь і їх прихованому символізмі, на несвідомі психічні процеси і конфлікти, на значення інстинктів та сексуальності у поведінці людини.

Важливе значення на становлення психоаналізу мав, так званий «випадок Анни О.», завдяки якому Фрейд познайомився з методом лікувальної бесіди і катарсису. Молода інтелігентна жінка страждала істерією. Протягом року її лікував колега Фрейда Джозеф Бейер, застосовуючи **метод гіпнозу**. Бейер зауважив, що в стані гіпнозу Анна могла розповісти про травмуючі переживання, звільнення від яких знижувало чи усувало симптоми хвороби. В процесі такого лікування було відкрито явище **позитивного переносу** – процес, в якому пацієнт переносить свої переживання на терапевта (спілкується з терапевтом як з рідною, чи близькою особою).

Психоаналіз як метод лікування. Фрейд із захопленням сприйняв метод гіпнозу, який застосовував Брейер. Однак з часом цей метод перестав задовольняти його, хоч і приносив очевидні результати. Окрім цього Фрейд зауважив, що не всі невротичні пацієнти піддаються гіпнозу. Тому ним була розроблена нова психологічна техніка – **метод вільних асоціацій**, коли пацієнт, спонукуваний лікарем, вільно висловлює будь-які думки, враження – незалежно від того, наскільки безглуздими, чи незначними вони здаються. За допомогою методу вільних асоціацій психоаналітик має відтворити вихідну травму, згадку про яку витіснено у несвідоме, що й викликало невроз. Усвідомлення цієї травми, відтворення події, пов'язаної з нею має справити терапевтичний ефект.

До середини 90-х років думка про вирішальну роль сексу у розвитку неврозів зміцнилась. В більшості випадків пацієнти повідомляли про пережиті ще в дитинстві травматичні сексуальні переживання. Розвиваючи думку про відношення сексуальних потягів до об'єкта, Фрейд зазначає еротичний момент в ранніх дитячих діях, коли матір стає першим об'єктом любові. Іншим виявом сексуально зорієнтованої поведінки дитини є автоеротиз – зосередженість на частинах власного тіла. На перший план висувається психічний бік сексуальних потягів і відтісняються тілесні. Коли мати стає об'єктом любові, розпочинається психічна робота витіснення. Так починається **Едипів комплекс**, що набув великого значення у психоаналітичному поясненні неврозів.

Доповідь, що стосувалась дитячих психосексуальних травм яку Фрейд зробив для Віденської психіатричної організації, була сприйнята як «наукові казки». Через рік сам Фрейд переглянув свою позицію і заявив, що в більшості випадків описувані клієнтами ситуації сексуального насильства були уявними і насправді не могли мати місця.

Оскільки сам Фрейд страждав невротичними розладами, він вирішив активно зайнятись дослідженням власного Я. Методом самоаналізу був вибраний метод **аналізу сновидінь** – одна з психоаналітичних технік, що включає інтерпретацію сновидінь з метою розкриття з їх допомогою глибинних несвідомих конфліктів. На думку Фрейда сновидіння містять багато інформації про емоційне життя клієнта і містять ключ до розуміння глибинних причин тих чи інших розладів. З часом він зауважив, що асоціації у методі вільних асоціацій не такі вже й вільні. В процесі лікування пацієнт доходить до такої межі далі якої рухатись не хоче, чи не може. Тобто він нашттовується на певний **опір**, який свідчить, що пацієнт близько підійшов до спогадів, яких соромиться, чи відчуває до них відразу. В такому випадку опір виступає формою захисту свідомості від надто болісних переживань. **Опір – це блокування, чи відмова розкривати надто болючі спогади при використанні методу вільних асоціацій.** Відкриття феномену опору привело до формулювання важливого принципу психоаналізу – **принципу подавлення**. Фрейд описував процес подавлення як витіснення із сфери свідомості неприйнятних з якихось причин спогадів чи бажань.

Ще одною важливою умовою успішного лікування Фрейд вважав встановлення близьких стосунків з пацієнтом. Одним із завдань методу лікування Фрейда було звільнення пацієнта від його дитячої по суті залежності від терапевта і засвоєння дорослої ролі в психічному житті.

Психоаналіз як теорія особистості. Рушійними силами особистості, які вивільняють запас психічної енергії, за Фрейдом, є **інстинкти** – психічні показники внутрішніх стимулів діяльності, таких, наприклад, як голод, який змушує людину до певних дій. Слід зауважити, що даний термін не зовсім відображає те значення, яке мав на увазі Фрейд. Німецький термін *instinkt* він використовував тільки для опису потягів тварин, для характеристики ж людської поведінки Фрейд використовував термін *trieb*, який можна перекласти як «спонукача сила» чи «імпульс».

Фрейд говорив тільки про дві великі групи інстинктів: інстинкти життя та інстинкти смерті. Інстинкти життя (голод, спрага, секс) спрямовані на самозбереження. Психічна енергія, в якій вони проявляються, називається **лібідо**. Інстинкти смерті – це руйнівні сили які можуть спрямовуватись як на зовні (агресія, ненависть), так і на себе (самогубство). Енергія, в якій вони виявляються, називається **танатос**.

У структурі особистості Фрейд виділяв три складові:

Ід (воно) – джерело психічної енергії, аспект особистості, що включає переважно інстинкти. Це найпримітивніша і найменш доступна частина особистості. Ід включає в себе сексуальний інстинкт і агресію. Стимули Ід вимагають негайного задоволення, не рахуючись з жодними обставинами реальності. Вони діють згідно принципу насолоди, який шукає можливості зняти напруження і уникнути болю.

Его (Я) – структурний компонент особистості, що несе відповідальність за спрямованість і контролювання інстинктів. Его слугує своєрідним посередником між Ід і зовнішнім світом, орієнтуючись на причинні зв'язки і раціональність. Ід не співвідносить себе з реальністю, а Его створює цю реальність, маніпулює нею і регулює діяльність Ід. Саме Его існує для того, щоб допомагати Ід, і спрямоване на те, щоб здійснювати його бажання.

Супер-Его – моральний аспект особистості, що відповідає за засвоєння батьківських та суспільних цінностей і стандартів. Це утворення виникає ще в ранньому дитинстві, коли дитина засвоює правила поведінки, які пропонуються батьками за допомогою системи покарання і похвали. Ті дії, які не знаходять схвалення, стають основою для розвитку свідомості дитини. Ті дії, які знаходять схвалення, стають частиною Я-ідеалу, ще однієї складової Супер-Его.

Отже, за Фрейдом, реальна частина психіки (Его) є ареною боротьби між Ід, з його глибинними бажаннями і Супер-Его, з його моральними нормами і цінностями, і в цьому Фрейд вбачає трагізм існування людини в світі. Коли Его потрапляє в небезпеку, у людини розвивається почуття **тривоги**. Вона поділяється на три види:

об'єктивна – виникає під впливом реальної небезпеки в реальному світі;

невротична – виникає з усвідомлення тих потенційних небезпек, які з'являються при потуранні інстинктам. Тобто, невротична тривога – страх покарання за виявлення імпульсивних бажань;

моральна – виникає з побоювань отримати осуд, залежить від того, наскільки у людини розвинуте почуття провини чи сорому.

Тривога створює відчуття напруження, примушуючи таким чином свідомість вдаватися до певних дій для зниження напруження. Фрейд висунув припущення, що Его створює певні перепони проти тривоги – **захисні механізми** – певні типи

поведінки, які захищають Я від тривоги, що спричиняється конфліктами у повсякденності.

Фрейд був переконаний, що причини невротичних розладів слід шукати в дитячих переживаннях. З точки зору психоаналізу, дитина у своєму розвитку проходить певні психосексуальні стадії розвитку, коли психіка концентрується навколо певних ерогенних зон.

Оральна стадія розпочинається з народження і триває до двох років. Протягом цього періоду всі первинні чуттєві задоволення пов'язані з ротом дитини: смоктання, ковтання. Неадекватний розвиток на цій стадії може сформувати оральний тип особистості, коли забагато звичок, пов'язаних з ротом: паління, надмірне споживання їжі.

Анальна стадія пов'язується з привчанням дитини до туалету. При цьому дитина може виявляти як підвищену активність, так і повністю відмовитись від дефекації. Конфлікти на цій стадії спричиняють появу двох типів особистості: *анально-виганяючий* (неакуратний, неекономний), *анально-утримуючий* (акуратний, організований).

Незважаючи на критику, нестачу наукової чіткості, певну методологічну слабкість, фрейдівський психоаналіз продовжує залишатись впливовою силою в сучасній психології.

Альфред Адлер (1870-1937) відійшов від фрейдівського кола ще у 1911р. і став засновником соціально-психологічної форми психоаналізу. Власну систему поглядів Адлер назвав **індивідуальна психологія**. На думку Адлера поведінка людини зумовлена не біологічними, а соціальними факторами. Вчений запропонував поняття **соціального інтересу**, визначаючи його як вроджену тенденцію до коперації з іншими людьми і до досягнення власних соціальних цілей. Такий інтерес формується в дитинстві по мірі набуття досвіду. На відміну від Фрейда, Адлер вважав, що поведінка людини залежить переважно від майбутнього, а не від минулого. Якщо Фрейд розділяв людську особистість, то Адлер наголошував на її єдності і узгодженості. В основі його концепції лежать уявлення про єдину силу, що спрямовує особистість на досягнення найважливішої мети – **прагнення до самоствердження**, яке Адлер вважав вродженим. За Адлером, не сексуальні потяги, а **почуття неповноцінності** і необхідність компенсувати дефект займають центральне місце в особистості і виступають факторами розвитку кожної людини. Почуття неповноцінності викликається як органічними - морфологічними і функціональними недоліками органів, аномаліями органів, їхніх функцій і ін., так і суб'єктивними факторами - відчуттям природної слабості, труднощів у соціальних відносинах і ін. Людина прагне перебороти свою неповноцінність: чим сильніше почуття неповноцінності, тим сильніше прагнення до його подолання у формі прагнення до переваги, до влади над навколишнім середовищем. Таким чином, почуття неповноцінності врівноважуються прагненням до досконалості, і навіть до переваги, разом вони приводять до утворення несвідомих механізмів компенсації і зверхкомпенсації дефекту. З почуттям неповноцінності пов'язана постановка життєвої мети, яка організує весь потік психічної активності у певному напрямку. Ціль виробляється індивідуально і задає ту цілісну індивідуальну особистісну структуру, яку Адлер називає **стилем життя**. Стиль життя включає в себе ті

характерні поведінкові типи і прийоми, за допомогою яких людина компенсує свою неповноцінність, реальну чи надуману. Стиль життя формується до 4-5 років і в майбутньому важко піддається корекції. За Адлером, індивідуум не може розглядатися поза суспільством.

Вершиною теорії Адлера є концепція творчої сили Я. Вчений висунув припущення, що людина сама може формувати свою особистість у відповідності до власного унікального стилю життя. Ця творча сила, що співзвучна з традиційним поняттям душі, складає активний принцип людського існування.

Досліджуючи досвід дитячих років, Адлер припустив, що старші, середні і молодші діти через різне положення в сім'ї мають різний соціальний досвід і, як наслідок, різні структури особистості. На його думку, друга дитина більш амбіційна, оскільки їй потрібно не тільки не відстати, але й перевершити старшого брата чи сестру.

Хоч погляди Адлера загалом важко піддаються науковим підтвердженням, однак ідеї порядку народження серйозно розглядалися. Його ідеї вплинули на післяфрейдівську психологію і знайшли своє відображення в дослідженнях наступних вчених.

Ще одним учнем і послідовником Фрейда, що виступив з критикою положень психоаналізу, був **Карл Густав Юнг** (1875-1961). Розбіжності з Фрейдом стосувалися положень про сексуальну природу лібідо. За Юнгом, лібідо - це психічна енергія, яка виражає інтенсивність життя, вона має різні форми свого прояву в різні періоди людського розвитку, сексуальність є тільки однією з таких форм. Власну психологічну концепцію Юнг назвав **аналітичною психологією**. Її центральним змістом є вчення про несвідоме і про процес розвитку особистості.

Юнг заперечував поняття едипового комплексу, пояснюючи прив'язаність дитини до матері виключно життєвими потребами і здатністю матері їх задовольняти. Він висловив припущення, що енергія лібідо набуває гетеро сексуальний характер тільки в пубертатний період.

Ще одна відмінність в позиції Фрейда і Юнга стосувалась уявлень про направленість сил, що визначають особистість людини. Для Фрейда – людина є продуктом своїх дитячих переживань, для Юнга – людина визначається не тільки минулим, але й своїми цілями, очікуваннями, сподіваннями.

Третя відмінність полягає в тому, що Юнг постарався проникнути в сферу несвідомого глибше, ніж це вдалося Фрейдю. Ві додав ще один аспект в розуміння несвідомого: вроджений досвід людини як вид, успадкований нею від своїх тваринних предків.

Зберігаючи розподіл психіки на свідоме і несвідоме, Юнг розвиває вчення про дві системи несвідомого - **особистісне і колективне несвідоме**. Особистісне несвідоме - це поверхневий шар психіки, що включає всі змісти, пов'язані з індивідуальним досвідом: забуті спогади, витиснуті імпульси і бажання, забуті травматичні враження. Головну роль Юнг відводив колективному несвідомому. Колективне несвідоме - це надособистісна несвідома психіка, яка включає еволюційний досвід і становить основу особистості людини. Важливо те, що людина нездатна усвідомити його жодним чином, згадати, як це відбувається з особистим несвідомим. Вроджені тенденції всередині колективного несвідомого, які певною

мірою виражають дух людини, отримали назву **архетипи**. Вони проявляються в свідомості у вигляді емоцій і пов'язані з такими важливими життєвими моментами, як народження та смерть. Юнг дослідив міфологію і художню творчість ряду цивілізацій і виявив спільні для них архетипічні символи. Архетипи існують у формі образів і символів і відповідають найглибшим шарам несвідомого. Він описав кілька фігур архетипічної природи, які називав:

Персона (чи Маска) – це та маска, яку одягає кожний з нас, спілкуючись з іншими людьми. Вона представляє нас такими, якими ми хочемо, щоб нас сприймало суспільство.

Тінь – це зворотня, темна сторона Я, яка найглибше вкорінена в тваринному минулому. Вона є носієм наших найаморальніших, неприйнятних пристрастних бажань і вчинків.

Аніма (Анімус) – відображають думку Юнга про те, що кожна людина несе в собі характеристики протилежної статі. Аніма відображає жіночі (фемінні), а Анімус – чоловічі (мускулінні) риси.

Я – найважливіший архетип. Поєднуючи і гармонізуючи всі аспекти несвідомого, Я створює єдність і стабільність особистості. Юнг порівнював Я з прагненням до самоактуалізації. На його думку, самоактуалізації можна досягти тільки в середньому віці (35-40 років), тому цей вік він називав критичним – межа, на якій особистість зазнає глибинних змін.

Процес становлення особистості називається, за Юнгом, **індивідуалізацією**. Її ціль – становлення **Самості**, що психологічно означає об'єднання, урівноваженість свідомого і несвідомого. У праці “Психологічні типи” (1921) Юнг розрізняє дві базисні установки особистості - **екстравертовану**, спрямовану на зовнішній світ, **інтровертовану**, спрямовану на внутрішній світ, і чотири функції психіки - мислення, почуття, відчуття, інтуїцію. Домінування тієї чи іншої установки в сполученні з певною психічною функцією дає 8 типів індивідуальності. Ці погляди Юнга послужили джерелом численних наукових публікацій і одержали подальший розвиток у психології.

Французька соціологічна школа

У психологічній науці питання про соціальну природу людської свідомості розроблялося французькою соціологічною школою. Засновником школи був **Еміль Дюркгейм** (1858-1917), юрист, що створив концепцію первісного мислення, вивчаючи побутове право у відсталих народів. Його ідеї розвив Л.Леві-Брюль. До цієї школи примикав якийсь час і Ж.Піаже. До неї ж належали М.Гальбвакс, Ш.Блондель.

Дюркгейм говорить про існування соціальних факторів поза індивідами. Способи думок, дій і почувань мають ті специфічні властивості, що вони існують поза індивідуальними свідомостями. Вчений робить наголос на навіюванні як такої соціальній здатності, що приводить до вироблення ідей і прагнень у кожного члена суспільства. Він висуває ідею про «колективну душу», яка дає існування віруванням, схильностям, звичаям. Колективне почуття тлумачиться як результат загального життя, як продукт дії і протидії, що виникають між індивідуальними свідомостями. Дюркгейм визначає соціальний факт як будь-який спосіб дій, що здатний чинити на індивіда зовнішній примус (вплив). Соціальний факт

поширюється протягом усього існування певного суспільства і, одночасно, він має своє власне існування, незалежне від його індивідуальних проявів. Дюркгейм твердив, що коли людина чинить як брат, чоловік або громадянин, вона виконує обов'язки, встановлені поза нею та її діями. Навіть тоді, коли вони збігаються з її почуттями і коли визнається їхнє існування, вони залишаються об'єктивними: адже не сама людина створила ці обов'язки, а вони нав'язані їй вихованням. Суспільство, для Дюркгейма, виступає незалежним від волі окремих людей, як те, що протиставляє себе людям. Хоч вчений й говорить про колективну свідомість, вона, у його визначенні, перетворюється на колективне несвідоме, пануючи над індивідуальною свідомістю.

У французькій соціологічній школі індивідуальне ототожнюється з біологічним, індивід розглядається як організм; проблема суспільного й індивідуального ототожнюється з проблемою соціального і біологічного. Соціальна ж істота в людині формується суспільством. Йому відповідає соціально обумовлена частина психіки. Визнання впливу на людину колективних уявлень змінює розуміння людини як джерела найбільш високих форм духу, що пояснюються до цього чи з індивідуального досвіду, чи шляхом допущення апріорних природжених форм (емпіризм чи апріоризм).

Ще один представник французької соціологічної школи **Люсьєн Леві-Брюль** (1857-1939) філософ, соціолог, етнограф, психолог. Він досліджував примітивні суспільства і зібрав величезний емпіричний матеріал народів Африки, Австралії та Океанії, який поклав в основу своєї теорії про колективні уявлення, що визначають відношення первісної людини до світу. Він виступив з тезою про два типи, людського мислення і про специфічні особливості первісного мислення. Відповідно до його теорії, у процесі розвитку людського суспільства відбувається не тільки нагромадження знань про світ, але і зміна типів мислення. Сучасний тип – **логічний** – прийшов на зміну первісному мисленню, що Л. Леві-Брюль називає **дологічним**. За Леві-Брюлем, вплив суспільства на свідомість людини здійснюється тільки через систему колективних уявлень, причому головним чином релігійно-містичного характеру (вірування, магичні обряди). Різниця між типами мислення полягає в ролі, яку відіграють у свідомості та поведінці людини колективні уявлення. Вони виробляються не окремою людиною, а суспільством, і людина отримує їх в готовому вигляді. Такі дологічні уявлення є імперативні, нав'язуються людині з раннього дитинства, не піддаються критиці й передаються від покоління до покоління через вірування, звичаї та мову. Логічні ж уявлення, за Леві-Брюлем, – інтелектуальні, диференційовані і дають змогу здійснювати складні операції абстрагування, узагальнення і логічної класифікації.

Мислення первісної людини – містичне за змістом уявлень і дологічне за характером їх сполучень і сплетень. Воно має свою ірраціональну логіку, цілком відмінну від встановлених цивілізацією логічних категорій. Первісна людина розглядає порядок речей у природі як нестійкий, що ґрунтується на дотриманні правил, котрі можна було б назвати моральними або соціальними. У разі їх порушення цей порядок розладнується, і існування людини стає неможливим.

Дологічне мислення, на думку вченого, представляє особливу структуру, що функціонує разом з логічною думкою і не переростає в логічне: з розвитком суспільства сектор логічного мислення лише збільшується.

До представників французької психологічної школи відносяться також **Моріс Гальбвакс** (1877-1945) і Шарль Блондель (1876-1939). Перший з них на матеріалі пам'яті, а другий – стосовно до афективно-вольової сфери затверджували соціальний характер усієї психіки людини.

Значення французької соціологічної школи полягає не стільки в ідеях про типи мислення, скільки у висуванні нового - історичного - підходу до дослідження людської психіки. Проблема перетворення людської психіки в ході історичного розвитку суспільства одержала наступний розвиток як у Франції (К.Леві-Строс, А.Валлон, історична психологія І.Мейерсона), так і в інших країнах.

Описова (розуміюча) психологія

У період відкритої кризи про новий підхід до вивчення духовного світу людини заявив німецький філософ **Вільгельм Дільтей** (1833-1911), засновник “філософії життя”. Він виступив із критикою академічних філософських шкіл і з домаганнями на новий світогляд, заснований на самому житті, цієї єдиної реальності, що досягається за допомогою творчих інстинктів і геніальної інтуїції. Свої психологічні погляди учений виклав у роботі “Описова психологія” (1894). Протиставлення розуміння і пояснення - центральний методологічний принцип описової психології. Розуміння як метод розуміючої психології принципово відмінно від інтроспекції. Інтроспекція обмежує свідомість, закриваючи вихід у сферу об'єктивного. Розуміння не тотожне і раціональному пізнанню в поняттях. Зрозуміти - значить оцінити суб'єктивні переживання як осмислені, включити суб'єктивні переживання в більш широкі значеннєві зв'язки, що визначають їх. Ці зв'язки знаходяться поза суб'єктом, у духовній культурі, втіленій в мистецтві, релігії, моралі, праві. Спроба Дільтея піти в психології по лінії співвіднесення структури окремої особистості з духовними цінностями суспільства не створювала адекватних методичних і методологічних засобів для вивчення психіки людини. Його думки про те, що всякий період життя має самостійну цінність, співзвучні сучасним уявленням про якісну своєрідність і неминучу цінність окремих періодів дитинства, унікальних можливостей, створюваних ними для формування відповідних психічних процесів і якостей. За оцінкою С.Л.Рубінштейна, на противагу глибинній психології Фрейда, психологія Дільтея може бути охарактеризована як вершинна психологія. Ідеї В.Дільтея одержали розвиток у духовно-науковій психології Е.Шпрангера (1882-1963). Її задачею є дослідження відносин індивідуальної духовної структури суб'єкта до структури об'єктивного духу.

Описова (розуміюча) психологія відкрито протиставляє себе природничим наукам і носить умоглядний характер. Її висновок про неможливість природно-наукового пояснення в психології звучить поверненням до старої ідеалістичної психології як науки про душу.

Таким чином, період відкритої кризи привів до досить широкого розвитку варіантів інтерпретації сутності і задач психологічного пізнання. Багато напрямків психології згодом змінили свої вихідні підстави, трансформувались в наукові

теорії з префіксом нео-: **неофрейдизм**, **необіхевіоризм** і т.д. У той же час, наприклад гештальтпсихологія, ще один з важливих напрямків психологічної думки першої третини ХХ сторіччя, що сформувалася в рамках вивчення проблем мислення, згодом трансформувалася в теорію особистості, зберігши і розширивши вихідні постулати.

Питання для самоперевірки

1. Періодизація кризи психології.
2. Структуралізм Е. Тітченера.
3. Вюрцбургська школа.
4. Функціоналізм Ч. Дарвіна.
5. Вплив поглядів Дарвіна на розвиток психології.
6. Ф. Гальтон: індивідуальні відмінності.
7. Вільям Джеймс: новий погляд на свідомість.
8. Теорія рекапітуляції С. Холла.
9. Альфред Біне: діагностика інтелекту.
10. Джеймс Кеттел: тести розумових здібностей.
11. Індустріальна психологія Х. Мюнстерберга.
12. Судова та клінічна психологія Х. Мюнстерберга.
13. Виникнення біхевіоризму.
14. Коннекціонізм Е. Торндайка.
15. Дослідження І.П. Павлова.
16. Дослідження В. Бехтерева.
17. Методи і предмет дослідження Дж. Уотсона.
18. Дослідження емоцій і мислення Дж. Уотсоном.
19. Теорія оперантної поведінки Скіннера.
20. Схема підкріплення Скіннера.
21. Наукові погляди Альберта Бандури.
22. Загальна характеристика розвитку гештальтпсихології.
23. Дослідження М.Вертгеймера.
24. Принципи організації сприймання в гештальттерапії.
25. Психологічні погляди В. Керела.
26. Психологічні погляди Курта Кофки.
27. Психологічна «теорія поля» Курта Левіна.
28. Дослідження мотивації людської поведінки Курта Левіна.
29. Періоди становлення класичного психоаналізу.
30. Фактори, що лягли в основу формування психоаналізу, основні поняття психоаналізу.
31. Психоаналіз як метод лікування.
32. Психоаналіз як теорія особистості.
33. Рівні тривоги та стадії розвитку особистості за Фрейдом.
34. Індивідуальна психологія Адлера.
35. Почуття неповноцінності та стиль життя за Адлером.
36. Аналітична психологія Карла Юнга.
37. Особистісне і колективне несвідоме в теорії Юнга.
38. Поняття архетипу в теорії Юнга .

- 39.Еміль Дюркгейм – засновник французької соціологічної школи.
- 40.Типи мислення за Леві-Брюлем.
- 41.Описова психологія Дільтея.

ТЕМА 12. ГУМАНІСТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

План

12.1. Особистість і мотивація в теорії Гордона Олпорта

12.2. Теорія особистості Еріка Еріксона

12.3. Теорія особистості Абрахама Маслоу

12.4. Особистісно-орієнтована терапія Карла Роджерса

Література

1. Жуков С. Історія психології: Навч. Посіб, К.:2005.
2. Корольчук М.С. Криворучко П.П.Історія психології нав. посіб. К.: 2004.
3. Ждан А..Н. История психологии: Учебник,М.1990.
4. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней: Учебник для вузов. М.2004..
5. История зарубежной психологии 30-60-е годы XX века. Тексты. М. 1986.
6. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека:Пер.с англ./ Общ. ред.и предисл. Исенинова Е. И. – М.:издательская группа «Прогресс»,1998. – 480с.
7. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження, К.1988.
8. Роменець В.А. Історія психології XII ст.навч. посібник, К.1990.
9. РоменецьВ.А.Історія психології. Стародавній світ, Середні віки, Відродження. Навч.пос. К. «Либідь» 2005.
- 10.Роменець В.А. Історія психології.XVII ст..Епоха Просвітництва. Навч.пос.К. 2006.
- 11.Роменець В.А. Маноха І.П.Історія психології XXст. К.2003.
- 12.Роменець В.А. Історія психології XIX-початок XX ст.. К. «Либідь»2007.
- 13.Шульц Д.П. Шульц С.Э. История современной психологии/ Перев. с англ. – Спб.: Изд-во «Евразия», 1998. – 520с.
- 14.ЯрошевскийМ.Г.История психологии.От античности до середины XXвека:Учебюпос.-м. «Академия», 1997.
- 15.Ярошевский М.Г. История психологии. М., 1985.

12.1. Особистість і мотивація в теорії Гордона Олпорта

Фрейдівський психоаналіз недовго залишався єдиною теоретичною концепцією у сфері психології особистості. Іновації у цю сферу були внесні ще при житті Фрейда неофрейдистами. В 60-х роках в американській психології виник новий напрямок – гуманістична психологія, або «третья сила». Цей напрямок не був спробою адаптувати до нових умов якусь існуючу школу, навпаки гуманістична психологія мала на меті відкрити новий погляд на природу психіки людини.

Основними принципами гуманістичної психології є:

1. підкреслювання ролі свідомого досвіду;
2. переконання в цілісному характері природи людини;
3. акцент на свободі волі, спонтанності і творчій силі людини;
4. вивчення всіх факторів і обставин життя людини.

За роки своєї довгої продуктивної кар'єри **Олпорт** зробив багато для того, щоб дослідженням психології особистості надати академічної солідності. Він ніколи не займався приватною психотерапевтичною практикою, що й дало змогу перенести дослідження особистості в стіни аудиторії. Ядром особистості Олпорт вважав мотиви діяльності. Щоб пояснити характер мотивації, він ввів поняття **функціональної автономії**, яке означало, що мотиви дорослих людей не залежать від їх дитячих вражень. Він пояснював це на прикладі зернинки і дерева: після того, як дерево виросло, воно більш функціонально не залежить від обставин своєї появи на світ. На початку кар'єри людина багато працює, щоб розбагатіти, коли мета досягнута – людина й далі буде багато працювати, але причини будуть іншими. Для характеристики особистості Олпорт використовує латинський термін «пропріум», що означає « властивий, притаманний». На його думку, особистість – це те, що належить кожній людині. Пропріум проходить сім стадій розвитку, які не мають нічого спільного з фрейдівськими стадіями.

Дослідник вказує на три типи рис особистості:

- 1) кардинальні риси – їм підкоряються емоції і почуття, що керують буденним життям;
- 2) центральні риси – домінуючі типи поведінки (агресія, сентиментальність)
- 3) вторинні риси – виявляються не так стійко і регулярно, як інші риси.
- 4) Незважаючи на свою впливовість у психології, теорія Олпорта не отримала достатнього експериментального підтвердження в силу складності перекладу її в форму, що піддається дослідженням в лабораторних умовах.

12.2. Теорія особистості Еріка Еріксона

Теорія **Еріксона** розглядає розвиток людини протягом всього життя, від народження до смерті. Центральною ідеєю його теорії є пошук власної ідентичності. Протягом життя людина проходить вісім **психосоціальних стадій розвитку**. Кожна стадія супроводжується конфліктом чи кризою, а людина може вибирати між двома шляхами розв'язання кризи – **адаптивним і не адаптивним**. Перші чотири стадії повторюють фрейдівські – анальна, оральна, фалічна, латентний період. Наступні чотири стадії охоплюють період від дитинства до старості, який Фрейд ігнорував. Кожна з таких стадій з відповідною їй кризою може мати позитивний результат, якщо криза вирішується адаптивно. Якщо ж не адаптивно, то є перспектива її вирішення на наступній стадії. Таким чином зберігається оптимістичність на всіх стадіях, протягом всього життя. Питання ідентичності, на думку Еріксона, повинно вирішитись від 12 до 18 років. Саме в цей період повинна відбуватись консолідація особистості, коли людина оптимізує і формує образ власного Я. Прийняття певного образу власного Я - процес складний і сповнений тривоги. Ті, хто здобув відчуття ідентичності, виявляються найбільш готовими до зіткнення з дорослими проблемами, а ті, хто не здобув відчуття ідентичності, на думку Еріксона, повинні зіткнутись з кризою ідентичності. Ця криза проявляється в тому, що людина випадає з ходу звичного життя (одруження, освіта, робота), або знаходить себе в соціально засуджених формах поведінки.

12.3. Теорія особистості Абрахама Маслоу

Маслоу можна назвати «духовним батьком» гуманістичної психології. Саме він вдихнув життя у вихідні ідеї і зміг надати новій психології рис академічної респектабельності. Перш за все, його цікавила проблема найвищих досягнень людства, тому він розпочав свої дослідження з невеликої вибірки людей неординарних, здатних на істинно видатні результати в різних сферах діяльності. Що ж відрізняє геніїв від простих смертних? З точки зору Маслоу, кожна людина володіє вродженим прагненням до **самоактуалізації** – найбільш повне розкриття здібностей і реалізація потенціалу людини. Таке прагнення, на думку автора, є найвищою потребою, але для задоволення цієї потреби необхідним є факт задоволення попередніх важливих життєвих потреб. Вся ж ієрархія потреб розглядається таким чином:

- 1) фізіологічні потреби – потреби в їжі, диханні, питві, сексі;
- 2) потреба в безпеці – відчуття стабільності, порядку захисту, відсутність страху і тривоги;
- 3) потреба в любові і відчутті спільності, приналежності до певної групи;
- 4) потреба у повазі і самоповазі;
- 5) потреба в самоактуалізації.

Більша частина робіт Маслоу присвячена людям, які досягли самоактуалізації в житті. Він виявив, що таким людям властиві такі характеристики:

- 1) об'єктивне сприйняття реальності;
- 2) повне прийняття своєї натури;
- 3) відданість якійсь справі;
- 4) простота і невимушеність поведінки;
- 5) потреба в самостійності, незалежності, можливості десь побути на одинці;
- 6) інтенсивний містичний і релігійний досвід, наявність найвищих переживань;
- 7) особливо радісні переживання, (які автор пов'язує з переживаннями любові, з переживаннями від споглядання творів мистецтва, чи від «дотику» до природи);
- 8) доброзичливість і співчутливе відношення до людей;
- 9) нонконформізм (опір зовнішньому тиску);
- 10) демократичний тип особистості;
- 11) творчий підхід до життя;
- 12) високий рівень соціального інтересу.

Методи збору даних і самі дослідження Маслоу критикували за те, що вибірки були малими для широких узагальнень. Маслоу, хоч і погоджувався з тим, що його роботи не відповідають строгим критеріям наукових досліджень, однак наголошував, що ніяким іншим методом самоактуалізацію не дослідити, оскільки теорія самоактуалізації лабораторним методам аналізу не піддається.

12.4. Особистісно-орієнтована терапія Карла Роджерса

Карл Роджерс відомий завдяки своєму популярному методу психотерапії – клієнт-центрованій терапії – метод, який відрізняється тим, що відповідальність за зміни покладається не на психотерапевта, а на клієнта. Сама назва методу досить чітко окреслює погляди на природу і методи гуманістичної психології.

Основним мотивом діяльності людини є прагнення до само актуалізації, якому можуть сприяти і перешкоджати дитячі переживання і наuczіння.

Роджерс підкреслював зв'язок «мати-дитина». Якщо мати в достатній мірі задовольняє потреби дитини, то це **позитивна увага**, і у дитини більше шансів вирости здоровим в психологічному плані. Якщо ж мати ставить вияв любові залежно від хорошої чи поганої поведінки дитини (умовно позитивна увага), то подібний підхід інтеріорізується у психіці дитини і вона буде відчувати себе вартісною тільки в окремих ситуаціях. Дитина буде намагатись уникати вчинків, що викликають несхвалення матері, а особистість дитини не отримає повного розвитку. Отже, першою умовою здорового розвитку особистості є безумовне позитивне прийняття (увага).

Для Роджерса самоактуалізована особистість характеризується наступними рисами:

2. відкритість по відношенню до досвіду будь-якого типу;
3. намір жити повним життям в будь-який момент часу;
4. здатність прислухатись до власних інстинктів і інтуїції;
5. відчуття свободи у думках та вчинках;
6. високий рівень творчості.

Питання для самоперевірки.

1. Особистість і мотивація в теорії Гордона Олпорта.
2. Теорія особистості Еріка Еріксона.
3. Теорія особистості Абрахама Маслоу.
4. Особистісно-орієнтована терапія Карла Роджерса.

ТЕМА 13. РОСІЙСЬКА ПСИХОЛОГІЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД)

План

- 13.1. Загальна характеристика російської психології передреволюційного періоду**
- 13.2. Проблема методу в російській психології**
- 13.3. Основні наукові течії в російській психології на початку ХХ століття**
- 13.4. Підсумки розвитку психологічної думки в дореволюційний період (до 1917 року)**

Література

1. Бердяев Н.А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века // О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. М., 1990.
2. Будилова Е.А. Борьба материализма и идеализма в русской психологической науке (вторая половина 19 - начало 20 веков). М., 1960.
3. Будилова Е.А. Социально-психологические проблемы в русской науке. М., 1983.
4. Введенский А.И. Судьбы философии в России. А.И. Введенский, А.Ф. Лосев, Э.Л. Радлов, Г.Г. Шпет: Очерки истории русской философии. Свердловск, 1991.
5. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней: Учебник для вузов. М.2004.
6. Зеньковский В.В. История русской философии. Т.1. Ч. 1. Л., 1991.
7. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1984.
8. Лосский Н.О. История русской философии. М., 1991.
9. Несмелов В.И. Наука о человеке. Т. 1, 2. Казань, 1994.
10. Никольский А. Русская духовно-академическая философия как предшественница славянофильства и университетской философии в России // Вера и разум. 1907. № 2.
11. Носкова О.Г. Психологические знания о труде и трудящихся в России конца 19 - начала 20 вв. Автореф. дис... канд. псих. наук. М., 1986.
12. Роменец В.А. Історія психології ХІХ-початок ХХ ст.. К. «Либідь»2007.
13. Роменец В.А. Маноха І.П.Історія психології ХХст. К.2003.
14. Теплов Б.М. Основные идеи в психологических трудах Н.Н. Ланге // Вопросы психологии. 1958. № 6.
15. Флоровский Г.В. Пути русского богословия. VI. Философское пробуждение // О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. М., 1990.
16. Эрн В.Ф. Борьба за Логос. Нечто о Логосе, русской философии и научности // Эрн В.Ф. Сочинения. М., 1991.
17. Ярошевский М.Г. История психологии. От античности до середины

- XXвека:Учебюпос.-м. «Академия», 1997.
18. Ярошевский М.Г. История психологии. М., 1985.

13.1. Загальна характеристика російської психології передреволюційного періоду

На початку ХХ століття російська психологія заявила про себе, зайнявши гідне місце в системі наук. Корені російської психології містяться у сфері філолофсько-історичного і природно-наукового знання. Психологія в Росії наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. перетворюється в самостійну наукову дисципліну. Цей процес інституціоналізації психологічного знання супроводжувався необхідними **логіко-науковими** (визначення задач і предметних областей дослідження, розробка програм і напрямків розвитку, обґрунтування адекватних методичних прийомів і принципів розгляду психічної реальності і т.д.) і **організаційно-науковими** (створення спеціальних психологічних центрів і психологічних наукових видань, виникнення кадрів власних вчених-психологів) чинниками.

До числа основних питань, які цікавили фахівців в цей період включалися:

- психологічні проблеми безпеки праці;
- раціональна організація праці;
- питання забезпечення і підтримки необхідної працездатності людини (у тому числі в складних умовах);
- підбор і підготовка кадрів і багато інших.

Факт визнання психології як самостійної науки підтверджується успіхами психологічної освіти, що включає:

- популяризацію психологічних знань у широких колах суспільства;
- викладання психології;
- створення системи підготовки психологічних кадрів.

В Росії початку ХХ ст. психологічна освіта стала більш-менш цілісною системою, що охоплювала всі перераховані вище аспекти. Зокрема, викладання психології здійснювалося в навчальних закладах усіх типів (духовні семінарії, ліцеї або кадетські корпуси) і охоплювало різні ступені навчання (середня і вища освіта).

13.2. Проблема методу в російській психології

Історія розвитку методу вивчення психологічних явищ йде шляхом поступового зменшення суб'єктивності і зростання наукових, об'єктивних прийомів у психології і неухильного наближення прийомів психології до методу фізичних наук.

Успіх теорії Дарвіна викликав активний інтерес до порівняльної психології. Інтерес викликали і питання психофізіології. Прагнення пояснити душевне життя на основі досягнень природознавства, зокрема даних, отриманих у фізіологічній науці, викликало публікацію статей про зв'язок психічних процесів з функціонуванням різних відділів головного мозку.

Іншою областю психології була дитяча і педагогічна психологія. Впровадження експерименту в цю сферу практики, потреби педагогіки в розширенні знань про дитячу психіку приводили велике число ентузіастів педагогів

у психологію. Цей напрямок представлений роботами А. Лазурського, В.Н.Бражаса, Р.Геннінга й інших. Авторів цікавили теми про відношення психології до виховання, про можливості застосування тестології, виміру розумових здібностей учнів, про психічне стомлення школярів, про вимір психічних явищ, про розвиток спостережливості у дітей.

Питання спадковості, впливу музики на людину, вивчення метафізичних явищ, гіпнотизм, статеві питання, любов, воля і розум, темперамент і характер, соціальна психологія і політика і багато інших тем висвітлювалося з психологічної точки зору в наукових журналах Росії початку ХХ в.

Психологія міцно займала одне з провідних місць у суспільній свідомості, значно випередивши за популярністю інші області науки. Маючи своїм предметом духовне життя людини і суспільства, будучи органічно пов'язаною з природознавством з одного боку, і з філософією - з іншого, прагнула стати тією областю знання, де б стикалися різні наукові області, напрямки і течії.

13.3. Основні наукові течії в російській психології

Російська психологія в кінці ХІХ - початку ХХ ст. в змістовному плані не являла собою монолітного утворення, не була гомогенною за своєю науковою структурою, а включала ряд могутніх течій і напрямків.

Перший напрям був представлений **офіційною психологічною наукою**, яка розвивалася головним чином у державних університетах, як правило, на історико-філософських і філологічних факультетах, а також у духовних академіях. Головними її виразниками були університетські професори психології і філософії, які відстоювали ідею субстанціональності психіки, її незалежності від матеріального світу. Вони визнавали лише схоластичні, описові методи дослідження.

Бурхливий розвиток природознавства в Росії підготував ґрунт для виникнення альтернативного підходу, представленого прихильниками **експериментального** шляху розвитку психології. Прихильники цього напрямку концентрувалися навколо сеченівської програми дослідного й об'єктивного дослідження психології.

Третій напрямок займав як би проміжне положення. Науковці цього напрямку не заперечуючи можливості використання експериментальних методів у психологічному дослідженні, в той же час істотно обмежували сферу застосування експерименту, узявши за основу вундтівське розуміння психіки і способів її вивчення.

Таким чином, у психології в Росії до початку ХХ ст., у момент самовизначення психології як наукової дисципліни реально існувало три головних напрямки, що характеризують різні погляди на розуміння сутності психіки і методів її дослідження: **ідеалістичний, емпіричний, матеріалістичний**. Вибір того або іншого напрямку визначався загальними методологічними установками дослідника, його залученістю до рішення практичних задач. У той же час розвиток кожного з напрямків, його авторитетність визначалися як власне науковим змістом і об'єктивними можливостями рішення актуальних, теоретичних, практичних проблем, так і тими реальними науковими силами, що його пропагували і розробляли.

Експериментальна психологія

Виникнення цього напрямку знаменувало принципово новий етап в історії російської психології - знаходження нею статусу самостійної області наукового знання. Цей підхід відрізняє послідовна боротьба з інтроспекцією, погляд на експеримент як на метод об'єктивного пізнання психіки.

Послідовними прихильниками експериментального методу як умови об'єктивного дослідження психіки були керівники першої московської психологічної лабораторії **С.С.Корсаков і А.А.Токарський**. Великий внесок у поширення і розвиток експериментальних методів у психології внесли також керівники інших експериментально-психологічних лабораторій: **А.П.Нечаєв, В.Ф.Чиж, І.А.Сікорський** і ін.

Ідею експериментального шляху розвитку психології послідовно відстоював **М.М. Ланге** (1858 – 1921) – професор філософії Одеського університету, після закінчення Петербурзького університету працював у лабораторії В. Вундта. Створив одну з перших в імперській Росії психологічну лабораторію. Вчений відкидав теорію психофізичного паралелізму, дотримувався еволюційного підходу у розгляді психічних феноменів. Психіку людини розглядав у суспільному та історичному світлі, стверджуючи, що душа людини є продуктом історії та суспільності. Ланге прагне показати, що порівняння нашого знання з речами самими по собі неможливе для людини, оскільки вона завжди залишається в колі власних думок, знань або фактів свідомості. Різниця між істинними утвердженнями буття якоїсь речі та хибним – це, на думку вченого, різниця між видами нашої свідомості. Ланге переконаний у тому, що свідомість виникла в певний момент фізичного світу. Цей світ не є для психології лише фактом у свідомості, а навпаки, свідомість є фактом, що виник у фізичному світі. Визнання реального фізичного світу, незалежно від свідомості, є необхідним постулатом психологічної науки. Психічне життя не є метафізичною уявною сутністю. Це – реальний факт, який справляє реальний вплив на поведінку живої істоти. Вчений визнавав той незаперечний факт, що психічне у багатьох площинах зумовлюється фізіологічними явищами: між нервовими імпульсами мозку та психічними явищами існує причинна залежність.

Науково-психологічна спадщина Ланге вельми значна, особливо рукописний масив, проте її ґрунтового висвітлення немає й досі.

Експеримент у психології наприкінці XIX ст. стає реальністю. У зв'язку з цим у психології виділяється напрямок, що, не відкидаючи експериментальний метод, визнаючи можливість його використання в психології, у той же час прагнув всіляко обмежити сферу його застосування. Таку позицію, зокрема, займали прихильники **емпіричного** напрямку у психології.

Критерієм об'єктивності наукового методу, у тому числі експерименту, є, насамперед, методологічна позиція дослідника, реальна спрямованість використання даного методу, що виявляється й у постановці дослідницької задачі, і в організації експерименту, і в поясненні отриманих у ході експерименту результатів. Тому важливою задачею історії психології є проведення методологічного аналізу найважливіших напрямків експериментальної психології, незалежно від їх програмних заяв.

Характерно те, що із самого початку експеримент розглядався у російській психології не як підстава для виділення окремого наукового напрямку в рамках психології - експериментальної психології, що конфронтує з іншими напрямкам психології і загальнопсихологічної теорії, а як метод, що включається в усі сфери й області психологічного знання

Важливим питанням, що одержало теоретичне і практичне рішення в історії російської психології, було питання про границі або область використання експерименту в психології.

Передові російські вчені-експериментатори практично довели можливість використання експерименту не тільки в дослідженні різних психічних процесів (сприйняття, пам'ять, мислення), але й у вивченні цілісної особистості, а також соціально-психологічних явищ. Ускладнення предмета експериментально-психологічного аналізу супроводжувалося удосконалюванням експериментальних методів, пошуком нових прийомів і процедур дослідження.

Так, задачі експериментального вивчення особистості привели до розробки **О.Ф.Лазурським** методу природного експерименту, що дозволив виділити і досліджувати головні психологічні характеристики особистості як біосоціального утворення в її взаємодії з оточуючими людьми, а також стимулювали застосування психологами генетичних методів дослідження. Олександр Лурський (1874 – 1917), психіатр, психолог, учень Бехтерева. Протягом двох років удосконалювався як психолог, філософ за кордоном у Вундта, Штумпфа. Найбільше вченого цікавили проблеми характеру та особистості. Свою систему психологічних поглядів він виклав у праці «Психологія загальна та експериментальна».

Вивчення впливу колективу на особистість і спроба експериментального дослідження соціально-психологічної взаємодії в групах обумовили пошук специфічних дослідницьких методів в області **колективної рефлексології**. Перенесення експерименту в сферу шкільної і виробничої практики, у природні умови визначило потребу в експрес-методиках, що дозволяють швидко і максимально повно охопити і досліджувати всю досліджувану сукупність суб'єктів, одержати порівнянні результати. Починає використовуватися новий тип експерименту – “іспитовий експеримент” - тести. (Некритичне, некоректне використання тестів згодом, у 30-і рр. привело до серйозних негативних наукових і організаційних результатів.)

Заслугою вітчизняної психологічної школи було те, що вона спиралася на цілісне представлення про об'єкт дослідження – людину, прагнула дати її комплексний і системний опис. У роботах В.М. Бехтерева, у діяльності керованого ним Інституту мозку і психічної діяльності принцип комплексного вивчення людини одержав значний розвиток і дав позитивні наукові результати. Спроба цілісного, комплексного і системного вивчення людини, що одержала подальший розвиток у роботах багатьох радянських психологів, мала винятково велике значення для становлення вітчизняної психологічної науки. Наукова спадщина, що мається в області застосування системного підходу у вітчизняній психології, вимагає найсерйознішого аналізу.

Розвиток методів дослідження знаходиться в тісному зв'язку з поглибленням теоретичних поглядів, зміною уявлень про предмет психології, виділенням нових

областей і сфер психологічного аналізу. Знайомство з конкретними дослідженнями, що проводилися в цей період часу показує розмаїтість конкретних методів експериментального дослідження.

А.Ф.Лазурський, намагаючись дати класифікацію методів, виділяє наступні їх групи: **методи індивідуальні**, коли експеримент відбувається над один респондентом і **колективні**, коли експеримент здійснюється одночасно над багатьма особами; **лабораторний експеримент**, що здійснюється в штучних умовах, і **природний експеримент** (займає проміжне місце між зовнішнім, об'єктивним спостереженням і лабораторним, штучним експериментом; **генетичний метод**, що полягає в тому, що спостерігають психічний процес не в тому вигляді, як він виявляється в дорослих, а в його зачатку, у його зародку і поступовому розвитку.

У якості найважливіших експериментальних прийомів дослідження психічних явищ виділяються:

- **метод “подразнення”, або “вражень”**, суть якого полягала у вивченні психічних явищ, що виникли в результаті дії на людину певного роду зовнішніх подразників (ці методи використовувалися при дослідженні пізнавальних процесів: відчуттів, сприйняття, пам'яті і т.д.);

- **“метод виражень”**, що представляє собою точну фіксацію зовнішніх виражень того або іншого психічного процесу, що виникає у респондента в умовах впливу на людину певних зовнішніх роздратувань або тих, або інших внутрішніх переживань (цей метод особливо важливий при вивченні емоційних станів);

- **“метод рішень”**, або вивчення рухових реакцій респондента, на експериментальні впливи (використовується при вивченні вольових процесів і т.д.).

Зазначена класифікація може бути доповнена також такими методами експериментального дослідження, як методи **диференційно-психологічного** дослідження, у тому числі тести, **зоопсихологічні методи** (методи впливу і наuczіння, що включають метод **умовних рефлексів**), різного роду **професіографічні** методи.

Важливим напрямком удосконалювання експериментальних досліджень був розвиток технічних засобів і експериментального устаткування, що розширює можливості дослідника, його проникнення в сутність явищ. В одній тільки лабораторії, заснованої В.М.Бехтеревим при Казанському університеті, у розпорядженні дослідників було багато оригінальних приладів, сконструйованих самими співробітниками: “пневмограф” (апарат, побудований по кресленнях В.М.Бехтерева, що дозволяє здійснювати запис дихальних рухів протягом тривалого проміжку часу) “рефлексграф” (апарат, запропонований В.М.Бехтеревим для запису колінних рефлексів); “пружинний молоток” (модифікація приладу, що використовується для зм'якшення удару при викликанні колінного рефлексу); “рефлектметр” (апарат, запропонований В.М.Бехтеревим для виміру сили колінного рефлексу, що дозволяє виконувати зазначену задачу простим і відносно доступним способом) і т.д.

До числа важливих науково-організаційних моментів, що сприяють розвиткові досліджень в області психології, підвищенню точності і надійності експериментальних результатів, можна віднести широкі дискусії на психологічних і педагогічних з'їздах про специфіку психологічних методів, їхніх формах, принципах

організації психологічного експерименту і т.д., практику організації перевірочних експериментів, спеціально проведених з метою підтвердження вже отриманих раніше іншими дослідниками результатів; тривалі наукові стажування дослідників в інших наукових центрах країни і за кордоном і т.д.

Емпірична психологія

Особливе місце займає ще один напрямок психології, що одержав назву “**емпірична психологія**”. Він був представлений в Росії такими відомими вченими, як А.П.Нечаєв, Г.І.Челпанов. Для цього напрямку характерні, по-перше, непослідовність, суперечливість методологічної позиції; по-друге, орієнтація не на вітчизняну традицію в області людинознавства, а на сучасні їй європейські ідеї, насамперед вчення В.Вундта. Саме цим визначалася значно менша оригінальність даного підходу. Його суперечливість особливо яскраво виявлялася у відношенні до експерименту й оцінки його місця в психології.

Г.І. Челпанов уособлював широкий діапазон інтересів: від найтонших філософських проблем до експериментальних лабораторних досліджень. Він досліджував сприймання простору, приділяв велику увагу теоретичним розробкам проблеми відношення мозку і душі. Учений наполягав на тому, що психологія не може бути ні частиною філософії, ні частиною біології, а виключно самостійною наукою. Це дасть їй змогу розв’язувати такі питання, які впливають з самого життя людей, передусім із конфліктних ситуацій.

Челпанов визнає самоспостереження «єдиним джерелом пізнання психічних явищ», а експеримент, на його думку, відіграє допоміжну роль і служить для того, щоб зробити самоспостереження більш точним. Саме в таких поглядах і виявлялось наближення даного напрямку до вундівської психології. Особливо наполегливо Челпанов досліджував вищі психічні стани й процеси: мислення, моральні та релігійні почуття, проблеми вольового самовизначення людини. Він успішно намагався тісно поєднати експеримент та теорію, інтроспективну та експериментальну психологію.

Проголошуючи принципові засади своєї психології, Челпанов стверджує, що психічні явища можуть пізнаватися тільки шляхом *самоспостереження*, або внутрішнього досвіду. Джерелами психологічного знання він називає життя великих людських спільнот – предмет психології народів, а також історію людства, розвиток мови, художньої діяльності людини. Сюди ж він зараховує й індивідуальний розвиток людини, аномальні явища психіки, психічне життя тварин. Увесь цей матеріал стає доступним людині завдяки самоспостереженню, спрямованому на пізнання, почуття і волю.

Російська богословська психологія

Формуванню цього напрямку сприяли безліч етнокультурних, світоглядних, історичних передумов у суспільній думці Росії. Традиція релігійно-психологічних концепцій сягає початків давньоруської писемності і старослов’янської філософської думки.

До числа провідних представників цього психологічного напрямку кінця XIX - початку XX ст. можуть бути віднесені як учені з духовних семінарій і академій, так і філософи богословської орієнтації: архімандрит Феофан (у світові - П.С.Авсенюк)

(1810-1852), Ніканор, архієпископ Херсонський (1826-1891), Антоній (Храповицький), митрополит (1863-1936), В.Н.Коропов (1798-1867), С.С.Гогоцький (1813-1889), В.С.Серебреников (1862-?), Н.О.Лосський (1870-1965), В.І.Несмелов (1863-1937), В.А.Снегирьов (1844-1889), В.Д.Кудрявцев-Платонов (1828-1891), М.М.Тарєєв (1866-1934), П.Д.Юркевич (1827-1874) і більш відомі сучасним психологам В.В.Розанов (1856-1919), С.Ф.Франк (1877-1950), Л.М.Лопатін (1855-1920), С.Н.Трубецької (1862-1905) і Є.Н.Трубецької (1863-1920), Н.Я.Грот (1852-1899).

Вихідні положення цього напрямку – оригінальна російська філософія і національно-самобутні особливості російського світогляду, що імпліцитно утримуються в основних положеннях духовно-психологічних вчень в області дослідження душі і духу. Особливості російського світогляду складають основу вітчизняної духовної психології. В узагальненому виді, головні ідеї цієї психології можуть бути позначені як **психологічний онтологізм**.

Є.Н.Трубецької займався надактуальною філософсько-психологічною проблемою **смислу життя**, яка постала у першій чверті ХХ століття, а згодом, не втрачаючи своєї актуальності, увійшла в спеціально психологічну проблематику, насамперед у гуманістичній психології. Питання про смисл – це питання про безумовне значення чогось, що не залежить від якихось суб'єктивних настроїв. Смисл Трубецької розумів як загальнозначущий зміст, що є основою свідомості і пов'язується з **ідеєю цінності**. Істина тлумачиться як акт свідомості, як всеєдина думка і всеєдина свідомість. Все життя – це прагнення до мети, а отже до пошуку смислу. Людина прагне нічого іншого, як смислу, щоб ствердитись у бутті. Трубецької говорить про **всезагальну правду**, до якої має спрямовуватись все життя людини і яка і є смислом життя. На думку Трубецького, індійське і грецьке тлумачення смислу життя є рівною мірою однобічним. Дві лінії двох світоглядів – горизонтальне і вертикальне схрещення є найбільш універсальним зображенням **життєвого шляху**. Істинний смисл Трубецької шукає ні на небі, ні на землі. Смисл життя – у схрещенні вертикальної і горизонтальної ліній. Таким чином автор говорить про певний **канон** буттєвої повноти, завершеності саме там, де схрещуються ці два шляхи.

З початком революційних перетворень у Росії і тим більше після перемоги Жовтневої революції доля духовної психології істотно змінилася.

13.4. Підсумки розвитку психологічної думки в дореволюційний період (до 1917 року)

Психологія в Росії до початку ХХ ст. була областю наукового знання, що активно розвивається. Про це свідчили: завершення її оформлення у самостійну наукову дисципліну, організаційне зміцнення, формування розгорнутої наукової структури психологічного знання, представлені різними напрямками і рівнями його розвитку, зростання авторитету психології в науковому співтоваристві і посилення її впливу на всі аспекти культурного життя російського суспільства.

Інтенсивне розгортання різних підходів до дослідження людини (альтернативних по своїм методолого-теоретичним підставам) виступило як прояв природної і нормальної тенденції в розвитку пізнання настільки складного і

багатогранного предмета, яким є психічна реальність. Це дозволяло по-різному, на основі реалізації різних стратегій дослідження, і досить повно, з охопленням різних сторін і аспектів, досліджувати психічні явища, створювало сприятливий ґрунт для наукових дискусій. Але в той же час настільки різнопланові і методологічно несумісні течії утрудняли об'єднання і зіставлення накопиченої в них психологічної фактології, робили практично неможливим створення єдиної психологічної теорії. Це усвідомлювалося багатьма відомими російськими психологами початку ХХ ст. і стимулювало їх до пошуку шляхів подолання зазначених труднощів. У 1917 р. у Росії відбулася соціалістична революція. Почався новий етап у розвитку російської психології, її нова історія.

Питання для самоперевірки

1. Розвиток експериментально-психологічних досліджень у Росії.
2. Основні наукові напрямки в російській психології ХХ ст.
3. Суть дискусій про об'єктивний метод у психології.
4. Особливості російських експериментально-психологічних досліджень.
5. Розуміння принципу єдності теорії й експерименту у вітчизняній психології ХХ ст.
6. Класифікація психологічних методів А.Ф.Лазурского.
7. Характеристика емпіричної психології в Росії.
8. Особливості російського світогляду як основа богословської психології (Є.Н. Трубецької).
9. Підсумки розвитку психологічної думки в дореволюційний період.

ТЕМА 14. РАДЯНСЬКА ПСИХОЛОГІЯ

План

14.1. Розвиток радянської психології в передвоєнний період (наприкінці 30-х рр.)

14.2 Розвиток радянської психології в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 р.

14.3. Розвиток радянської психології в післявоєнні роки (50-90-і рр. ХХ століття)

Література

1. Барабанщиков А.В., Платонов К.К., Феденко Н.Ф. К истории советской военной психологии // Вопросы психологии. 1967. № 6.
2. Бассин Ф.В. О развитии взглядов на предмет психологии // Вопросы психологии. 1971. № 4. С. 101-113.
3. Божович Л.И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе // Вопр. психол. 1976. № 6. С. 45-53.
4. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта. М., 1994. С. 109.
5. Будилова Е.А. Философские проблемы в советской психологии. М., 1972.
6. Генов Ф. О законах психики // Психол. журн. 1984. Т. 5. № 1. С. 99-102.
7. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней: Учебник для вузов. М.2004.
8. Карацан В.А. Военная психология: Указатель отечественной и переводной литературы. М., 1973.
9. Кольцова В.А., Носкова О.Г., Олейник Ю.Н. И.Н. Шпильрейн и советская психотехника // Психол. журн. 1990. Т.11. №2. С. 111-133.
10. Кольцова В.А., Олейник Ю.Н. Деятельность психологов в годы Великой Отечественной войны // Психол. журн. 1990. Т.11. №3. С. 16-24.
11. Кольцова В.А., Олейник Ю.Н. Работа советских психологов в годы Великой Отечественной войны // Психол. журнал. 1995. Т.16. № 3. С. 3-12.
12. Курек Н.С. О причинах и следствиях запрета педологии и психотехники в СССР. М., 1996.
13. Лейбин В. Репрессированный психоанализ: Фрейд, Троцкий, Сталин // Российский психоаналитический вестник. 1991. №1. С. 32-55.
14. Леонтьев А.Н. О путях исследования восприятия // Восприятие и деятельность. М., 1976.
15. Леонтьев А.Н. Понятие отражения и его значение для психологии // Вопр. философии. 1966. № 12. С. 48-56.
16. Логинова Н.А. Об институте мозга В.М. Бехтерева (к 75-летию со дня основания) // Психол. журн. 1993. № 5. С. 110-119.
17. Ломов Б.Ф. Категории деятельности и общения в психологии // Вопр. филос. 1979. № 8. С. 34-47.
18. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1984.
19. Ломов Б.Ф. Об исследовании законов психики // Психол. журн. 1982. Т.3, № 1. С. 18-30.

20. Ломов Б.Ф., Кольцова В.А., Степанова Е.И. Очерк жизни и научной деятельности В.М. Бехтерева // Бехтерев В.М. Объективная психология (Памятники психологической мысли). М., 1991. С. 424-444.
21. Лурия А.Р. Психоанализ как система монистической психологии // З. Фрейд, психоанализ и русская мысль. М., 1994. С. 168-194.
22. Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1969.
23. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. Ростов-на-Дону, 1996. Т.1.
24. Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории / Под ред. А.В. Брушлинского. М., 1997. С.105-126.
25. Репрессированная наука / Под ред. М.Г. Ярошевского. СПб., 1994. Вып.2. С. 317.
26. Роменец В.А. Історія психології ХІХ-початок ХХ ст.. К. «Либідь»2007.
27. Роменец В.А. Маноха І.П. Історія психології ХХст. К.2003.
28. Рубинштейн С.Л. О философских основах психологии // Проблемы общей психологии. М., 1973.
29. Рубинштейн С.Л. Советская психология в условиях Великой Отечественной войны // Рубинштейн С.Л. Очерки. Воспоминания. Материалы. М., 1989. С. 374-395.
30. Тенденции развития психологической науки / Под ред. Б.Ф. Ломова, Л. И. Анцыферовой. М., 1989.
31. Теплов Б.М. Ум полководца // Избранные труды: В 2 т. Т. 1. М., 1985. С. 223-305.
32. Ярошевский М.Г. Как предали Ивана Павлова // Репрессированная наука. Вып.2. СПб., 1994. С.76-82.
33. Ярошевский М.Г. Л. Выготский: в поисках новой психологии. СПб., 1993.
34. Ярошевский М.Г. Наука о поведении: русский путь (Сер. "Психологи Отечества"), М.; Воронеж, 1996.
35. Ярошевский М.Г. Павлов и американский бихевиоризм // Психол. журн. 1995. Т.16. № 6. С. 130-134.

14.1. Розвиток радянської психології в передвоєнний період (наприкінці 30-х рр.)

Незважаючи на істотні інтелектуальні втрати, понесені психологією в результаті репресій, що обрушилися на неї, психологічна наука в СРСР продовжувала розвиватися. У різних учених був свій специфічний шлях до марксизму. Мало місце творче освоєння і розвиток філософії К.Маркса. Саме на шляхах такого підходу до марксизму – не як до пануючої ідеології, а як до системи теоретичних поглядів, радянською психологією були досягнуті значні успіхи, персоніфіковані в діяльності і працях відомих радянських учених - Б.Г.Ананьєва, М.Я.Басова, Л.С.Виготського, А.Н.Леонтьєва, А.Р.Лурії, С.Л.Рубінштейна, А.А.Смирнова, Б.М.Теплова, Д.Н.Узнадзе й ін. Завдяки талантові і творчій ініціативі радянських учених, їм удалося серйозно просунути в осмисленні психології:

- дослідженні матеріального субстрату психіки і сенсорних процесів (В.М.Бехтерев, І.П.Павлов, Б.Г.Ананьєв і ін.);

- аналізі процесуально-змістовних характеристик психіки на основі розгляду єдності свідомості і діяльності (школа С.Л.Рубінштейна),
- вивченні процесу формування вищих психічних функцій у руслі культурно-історичної концепції (Л.С.Виготський і його послідовники),
- психологічному дослідженні діяльності і генезису психічного (О.М.Леонтьєва),
- розробці проблеми установки (школа Д.Н.Узнадзе) і психології ставлень (В.Н.Мясіщев),
- вивченні психології пам'яті (А.А.Смирнов, П.И.Зінченко),
- розгляді проблем індивідуальності (Б.Г.Ананьєв, Б.М.Теплов),
- формуванні концепції цілісності особистості (М.Я.Басов, П.П.Блонський) і т.д.

Поряд із загальнопсихологічною проблематикою проводилися дослідження в сфері вікової і педагогічної психології праці, порівняльної психології і т.д.

Найважливіші теоретичні досягнення радянської психології 20-30-х рр., що склали згодом теоретико-методологічний фундамент психологічної науки в СРСР:

1. Психіка як функція, властивість високоорганізованої матерії – людського мозку.

У вітчизняній психології ця ідея одержала розвиток ще в роботах відомих росіян учених І.М.Сеченова, І.П.Павлова, В.М.Бехтерева, А.А.Ухтомського й ін. У радянській психології до неї одним з перших звертається **К.Н.Корнілов**, який ставить питання про можливість застосування діалектико-матеріалістичної методології в психологічних дослідженнях. Він підкреслив, що, незважаючи на тісний зв'язок психічних процесів з фізіологічними, перші не можуть бути зведені до других і не є тотожними їм. Указувалося, що сутнісною характеристикою психічного є єдність суб'єктивного й об'єктивного, гармонізоване в ході процесу психічного відображення. Важливим моментом було те, що в контексті даної ідеї спеціально підкреслювалася незвідність законів функціонування психіки до яких-небудь інших законів (фізичним, хімічним, біологічним, фізіологічним).

2. Еволюційно-стадійний характер розвитку психіки.

Павло Петрович Блонський, одним з перших поставивши задачу розглянути кожне психологічне явище з погляду його динаміки і розвитку на прикладі цілого ряду психічних процесів (уваги, пам'яті, мислення і т.д.), доходить висновку, що тільки у взаємодії із зовнішнім середовищем можуть реалізуватися внутрішньо властиві психіці потенціали розвитку. Більш того, без обліку й аналізу динаміки протікання психічної активності неможливо проникнути в суть психічної реальності. Блонський відкинув трактування психології як науки про душу явища свідомості, міркуючи, що її доступним науковому методу об'єктом є поведінка. Поведінку він розглядав під кутом її розвитку, як особливий історичний процес, що залежить від соціальних впливів. Обґрунтована ним біогенетична концепція розвитку психіки не тільки конституювала ідею розвитку стосовно до внутрішнього світу людини, розкрила розуміння розвитку психіки як зміни якісно різних фаз і обґрунтувала взаємозв'язок різних її стадій, але і показала обмеженість будь-якого іншого підходу до пояснення сутності психічних процесів будь-якого рівня

складності. Окрім проблеми біологічного і соціального Блонський досліджував етапи формування особистості дитини, надаючи великого значення питанням обдарованості і важковихованості. Важливе значення для дитячої психології мають його дослідження, присвячені пам'яті і мисленню.

3. Визнання людини як активного діяча в навколишньому середовищі (принцип діяльності у психології).

Один з найближчих учнів А.Ф.Лазурського **Михайло Якович Басов**, розвиваючи його ідеї про важливу роль категорії “ставлення” у розумінні й інтерпретації поведінки людини, прийшов до висновку, що тільки вивчення людини в процесі її діяльності в конкретній життєвій ситуації може пояснити всю складну палітру виникаючих у неї психічних властивостей і станів. Як психолог, Басов примикав до функціонального напрямку, де свідомість розумілась як система взаємозв'язаних психічних функцій. Однак центром цієї системи вчений вважав волю як функцію, що передбачає зусилля особистості для досягнення мети. Особливо його цікавив конфлікт між вольовим імпульсом і мимовільними рухами, що не залежать від свідомості. Оскільки науковий пошук був зосереджений не на зовнішніх рухах (рефлексах), а на їх внутрішньому змісті, Басов, щоб відмежуватись від біхевіористів, запропонував термін «**діяльність**». Для вирішення конфлікту: що є предметом психології – свідомість чи поведінка, Басов запропонував перейти у зовсім нову площину не просто механічно об'єднати ці дві категорії, а включити їх в якісно нову структуру, яку й назвав «**діяльність**». На думку Басова, діяльність складається з окремих актів і механізмів, зв'язки між якими регулюються задачею. Структура може бути стійкою, стабільною (коли дитина оволодіває якоюсь навичкою), або змінюватись (коли дитина вирішує задачу, яка вимагає від неї винахідливості). В будь-якому випадку діяльність є суб'єктною оскільки за всіма актами і механізмами стоїть конкретний суб'єкт, за висловом Басова, «людина як діяч у середовищі». Запропонований ним структурно-аналітичний метод вивчення діяльності людини мав своєю метою виявити різні структурні елементи діяльності і форми їхнього взаємозв'язку в процесі активного пристосування людини до середовища. Важливою є підкреслена Басовим думка про роль в розвитку людини сформованим нею самою соціального середовища. Згодом думка про роль праці, трудових і класових відносин, “штучного середовища” ввійшла в цілий ряд теорій вітчизняної психології й одержала більш розгорнуту аргументацію.

4. Визнання культурно-історичної обумовленості процесу розвитку психіки.

Один з авторів культурно-історичної теорії, **Лев Семенович Виготський** підкреслював, що психічні закономірності життєдіяльності сучасних людей можна правильно зрозуміти лише при врахуванні, що їх поведінка є результатом двох злитих в онтогенезі процесів: біологічної еволюції людини як представника органічного світу і культурного розвитку людства як носія розуму на Землі. Таке розуміння процесу становлення і розвитку сучасної людини дозволило Виготському дати власне трактування генезису вищих психічних функцій. Останні розглядаються ним як засвоєні і перенесені ззовні, із соціокультурного середовища, усередину форми поведінки, соціальної взаємодії і відносин. Виготський критикував рефлексологію за те, що вона, ігноруючи свідомість, виносила її за межі тілесної

поведінки. Марксизм стверджував, що людина – природна істота, але природа її соціальна, тому земне буття людини розглядалось як результат культурно-історичного розвитку. Розрив між природним і культурним привів у вченні про людину до появи двох психологій. Для природничої психології свідомість і її функції належать до таких же явищ, що й тілесні дії організму. Для іншої психології предметом є духовне життя людини. Виготський намагався покінчити з версією про «дві психології», яка розщеплювала людину. Розуміючи слово як дію (спочатку мовний комплекс, потім – мовну реакцію) Виготський вбачав у ньому певного соціокультурного посередника між індивідом і світом. Особливого значення він надавав знаковій природі слова. Трактуючи знаки мови як **психічне знаряддя**, яке, на відміну від знаряддя праці, змінює не фізичний світ, а свідомість оперуючого ним суб'єкта, Виготський запропонував експериментальну програму дослідження, як завдяки цим структурам розвиваються вищі психічні функції. Теоретичні узагальнення цього дослідження відобразились у праці «Розвиток вищих психічних функцій» (1931). Мовний знак (слово) – це **«психологічне знаряддя»**, що спрямоване не на зовнішній, а на внутрішній світ людини і змінює його. Перш ніж людина починає оперувати словами, у неї вже є дословесний психічний зміст, отриманий від більш ранніх рівнів психічного розвитку. Цьому психічному змісту психологічне знаряддя надає якісно нової структури. Тоді виникають вищі психічні функції, а з ними вступають у взаємодію закони культурного розвитку свідомості. Виготський вводить поняття **психічної системи**, компонентами якої є взаємозв'язані функції. Розвивається не окремо взята функція (пам'ять, мислення), а цілісна система функцій і в різний віковий період співвідношення цих функцій змінюється (у дошкільника провідною є пам'ять, а у школяра – мислення). Основною узагальнюючою працею Виготського є «Мислення і мова» (1934) в якій він прослідковує розвиток понять у дітей. Історія мови свідчить, як змінюється значення слова від епохи до епохи. Виготським був відкритий розвиток значень слів в онтогенезі, зміна їх структури при переході від однієї стадії розумового розвитку до іншої. Слова, з якими дорослі звертаються до дітей, можуть мати для них інше значення, оскільки дитяча думка знаходиться на іншій стадії розвитку. На основі цього відкриття Виготський обґрунтував ідею, згідно якої «тільки те навчання є хорошим, яке забігає наперед розвитку». У зв'язку з цим пропонується поняття **«зона наближеного розвитку»** під якою мається на увазі розходження між рівнями задач, які дитина здатна розв'язати самостійно чи під керівництвом дорослого. Розумовий розвиток Виготський тісно пов'язував з мотиваційним (за його термінологією афективним), тому у своїх дослідженнях стверджував принцип єдності **«афекту та інтелекту»**. Об'єднуючим для цих двох вимірів є **переживання** як особлива цілісність. Рання смерть не дала змоги Виготському реалізувати всі перспективні програми, однак його ідеї отримали широкий резонанс в багатьох науках і намітили принципово нові підходи до питань формування особистості.

В основі цих теоретичних положень лежали традиції вітчизняної і усієї світової психології і сукупні зусилля багатьох вчених у СРСР і за кордоном. Теоретичні узагальнення спиралися на ті серйозні методологічні ідеї, що були розроблені в радянській психології в передвоєнні роки. Психологи в різних формах намагалися знайти шляхи використання і розвитку філософії Маркса в методології

психології. Часто при цьому допускалася вульгаризація марксистських положень, їх чисто механічне перенесення. Однак у цей період було досягнуто і продуктивне застосування марксизму в психологічній теорії.

Найбільш глибокий теоретико-методологічний аналіз філософії Маркса в розумінні людини і шляхів конструктивного і творчого його використання і застосування для побудови системи психологічного знання містяться в працях **Сергія Леонідовича Рубінштейна** (1889-1960), одного з лідерів і найбільшого методолога і теоретика психологічної науки в СРСР. Підхід Рубінштейна до предмету психології полягав в тому, щоб поєднати свідомість з процесом діяльності і пояснити, яким чином вона формується в даному процесі. Ідея того, що спілкування людини із світом не є прямим і безпосереднім, а здійснюється за рахунок його реальних дій з об'єктами цього світу, змінила всю систему попередніх поглядів на свідомість. Залежність свідомості від предметних дій, а не від зовнішніх предметів, стає важливою проблемою психології. Свідомість, ставлячи мету, проектує активність суб'єкта і відображає реальність в чуттєвих і розумових образах. В центрі інтересів Рубінштейна виступають проблеми детермінації психічних явищ, у зв'язку з чим вчений розробляє нову концепцію детермінації, спрямовану проти механістичних поглядів. Згідно цієї концепції зовнішні чинники впливають на об'єкт під впливом внутрішніх умов, які в свою чергу формуються в процесі взаємодії людини зі світом.

Дослідження Рубінштейна проводились на кафедрі психології Педагогічного інституту в тодішньому Ленінграді. В період Великої Вітчизняної війни вчений очолив роботу і, в подальшому, евакуацію Педагогічного інституту.

Творчий шлях Рубінштейна свідчить про те, що уявлення про нібито насильницьке впровадження марксизму в психологію в СРСР спрощено відбиває реальну картину. У дійсності був і інший, зустрічний потік – від психології до марксизму. Формування теоретичної концепції Рубінштейна було пов'язано з заглибленим освоєнням марксизму про першорядну роль діяльності в процесі антропо- філо- і онтогенезу людини і її психіки. Визначаючи шляхи виходу психології з кризи, Рубінштейн вказує на необхідність нового розуміння ключових категорій психології – **свідомості і діяльності**. Діалектичний зв'язок у концепції С.Л. Рубінштейна здобуває вигляд **принципу єдності свідомості і діяльності, що стали однією з головних** методологічних основ радянської психології.

Ідеї Маркса про історичний характер свідомості, його суспільну природу враховувалися Рубінштейном при осмисленні й обґрунтуванні принципу розвитку й історизму як базисних опорних точок розгляду психіки. Опора на марксистські ідеї допомогла вченому в 30-40-і рр. сформулювати й інші принципові положення методології:

- по-новому визначити предмет психології;
- дати діалектико-матеріалістичне трактування принципів детермінізму й особистісного опосередкування;
- обґрунтувати розуміння людини як біосоціальної істоти;
- виявити специфіку психічного як процесу і діяльності т.д.

Вихід у світ основної праці С.Л.Рубінштейна “Основи загальної психології” (1940) стало важливою подією в науковому житті і засвідчило про знаходження радянською психологією власного методологічного фундаменту.

Саме творче освоєння марксистської теорії і цілої системи наукового знання стало тією важливою умовою, яка дозволила радянській психології знайти методологічний фундамент і стати цільним вченням. У цьому змісті методологічна криза була переборена.

Внутрішня єдність і спільність базових основ, що склалися в радянській психології, дозволяють розглядати її як цілісну наукову психологічну школу, контури якої вже були в основному окреслені до кінця 30-х рр., коли завершується обґрунтування основних принципів і категорій психології, шляхів і стратегій дослідження психічної реальності.

Положення про те, що здійснюване в психіці людини відображається в її діяльності, розробляв також **Олексій Миколайович Леонт'єв**. Він підкреслював, що діяльність – це особлива цілісність, яка включає різноманітні компоненти: мотиви, мета, дії. Їх не можна розглядати нарізно, оскільки вони утворюють систему. Різницю між діяльністю і дією вчений пояснює, даючи психологічний аналіз ситуації навчання дитини. Школяр читає книгу, щоб здати іспит. Мотивом такої діяльності може бути бажання скласти іспит, отримати оцінку, а дією – засвоєння змісту книги. Можлива також ситуація, коли зміст книги сам може стати мотивом: зацікавивши учня, він зосередиться на ньому незалежно від іспиту чи оцінки. В даному випадку мова йде про «зсув мотиву (здача іспиту) на мету (вирішення навчального завдання). Таким чином зявиться новий мотив, а попередня дія (засвоєння змісту) перетвориться на самостійну діяльність. Звернення до діяльності як до властивої людині форми буття дозволяє включити широкий соціальний контекст вивчення основних психологічних категорій: образ, дія, мотив, ставлення, особистість, які утворюють внутрішню цілісну систему.

14.2 Розвиток радянської психології в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 р.

Після початку Великої Вітчизняної війни перед психологією виникає цілий ряд нових проблем:

- 1) змінити тематику наукових досліджень, відмовитися від ряду традиційних напрямків, розвивати нові предметні області психології;
- 2) здійснити перетворення в організаційній структурі, переглянути питання, пов'язані з науковою координацією і розвитком науки;
- 3) якісно змінити форми взаємодії психології з практикою, сприяти росту прикладних практичних розробок.

Необхідність підвищення ефективності науково-дослідної роботи обумовила як одну з основних вимог - прикладну орієнтованість теоретичних і експериментальних розробок на рішення актуальних практичних задач. Як провідний критерій оцінки результатів і основного орієнтира при плануванні науково-дослідної роботи використовувалися її прикладна значимість і практична ефективність.

Іншою важливою вимогою до наукових розробок стало істотне скорочення термінів досліджень. Умови воєнного часу обумовили і ряд особливостей проведення науково-дослідної роботи в області психології.

По-перше, як правило, більшість робіт виконувалося психологами у взаємодії з фахівцями інших професій. Це дозволяло не тільки комплексно вирішувати всі аспекти проблеми, але і використовувати для цього дані з інших областей знання.

По-друге, значна частина досліджень стала включати повний, завершений цикл розробки: від теоретичного обґрунтування - через експериментальну перевірку - до практичного впровадження.

По-третє, не теоретичні викладення і положення визначали програму, процедуру і методи дослідження, а конкретна практична задача і реальні можливості її рішень. Найбільшою мірою це було типово для розробок по відновленню боєздатності і працездатності поранених бійців.

Таким чином, основними особливостями організації і проведення психологічних розробок і досліджень у період війни стали:

- чітко виражена прикладна спрямованість;
- єдність науково-дослідної і науково-практичної роботи;
- скорочені терміни проведення;
- відкритість результатів широкому колу фахівців;
- міждисциплінарний характер;
- завершеність дослідного циклу;
- практичність і комплексність як основні критерії ефективності і цінності результатів.

Основними задачами, які були поставлені перед психологією, були:

- активне, масштабне застосування психологічних розробок і результатів досліджень у вирішенні найважливіших прикладних задач, обумовлених нестатками воєнного часу;
- вивчення негативних психологічних феноменів, викликаних війною, і розробка рекомендацій з їх нейтралізації;

Загальнопсихологічні і психолого-педагогічні проблеми в структурі наукових досліджень у роки війни.

Незважаючи на те, що в роки війни пріоритетне місце в структурі наукової діяльності займали безпосередньо військові розробки: дослідження, виконані в інтересах фронту, на військових об'єктах, що відбивають психологічні аспекти військової практики і, що відповідають запитам часу, - значна увага приділялася і так званій «мирній тематиці». Остання була представлена насамперед загальнопсихологічними і психолого-педагогічними роботами. «Мирна» спрямованість досліджень носила відносний характер, тому що й у ній чітко відбивали і простежувалися віяння воєнного часу, що, зокрема, виявлялося у визначенні і формулюванні дослідницьких задач, у доборі використовуваного для їх рішення матеріалу. Сам факт звертання учених у роки війни до загальнопсихологічної і психолого-педагогічної проблематики симптоматичний і свідчить про перспективну орієнтованість наукових розробок військового років.

Дослідження пізнавальної діяльності і проблем психічного розвитку. Загальнопсихологічна проблематика була представлена дослідженнями, що

охоплюють практично всі рівні пізнавальної діяльності: сенсорно-перцептивні, мнемічні, мовно-мислиневі процеси. У роботах, виконаних у цей період, предметом вивчення були різні види відчуттів: слухові, шкірні, зорові. Особлива увага приділялася вивченню психогенезису розвитку відчуття (Ананьев Б.Г., 1945), пов'язаних з цим функціональних станів сенсорних систем і явищ передчуття (Макаров П.О., 1945), а також розглядові співвідношення між подразненням, порушенням і відчуттям (Васильев Л.Л., 1945). Великий інтерес у цьому контексті представляють роботи О.М.Леонтьєва, що продовжував почате в передвоєнні роки вивчення виникнення відчуття у філогенезі. Предметом дослідження були також відчуття болю. Однак, найбільша кількість досліджень в області сенсорики була присвячена аналізу зорових відчуттів.

Вивчалось сприйняття складних процесів і явищ. Так, при дослідженні особливостей сприйняття дитиною просторових відносин встановлено, що розвиток зазначеного процесу здійснюється поетапно, детермінується власною активною діяльністю суб'єкта (Люблинская А.А., 1945).

Активно проводилися дослідження і процесу пам'яті. Найбільш фундаментальні праці в цій області в роки війни належать Л.В.Занкову. З позиції діяльнісного підходу процеси мимовільного запам'ятовування розглядалися П.І.Зінченко.

В роки війни продовжувалася розробка Н.О.Бернштейном оригінальної концепції рівневої будови рухів, що включає психофізіологічні характеристики їх автоматизації і координації (Бернштейн Н.А., 1945).

Продовжувалася робота С.Л.Рубінштейна над основами загальнопсихологічної теорії. Автором висувається ідея про об'єктивну опосередкованість свідомості на основі розкриття зв'язку з діяльністю й особливостями особистості як суб'єкта свідомості і діяльності. Причому цей зв'язок, на думку Рубінштейна, не зовнішній, а внутрішній, сутнісний. Свідомість, психіка розглядаються ним не як щось пасивне, споглядальне, рецептивне, а як процес, як діяльність суб'єкта, реального індивіда.

У роботах О.М.Леонтьєва цього періоду особлива увага приділялася розробці генетичного аспекту свідомості, його розвитку в процесі філо- і онтогенезу. Розкриваючи психологічну структуру діяльності, Леонтьєв вводить такі поняття, як "діяльність", "дія", "ціль", "мотив". Леонтьєв порушує питання про рушійні сили розвитку психіки дитини, у якості яких їм виділяються різні види діяльності, здійснюваної суб'єктом, як зовнішньої, так і внутрішньої, залежні, у свою чергу, від реальних конкретних життєвих умов і обставин (Леонтьєв О.М., 1945).

Оригінальним напрямком, що також одержав глибокий розвиток у післявоєнні роки, було дослідження проблеми психології ставлень, представлене працями В.М.Мясищева, у рамках якої ставлення розумілося як одна з найважливіших умов і передумова розвитку особистості в нормі і патології. В роки війни зазначена проблема розглядається автором стосовно до психології індивідуальних розходжень.

Таким чином, у роки війни в області вивчення пізнавальних процесів і розробки загальнопсихологічної теорії було висловлено й обґрунтовано багато фундаментальних ідей і положень, які склали основу розвитку радянської психології в післявоєнні роки.

Розробка проблем психології виховання.

Проблема виховання розглядалася в психологічній літературі воєнних років у двох площинах: 1) у плані її теоретико-методологічного аналізу; 2) у вигляді постановки конкретних психолого-педагогічних питань формування особистості дитини.

Аналіз тематики виконаних у цьому руслі досліджень дозволяє згрупувати їх у три великі блоки проблем:

1. Сприйняття і розуміння дітьми особливостей військової обстановки, її відображення в їх свідомості і поведінці, вплив воєнного часу на формування особистості дитини.

2. Аналіз і узагальнення конкретного матеріалу, що характеризує різні форми соціальної активності дітей, їх участі у боротьбі з ворогом.

3. Обґрунтування шляхів і форм удосконалення системи виховної і навчальної роботи школи на основі врахування досвіду воєнних років. Слід зазначити, що об'єктом вивчення були не тільки учні, але і діти дошкільного віку (Менчинская Н.А., 1943).

Вивченню впливу війни на психічний стан і формування характеру дитини, її вольових і моральних якостей присвячені дослідження Е.П.Єресь, Г.П.Іванова, Н.Д.Левітова, І.В.Страхова, М.П.Феофанова, Г.А.Фортунатова й інших. Автори обґрунтовують ідею про те, що героїчний час формує і героїчний характер.

Крім зазначених, увага психологів була зосереджена на вирішенні таких проблем:

- шляхи і методи дослідження психічного розвитку дитини і формування її особистості (С.Л.Рубінштейн);

- проблема формування характеру дитини (Н.Д.Левітів);

- роль і значення самовиховання і власної психічної активності дитини в її особистісному розвитку, формуванні таких якостей, як патріотизм, мужність, любов до Батьківщини (Н.Д.Левітів, З.В.Столиця, М.П.Феофанов, Г.А.Фортунатов і ін.);

- взаємозв'язок фізичного і психічного розвитку і виховання дитини. (Мирський Л.М., Шифрін А.Н., 1941; Невський А.А., 1941; Рудик П.А., 1946; Яблоновський І.М., 1946);

- збереження і підтримка нормального психофізичного стану дитини і проблема стомлюваності школярів (Єфімов В.В., 1945; Кекчеєв К.Х., Шварц Л.А., 1945; Цузмер М.Я., 1941).

Проблеми історії психології в науковій літературі воєнних років.

Серйозна увага в роки війни в психологічній літературі приділялася висвітленню питань історії психології. При цьому на перший план виступає історія вітчизняної психологічної думки. Апеляція до історичного минулого науки була покликана консолідувати наукове співтовариство. Підтвердженням високої значимості зазначеної області досліджень і її пропагандистсько-виховної ролі був той факт, що розробкою проблем історії психології в цей час займаються багато відомих учених: Б.Г.Ананьєв, Г.С.Костюк, Н.А.Рибніков, А.А.Смирнов, Б.Н.Теплов.

У тематиці робіт провідне місце займав аналіз наукової творчості російських учених - філософів, педагогів, психологів, а також суспільних діячів. У ході цього аналізу, по-перше, реконструювалися психологічні погляди досліджуваної

історичної особистості, по-друге, виявлялися можливості їх застосування в сучасній психологічній теорії і практиці. Чимале значення надавалося також використанню історичного матеріалу в пропагандистській і виховній роботі.

Поряд з дослідженнями історії вітчизняної психологічної думки, зберігався інтерес і до історії закордонної психології. Особливо актуальним представлявся критичний розгляд праць психологів фашистської Німеччини. Предметом аналізу виступили расистські, за своїм змістом, ідеї Еріха Іенша – “фюрера німецької психології” (Теплов Б.М., 1941. С. 66), В.Фішеля, Бутерзака, Кро, Ленца й інших (Шемякін Ф.Н., 1941).

Завершуючи огляд стану і розвитку вітчизняної психології в роки Великої Вітчизняної війни, варто зробити ряд узагальнюючих висновків.

По-перше, саме в період 1941-1945 р. психологи одержали великий емпіричний матеріал і дані, що дозволили відразу після війни підготувати ряд фундаментальних робіт узагальнюючого характеру, на багато років випередили розвиток окремих психологічних галузей (нейропсихології, військової психології, психофізіології, психології здоров'я).

По-друге, істотно зріс статус психології в суспільстві, що виразилося не тільки в створенні і фінансуванні державою нових психологічних центрів, інститутів, навчальних підрозділів, збільшенні загального числа психологів, введенні психології як обов'язкового для вивчення предмета в середній загальноосвітній школі, присудженні ряду психологів і психофізіологів урядових нагород і премій, але й у негласному знятті заборони на використання психодіагностичних, у тому числі і тестових методик, і розробці окремих проблем в психотерапії, індивідуальній психології, соціальній психології, психології праці і педагогічній психології. Можна сказати, психологія була реабілітована в очах громадськості після війни.

По-третє, були закладені основи нових напрямків радянської психології, таких як нейропсихологія, військова психологія, психологія праці, психологія пізнання, почасти соціальна психологія, що істотно розширило галузеву структуру психології, а відповідно і зміцнило її позиції в структурі наукових дисциплін у цілому.

По-четверте, завдяки діяльності евакуйованих наукових і навчальних психологічних центрів у периферійних і провінційних центрах Радянського Союзу, у післявоєнний час відзначається бурхливий ріст регіональних психологічних лабораторій, навчальних кафедр і формування психологічного співтовариства в регіонах, де до війни психологія не була розвинута.

14.3. Розвиток радянської психології в післявоєнні роки (50-90-і рр. ХХ століття)

14.3.1. Розвиток психологічної науки в період із другої половини 40-х до кінця 60-х рр.

Психологам необхідно було знайти шлях, що дозволяє уникнути як зведення психічного до фізіологічного, так і відокремлення психічного від фізіологічного. Постає дві ключові проблеми: проблема детермінації психічного і його зв'язку з мозком і проблема об'єктивного методу в психології. Важливим етапом у розвитку психології в цих умовах стала нарада, присвячена перебудові психології відповідно

до павловського вчення, проведена в 1952 р., на якій особлива увага була приділена обговоренню двох принципово важливих методологічних положень:

1. Методологічному принципів вивчення психічного на основі взаємозв'язку психічних явищ і зовнішніх матеріальних умов.

2. Визнанню і доказові того, що можливе об'єктивне вивчення суб'єктивних по своїй природі психічних явищ.

У травні 1962 р. АН СРСР, АМН СРСР, АПН РСФСР і Міністерства вищої і середньої освіти СРСР і Росії організують Всесоюзну нараду по філософських питаннях фізіології вищої нервової діяльності і психології, у якій взяло участь більш тисячі фахівців. Підсумком наради стало визнання можливості доповнення павловського вчення новими ідеями і теоріями в області фізіології і психофізіології. Принципово по-новому вирішені питання про предмет психології і фізіології ВНД. Було визнано, що ці дві науки мають справу з тим самим об'єктом - вищою нервовою діяльністю як функцією мозку. Розрізняються ж предмети даних наук - відповідно психологічний і фізіологічний аспекти цієї діяльності.

Перебудова психології на основі павловського вчення сприяла більш чіткій розробці методологічних основ психології, появі нових психофізіологічних підходів і теорій, визначенню специфічних методів вивчення психічних явищ. В остаточному підсумку психології удалося відстояти свою незалежність від претензій фізіології вищої нервової діяльності.

14.3.2. Розвиток психологічної науки в період із другої половини 60-х до кінця 80-х рр.

Після завершення дискусії про роль і значення фізіологічного вчення І.П.Павлова для пізнання психічних явищ починається відносно спокійний, з погляду політичного й ідеологічного впливу на психологію, період її розвитку. Цей період в історії радянської психології характеризується:

- активним включенням психології в рішення практичних задач;
- розширенням дослідницького проблемного поля і ростом прикладної орієнтованості проведених досліджень;
- формуванням нових наукових напрямків і посиленням зв'язку з іншими науками;
- розвитком комплексного підходу в пізнанні психічної реальності і розробкою системної методології психологічних досліджень;
- зміцненням організаційної і матеріально-технічної бази психології;
- постановкою нових теоретичних проблем і розробкою категоріально-понятійного апарата психології.

Це усе сприяло істотному зміцненню статусу психології в суспільстві, зростанню ролі психологічних досліджень при прийнятті відповідальних управлінських, кадрових і навіть політичних рішень.

Важливим напрямком і результатом розвитку психології в цей період було поглиблення і конкретизація теоретичних і методологічних основ психології як науки. **Можна виділити ряд ключових позицій і досягнень теоретико-методологічного пошуку.**

По-перше, це - подальша розробка сукупності методологічних принципів, що лежать в основі психологічної науки. У колективних працях співробітників сектора

психології Інституту філософії АН СРСР, а потім Інституту психології АН СРСР, у роботах С.Л.Рубінштейна, Б.М.Теплова, Б.Г.Ананьєва, О.М.Леонтьєва, А.А.Смирнова, В.Н.Мясіщева, К.А.Абульханової-Славської, Б.Ф.Ломова, Е.В.Шорохової, А.В.Брушлинського, Л.І.Анциферової, К.К.Платонова, М.И.Бобневої та ін. була вирішена задача створення системи методологічних принципів психології. Вона включає:

- принцип діалектико-матеріалістичного детермінізму (причинна обумовленість будь-якого психічного явища об'єктивним матеріальним світом);
- принцип єдності особистості, свідомості і діяльності (свідомість – особистісна і діяльна, особистість - свідома і діяльна, діяльність - свідома і особистісна);
- принцип відображення (усі психічні явища суть результати безпосереднього або опосередкованого психічного відображення, зміст якого детерміновано об'єктивним світом);
- принцип розвитку (поступове і стрибкоподібне ускладнення психіки як у процесуальному, так і змістовному аспектах);
- принцип ієрархічності психіки (усі психічні явища розглядаються як ступені, включені в ієрархічну градацію, де нижні ступені субординовані, тобто підлеглі і керуються вищими, а вищі, включаючи в себе нижчі в зміненому виді і спираючись на них, до них не зводяться);
- особистісний принцип (індивідуальний підхід до людини як особистості і її розуміння);
- принцип єдності теорії, експерименту і практики (експеримент, спираючись на теорію, перевіряє й уточнює останню, і, разом з нею, підтверджується практикою як вищим критерієм істини).

Уся сукупність зазначених принципів, що доповнюють і конкретизують один одного, дозволяє визначати способи виділення об'єкта і предмета дослідження, інтерпретувати отримані нові наукові результати, здійснювати теоретичні узагальнення і будувати концептуальні схеми і моделі, вибирати адекватні дослідницьким задачам методичні прийоми.

По-друге, вирішення питання про предмет психології як самостійної наукової дисципліни. У 70-і рр. на сторінках провідного психологічного журналу того часу “Вопросы психологии” розгорнулася дискусія про предмет психології. Незважаючи на почасти різні точки зору щодо розуміння предмета психології, в підсумку обговорень було підкреслено, що предметом психології є психіка, яка розуміється як властивість високоорганізованої матерії, у різноманітті механізмів формування і розвитку психічних явищ, а також у сукупності її закономірних зв'язків, взаємодій і опосередкувань, що виявляються в функціях відбиття і регулювання.

По-третє, виявлення і формулювання основних законів і закономірностей психічної діяльності. Розуміння відбивної природи психічного і використання методів матеріалістичної діалектики дозволило радянським психологам до кінця 70-х рр. підійти до конструктивного вирішення найважливішої проблеми психології як науки - проблеми виявлення законів психічного. Була не тільки обґрунтована правомірність постановки даної проблеми, але і виявлена специфіка законів, що відкриваються в психології. Була показана неспроможність феноменологічних,

позитивістських і ряду власне ідеалістичних трактувань психічного. Крім того, закладена фундаментальна основа для систематизації й узагальнення численних емпіричних досліджень, підвищення теоретичної строгості і строгості психології як науки.

По-четверте, систематизація й уточнення категоріально-понятійного апарата психологічної науки. Починаючи з кінця 60-х рр. радянські психологи послідовно проводять роботу по уточненню основних загальнопсихологічних термінів і понять психології. При цьому навіть історія психології починає розглядатися крізь призму формування і трансформації категоріальної сітки психології (категоріальний аналіз). Так, М.Г.Ярошевський, вивчаючи історію психологічної науки через трансформацію системи інваріант виділяє, “образ”, “дію”, “мотив”, “спілкування”, “особистість” як основні поняття психології. У 60-80-і рр. психологи розкривають значення для психологічних досліджень і співвідношення між собою таких категорій і понять, як “відображення” (Леонт'єв А.Н., 1966 і ін.), “свідомість” (Шорохова Е.В., 1961 і ін.), “установка” (Надирашвілі Ш.А., 1974; Прангишвілі А.С., 1967; Узнадзе Д.Н., 1961 і ін.), “несвідоме” (Бассін Ф.В., 1968 і ін.), “спілкування” (Ломов Б.Ф., 1975), “діяльність і установка” (Асмолов А.Г., 1979), “діяльність і спілкування” (Ломов Б.Ф., 1979 і ін.) Крім цього, було запропоновано кілька варіантів виділення системи базових психологічних категорій. Так, О.М.Леонт'єв, як найбільше важливі категорії для побудови системи психології як конкретної науки, виділяє “діяльність”, “свідомість”, “особистість” (Леонт'єв О.М., 1975); К.К.Платонов як загальнопсихологічні категорії, обсяг яких збігається з основною психологічною категорією – “психікою” відзначає “форми психічного відображення”, “психічні явища”, “свідомість”, “особистість”, “діяльність”, “розвиток психіки” (Платонов К.К., 1982); Ломов у якості базових для психологічної науки називає “відображення”, “діяльність”, “спілкування”, “особистість”, “соціальне”, “біологічне” (Ломов Б.Ф., 1984).

У цілому можна стверджувати, що в період з кінця 60-х по кінець 80-х рр. остаточно завершується формування теоретико-методологічних основ психологічної науки в СРСР, а сама психологія зміцнює свої позиції в системі наук.

Характеризуючи особливості розвитку психології в СРСР у 60-80-і рр., можна виділити ряд тенденцій:

1. Розширення проблемного поля досліджень.
2. Поглиблення міждисциплінарних зв'язків і формування “стикових” проблем, що виникають на перетинанні проблематики різних психологічних дисциплін.
3. Посилення зв'язку з практикою, що орієнтує і направляє її в розвитку науково-дослідної діяльності.
4. Зміна проблематики психологічних досліджень під впливом науково-технічного прогресу: теорії інформації і кібернетики, освоєння космосу, інтенсифікації інженерних розробок, появи нових технологій, автоматизованих систем керування і т.д.
5. Розвиток комплексних досліджень у психології.

Предметом психологічного аналізу виступають у цей період усі рівні організації людини - починаючи від природних, індивідних її характеристик і до

найбільш складних, суб'єктно-особистісних проявів. Затверджується ідея, що жодне психічне явище не існує ізольовано від інших, а виступає як частина єдиного цілого - людини, суб'єкта діяльності, пізнання, спілкування. У рамках цього єдиного ієрархізованого цілого всі його частини знаходять своє буття, включаючись у взаємодію з іншими рівнями і структурами психічного у середині єдиної системи.

Поряд із традиційними напрямками, починаючи з 60-х рр., у психологічній науці в СРСР одержують розвиток **нові галузі психологічної науки**, що зробили істотний вплив як на розробку загальнопсихологічних проблем, так і на рішення практичних задач.

Особливо бурхливо розвивається в ці роки **інженерна психологія**. Розробка питань взаємодії людини з технікою нового покоління склала головний зміст інженерної психології. Проблема “людини і техніки” стає однією з найбільше інтенсивно і всебічно розроблювальних як на методологічному, так і на практичному рівнях. Початок інженерно-психологічним дослідженням було закладено в Ленінградському університеті, де була організована перша лабораторія інженерної психології, очолювана Б.Ф.Ломовим. Ці проблеми розроблялися також у ряді інших наукових центрів (Д.А.Ошанін, В.П.Зінченко, В.А.Пономаренко, В.А.Бодров, А.І.Галактіонов, В.М.Муніпов, Г.М.Зараковський).

Інший напрямок практично орієнтованих досліджень, що виникли в цей період, представлено новою галуззю - **космічною психологією**, яка виникла як природне продовження досліджень в авіаційній психології (Ф.Горбов, Г.Береговий)

Швидкими темпами розвивається **соціальна психологія**, яка після її заборони в 30-і рр., виділяється в самостійну галузь психологічної науки. Предметом серйозного дослідження стали основні теоретичні питання соціальної психології (предмет, методи, основні проблеми і напрямки досліджень) (Е.В.Шорохова, Г.М.Андрєєва, А.В.Петровський, Є.С.Кузьмін, Б.Д.Паригін, К.К.Платонов, М.І.Бобнева, Я.Л.Коломинський, А.Г.Ковальов, Л.И.Уманський, А.С.Чернишов, Л.А.Петровська, А.І.Донцов, А.Л.Журавльов, Л.Свенцицький) Конкретні дослідження охоплюють широке коло проблем, що включають вивчення специфіки групових форм взаємодії, механізмів міжособистісної взаємодії на різних її рівнях, взаємин особистості і групи і т. д. Відповідно до вітчизняної традиції затверджується принципово важливе для розуміння закономірностей розвитку соціальної психології в СРСР уявлення про стратегії дослідження соціально-психологічних явищ, що включає:

- 1) визначення “соціального контексту” (системи соціальних відносин) як основи дослідження стосунків, що емпірично спостерігаються, між індивідами;
- 2) розгляд соціально-психологічних процесів у контексті реальної соціальної групи як частини існуючої соціальної системи;
- 3) дослідження групи на основі принципу діяльності як колективного суб'єкта, а всіх міжгрупових і внутрішньогрупових процесів як опосередкованих спільною діяльністю людей.

У середині соціальної психології розвиваються і починають відокремлюватися і перетворюватися в самостійні області окремі напрямки: психологія управління, політична психологія, етнопсихологія і т.д. Активно розробляються прикладні

соціально-психологічні проблеми (вивчення конкретних груп і колективів, дослідження соціально-психологічного клімату і т.д.).

У цей же період виникає новий напрямок психології - **психологія наукової творчості**. Розробка його почалася в Інституті природознавства і техніки АН СРСР. У дослідженні творчості піднімалися питання механізмів творчої діяльності, психологічних факторів творчості, мотивації наукової праці, творчого потенціалу особистості, питання соціальної психології науки, значення інтуїції й ін. Загальнопсихологічні закономірності творчої діяльності досліджуються в роботах Я.А.Пономарьова, Д.Б. Богоявленської, А.В.Брушлинського, І.Н.Семенова.

Успішно розвивалися **порівняльна і зоопсихологія**, нейро- і патопсихологія, спеціальна психологія (тифлосурдопсихологія) і психологія аномального розвитку, військова і юридична психології, педагогічна психологія й історія психології, психологія спорту. Ряд робіт присвячений вивченню психології дорослої людини, проблемам акмеології і геронтопсихології.

Широкий розвиток міждисциплінарних досліджень упритул підвів психологію до вирішення питань комплексного вивчення людини, і вимагав розробки інтегральних підходів у розумінні самого психічного, його місця в системі наук про людину. Б.Г.Ананьєв і його найближчі учні і співробітники починаючи з 60-х рр., ставлять задачу створення єдиного фундаментального вчення про людину, що синтезує підсумки і досягнення різних наук у комплексному вивченні людини. Підсумки комплексних досліджень узагальнюються в працях Ананьєва “Людина як предмет пізнання” (1968), “Про проблеми комплексного людинознавства” (1977).

Інтенсивний розвиток наукових досліджень і прикладних, практичних розробок у психології привів до нагромадження нових емпіричних даних, що вимагало їх більш глибокого теоретичного аналізу, осмислення і систематизації. Розвиток теорій різного рівня, орієнтованих як на пояснення окремих питань, так і на вивчення загальних законів і властивостей психічного, порушив питання про їхнє співвіднесення в єдину теорію. Виникла потреба в розвитку загальної теорії психології, що будувалася б на основі досягнень усієї системи психологічних наук. У якості такого узагальнюючого концептуально-теоретичного підходу і виступив **системний підхід**, що розглядає людину і її психіку як систему. Його розробка пов'язана в радянській психології з ім'ям **Б.Ф.Ломова**, у працях якого глибоко обґрунтована перспективність системної методології для психології, сформульовані основні принципи системного дослідження психіки, виявлена конструктивність системної детермінації психічного в порівнянні з лінійної.

У 80-і рр. Б.Ф.Ломов, виходячи з положень системного підходу в психології, починає плідну спробу розширити систему базових категорій психології. Тим самим він істотно доповнив теоретичні побудови, що спираються тільки на категорію “діяльність”. Його роботи сприяли затвердженню плюралістичних тенденцій у науковому світогляді.

У 70-80-і рр. істотно зростає соціальний статус психологічної науки в суспільстві, зміцнюється її авторитет у системі інших наук. Саме з цим пов'язано створення в 1971 р. першої в системі Академії Наук СРСР спеціалізованої науково-дослідної установи - Інституту психології АН СРСР, - покликаній займатися розробкою фундаментальних проблем психологічної науки і виконувати функції

головної організації в координації психологічних досліджень. Завдяки комплексним дослідженням, що розгорнулися, створюється ряд установ, орієнтованих на міждисциплінарне вивчення людини: Інститут комплексних соціальних досліджень у Ленінграді, Інститут людини АН СРСР у Москві.

У цей же період виходить фундаментальна робота Ломова “Методологічні і теоретичні проблеми психології” (1984), що підводить підсумки розвитку психології в 70-80-і рр. і узагальнює її досягнення. У ній розглянуті як теоретичні, так і конкретно-емпіричні результати психологічних досліджень, намічені перспективні лінії подальшого розвитку психологічного знання, позначені продуктивні проблеми у вивченні психічних явищ. У 1989 р. колектив авторів підготував і випустив у світ роботу, що не тільки підводить підсумки розвитку психології в 80-90-і рр., але і визначає перспективні лінії розвитку ключових галузей психології.

У 90-і рр. ХХ ст. активно розвивається суб’єктно-дієльний підхід до людини (Брушлинский А.В., 1994 і ін.).

Таким чином, період 50-90-х рр. ХХ сторіччя характеризувався в радянській психології зміцненням її теоретичних основ, активізацією її практичного використання, розвитком організаційної структури, розширенням проблемного поля досліджень. Психологія остаточно зміцнила свій статус як самостійна, активно затребувана суспільною практикою і суміжними областями знання наукова дисципліна.

Питання для самоперевірки

1. Розвиток радянської психології в передвоєнний період.
2. Психологічні погляди Павла Петровича Блонського.
3. Принцип діяльності у психології (Михайло Якович Басов).
4. Культурно-історична обумовленість процесу розвитку психіки (Лев Семенович Виготський).
5. Розуміння людини у творчості Сергія Леонідовича Рубінштейна.
6. Розвиток радянської психології в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 р.
7. Загальнопсихологічні і психолого-педагогічні проблеми в структурі наукових досліджень у роки війни.
8. Дослідження пізнавальної діяльності і проблем психічного розвитку у роки війни.
9. Розробка проблем психології виховання у роки війни.
10. Проблеми історії психології в науковій літературі воєнних років.
11. Розвиток психологічної науки в період із другої половини 40-х до кінця 60-х рр.
12. Розвиток психологічної науки в період із другої половини 60-х до кінця 80-х рр.
13. Ключові позиції і досягнення теоретико-методологічного пошуку другої половини 60-х кінця 80-х рр.
14. Основні тенденції розвитку психології в СРСР у 60-80-і рр.
15. Нові галузі психологічної науки у 60-х рр.
16. Запровадження системного підходу у психології (Б.Ф.Ломов).

ТЕМА 15. УКРАЇНСЬКА ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА

План

15.1. Культурно-історичні передумови розвитку психології на Україні

15.2. Психологія на Україні в ХХ столітті

Література

1. Данилюк І.В. Історія психології в Україні. Західні регіони (остання чверть 19-перша половина 20 століття). – Київ: „Либідь”, 2002. – 152 с.
2. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней. – М.: изд-во МГУ, 1990.
3. Жуков С. історія психології: Навч. Посіб, К.:2005
4. Корольчук М.С., Криворучко П.П. Історія психології. Навчальний посібник. – Київ:
5. Якунин В.А. История психологии. – СПб.: изд-во Михайлова В.А., 1998.
6. Ярошевський М.Г. История психологии. От античности до середины ХХ века: Учебное пособие. – М.: «Академия», 1997.
7. Роменець В.А. Історія психології ХІХ-початок ХХ ст.. К.»Либідь»2007.
8. Роменець В.А. Маноха І.П. Історія психології ХХст. К.2003.

15.1 Культурно-історичні передумови розвитку психології на Україні

Виникнення та розвиток психологічних знань на теренах України мало такі ж закономірності, що й їх поява у світовій цивілізації та культурі. Особливо актуальною для українців була проблема душі людини. Спочатку наші предки вважали, що після смерті душа не розстається з тілом, просто людина переходить в інший світ, тому в могилу клали все необхідне для життя. Потім з'явилася теорія, відповідно до якої після смерті душа відокремлюється від тіла. Душа починає жити своїм безсмертним життям. Українці виводили поняття душі, порівнюючи сон і смерть. Сон розумівся як тимчасовий відхід душі від тіла, завдяки чому душа на короткий час попадає в інший світ. Під час цих зустрічей душа довідується, що буде з людиною. Після сну душа повертається в тіло, але коли душа відлітає від тіла назавсім – настає смерть. Але смерть – це тільки тривалий сон.

Український народ уявляв собі душу у вигляді хмаринки, вітерцю, птаха, метелика, бджоли. Вважалося, що коли людина вмирає, то душа літає недалеко від тіла до закінчення похоронного обряду. Тому перші три дні після смерті на вікні або на столі потрібно залишати посуд з водою, щоб душа могла умитися і попити. Найчастіше вважалося, що душа знаходиться на шії, у ямці під адамовим яблуком, а також може знаходитися в печінці, на грудях, на животі і навіть у людській крові. Тому кров людини є святою і її потрібно поважати (“людська кров не водиця, проливати не годиться”). У 18 столітті українському народові було відомо про переселення душ. Українці вважали, що душа може переселитися у тварину або рослину.

Філософські і психологічні проблеми того часу розкривалися в роботах Володимира Мономаха, Кирила Туровського, Юрія Дрогобича, Станіслава Ориховського, Касіяна Саковича, Петра Могили, Феофана Прокоповича та інших.

У курсі лекцій, що читався у Києво-Могилянській академії 1706 року, викладеному у праці **Феофана Прокоповича** «Про риторичне мистецтво», містились спеціальні міркування автора щодо особистості взагалі і творчої зокрема, про міжособистісне спілкування, мову та мислення, пам'ять та інші психічні здатності, а також навчання. Саме красномовство мислитель спочатку досліджував як діяльність, якій людина служить самовіддано, вбачаючи в ній смисл свого життя. Оратор замикає в межах свого слова всі важливі справи: переслідує злочин, дискутує про добродієність, говорить про мінливість речей, ставить перед очима приклади подвигів героїв. Мотивація даної форми діяльності, що стає силою, якій підкоряється дух з усіма його здатностями – мисленням, пам'яттю, почуттями. Через мову одна людина «входить» в іншу, здійснює в ній великі зрушення, перебудовує психіку в цілому. Слово виступає живим осередком психічного життя людини, активним самодіяльним началом. Змальовуючи особистість оратора Прокопович бере найвищий рівень його обдарування, таланту, щоб мати перед собою вкрай виразну картину вияву психічних здатностей. Красномовство за Прокоповичем реально розкриває ступінь таланту: найкращий, середній і нижчий. Перший виражається у швидкості думки, винахідливості, сприйнятливості, жвавій пам'яті, фізичній обдарованості. Середній і нижчий ступені виражають таланти у відповідно занижених формах вияву. Здатності до красномовства дуже змістовно відображають людські почуття. Слово, як жодна інша сила дає можливість розгадати, зрозуміти потаємну й мінливу душу людини. Спираючись на досягнення науки в розкритті першоджерел почуттів, Прокопович висловлює думку, що ним є любов, - адже вона є початок усьому. При розгляді почуття любові вирізняються дві її властивості: зичити добра і небажати зла. Перша ґрунтується на прагненні жаданності, друга – на схильності уникати небажаного. Це й пояснює виникнення почуттів. Перша їхня група охоплює любов, прагнення, сподівання, радість від того, що наближає людину до бажаних предметів. Друга група – це відкидання, гнів, обурення, страх, сором, співчуття, біль. Розглядається питання про передумови виникнення почуттів. Перша – це вплив на органи чуття якоїсь речі, характер її сприймання. Друга передумова – викликати в іншій людині якісь почуття можна тільки переживши їх самому (емпатія). Найважливіше в любові, на думку Прокоповича – це насамперед любити іншого. Це безкомпромісна, самовіддана любов-самозречення.

У своїх розділах про любов Прокопович поєднує її натуралістичну, психологічну, філософську сторону, приходять до культурологічного її розуміння. Культурологічний підхід дає змогу мислителеві органічно поєднати багато рис людської психіки в теоретико-практичну цілісність, яка сприяє становленню психологічного знання.

Оригінальні і конструктивні психологічні ідеї висловлювалися і таким видатним українським просвітителем XVIII ст. як **Григорій Савович Сковорода** (1722-1794). В основі світогляду просвітителя лежить ідея трьох “світів”: макрокосму, чи Вселеної, мікрокосму, чи людини, і третьої, “символічної” реальності, що пов’язує великий і малий світи. Кожний з цих світів складається з “двох натур”: видимої - зовнішньої, матеріальної і невидимої - внутрішньої, духовної. Тим самим проголошується ідея про те, що людина має як матеріальну, так і духовну основу і не може бути зведена тільки до якоїсь однієї з цих основ.

Цікаві для свого часу погляди висловлює Сковорода і щодо природних задатків людини і їх ролі в розвитку особистості. Він розвиває вчення про “сродну”, “споріднену працю”. Під останнім він розуміє працю, що збігається з природними задатками людини. Мова йде про комплексне вивчення людини як індивідуальності, особистості і суб'єкта діяльності і про головну мету життя людини, що полягає в пошуку свого покликання, що відповідає природним схильностям.

Неоціненний внесок у розвиток психологічної думки 19 століття внесли:

Михайло Олександрович Максимович (1804-1873) – перший ректор Київського університету, вчений, що бачив людину і світ насаперед через мову і цим підійшов до побудови наукового і водночас поетичного світогляду. Він походить із старовинного українського дворянського роду, здобув багатогранну освіту з природничих наук і словесності. З 1832 року – професор ботаніки у Московському університеті, проте туга за батьківщиною спонукала до переїзду до Києва, де він й очолов новостворений університет. Однак через хворобу у 1835 році Максимович залишив посаду ректора і оселився у своїй садибі в Полтавській губернії.

Максимович говорив, що людину піднесено над усіма земними істотами завдяки її розумній безсмертній душі. Нею вона вирізняється, адже у тварин душа жива – чуттєва й земноводна, а у людини самим Богом натхнена. Вчений вважав, що душа наділена вільною творчою діяльністю і їй необхідно знайти своє вираження. **По-перше**, вона виражає себе в **образах**, що мають просторове значення. Образи двох видів: тілесні, що мають опуклості і западини для зору і дотику; такими є твори архітектурного, різьбярського мистецтва; або ж безтілесні (оптичні), видимі у просторі, якими є твори живопису. **Другий** спосіб виражати душу – це **звуки**, якими володіє музика. Однак ці способи однобічні і не можуть виражати душі сповна. **Третім**, найповнішим і найближчим способом вираження людської душі є **слово**. Слово є звуком, але воно не полягає у простій зміні тонів, діючи на душу як звук музичний, воно водночас уявляється як певний образ. Злиття звуку та образу у слові вчений уподібнює до злиття тепла й світла у вогні. І як вогонь світить і гріє, так і слово здатне виражати теплоту почуття і світлість думки, збуджувати їх в іншій людині і тим самим бути істинним полум'ям переконання. Через слово ми підносимось до того, хто дав нам його разом із життям і світлом. Із чистого, могутнього первородного слова й було породжено світ з його образами й звуками. З усіх істот, що постали у світі, Бог обдарував словом тільки людину як образ і подобу свою на землі, як істоту, котрій даровано душу безсмертну й розумну. Душа й слово живуть разом, являючи в людині божественні властивості.

Олександр Опанасович Потебня (1835-1891) – засновник психологічного напрямку у вітчизняному мовознавстві. Як учений-енциклопедист Потебня відкриває широкі обрії для погляду на людську психіку, його вчення виходить далеко за межі суто лінгвістичних питань. У книзі «Думка і мова» Потебня критикує «теорії навмисного створення мови», її «божественного створення». Особливо гострій критиці було піддано теорію несвідомого виникнення мови, побудовано на порівнянні мови з фізіологічними функціями організму. Найгрунтовніше Потебня аналізує теорію мови, створену засновником мовознавства В. Гумбольдтом. Посилаючись на його праці, Потебня формулює низку вихідних положень своєї психолінгвістичної концепції: мова – діяльність, а не мертвий продукт; вона є також

твором; мова є орган, що утворює думку; мова є суспільне явище; через мову формується суб'єкт, і він робить мову дійсним, реальним процесом. Розуміння – це не просто передавання змісту, воно має розвиватись з власної внутрішньої сили індивіда, тобто воно є активним творчим процесом.

Мова, на думку Потебні, визначається також об'єктивними чинниками, адже кожна людина відчуває себе тільки еманациєю всього людського роду. Єдність народу і окремого індивіда через мову приводить до тієї основи, на якій виробляється справжня індивідуальність. Через проблеми психології мови Потебня розвиває ідеї монадології, використовуючи при цьому творчість: тільки через велику й сповнену інтимності індивідуальність людина входить в загальнолюдське. У широкому розумінні «мовою» може стати будь-який рух організму. Ось чому мова як позначення комунікації присутня й на рівні тварин. Однак вона повинна мати всі свої елементи (вираз, позначення, повідомлення), якщо бракує хоч одного, мова зникає як дійсний акт, а не як писемний знак. Саме на творчому акті мови Потебня робить основний наголос і це можна назвати його школою, основною ідеєю якої є підхід до мови і до психіки в цілому як до творчого процесу. Потебня бачить у звуці й катарсичний ефект: поданий при перлякові звук слугує засобом урівноваження психічних потрясінь, звільнення від їх пригнічуючої сили. Потебня аналізує важливий аспект мови – її соціальний бік. Мова створюється тільки спільними зусиллями багатьох людей, а суспільство передує початкові мови, темними для людини залишаються ті особливості душевного життя, які неможливо виразити жодними засобами і яких не видно ні в кого, крім себе.

Стрижень учення Потебні міститься у міркуваннях про **внутрішню форму слова**. Саме вона є тією ознакою, яка відрізняє слово від вигуку. Слово виражає одну ознаку думки, а не всю її. Так образ столу може мати багато ознак, але слово «стіл» означає тільки «простелене» (корінь стл), тому воно може однаково означати будь-які столи – незалежно які в них форми, величини, матеріал. У слові Потебня вирізняє суб'єктивний і об'єктивний зміст. Перший – найближче етимологічне значення, що містить у собі тільки одну ознаку (первинне значення), другий може містити безліч ознак. Звук становить зовнішню форму, етимологічне значення – внутрішню форму, яка є відношенням змісту думки до свідомості і показує, як уявляється людині її власна думка.

Костянтин Дмитрович Ушинський (1824-1870) – основоположник української і російської педагогічної психології. У своїх поглядах виходив з ідеї народності навчання, спрямованого на всебічний розвиток і удосконалювання людини. Педагогічна антропологія Ушинського не виступає як наука, хоч і ґрунтується на даних ряду наук у тому числі психології. Ушинський вважає педагогіку мистецтвом, якими є також політика, медицина, бо пов'язані з практичною діяльністю людини. Такий підхід великою мірою визначає ставлення до психології, яка водночас є мистецтвом і наукою, адже мистецтво педагогіки спрямоване на перетворення людської психіки. Ушинський засуджував однобічний підхід у пізнанні людини. Пізнати людину треба такою, якою вона є, з усіма її слабостями і в її величі – в сім'ї, суспільстві, серед народу, наодинці із своєю совістю. Ушинський показує необхідність досягнути мотиви вчинків людини, як найогидніших, так і найвеличніших, дослідити ставлення людини до цінностей,

їхньої ієрархії, без чого розуміння людської психології неможливе. Вчений прив'язує предмет психологічних досліджень до конкретних ситуацій, накреслює шляхи розгляду всіх важливих психологічних проблем – пам'яті, мислення, волі. Реалізуючи свій підхід, дослідник виводить поняття **педагогічного і психологічного такту**. Саме такт потрібен тим, хто впливає на душі інших людей (літераторам, політикам, проповідникам, акторам). Природа психологічного такту є малоусвідомленим зібранням спогадів про різноманітні психічні явища, які людина сама пережила. У понятті психологічного такту можна бачити основний осередок і вияв психічного, що дає можливість збагнути поведінку людини у будь-якій сфері діяльності.

У своїй психологічній системі Ушинський акцентує увагу на **свідомості, почуттях і волі**. Почуття розглядаються як основа психічного життя людини. Свідомість має в своїй основі відчуття схожості та відмінності, за Ушинським – це звернення до зовнішнього світу, розвиток почуття ж передуює розвиткові дії і розвиткові свідомості. Тому в центр душевних явищ автор ставить почуття, які стають необхідним посередником у розвитку свідомості та волі. Вони зумовлюють рух психічного, ними починається і завершується будь-яка дія.

Особлива увага приділялась автором моральним почуттям, зокрема почуттю правди й справедливості, його ролі в досягненні рівності людей перед законом. Релігійні почуття Ушинський розуміє як притаманні кожній душі, в них коріняться психологічні основи потягу до Бога, формування і виховання людської духовності.

На зламі 19-20ст. істотного значення набули питання психології творчості, оскільки мали вказати на провідні риси особистості у вищих рівнях її проявів. Постає проблема творчої особистості і українські психологи зайняли перше місце у світі щодо кількості та якості опублікованих праць на цю тему. Започаткував психологію творчості **Іван Якович Франко** своєю працею «Із секретів поетичної творчості». Таємниці психології творчості Франко розкрив в галузі художньої літератури. За взірць він взяв поетичну спадщину Т. Шевченка і на цьому матеріалі підсумував важливі досягнення світової психології творчості. І. Франко звертається до психології у розв'язанні проблем художньої, наукової та критичної творчості. Він кваліфікує естетику як частину психології і викладає загально психологічні основи, які розкривають процес поетичної творчості, звертаючись до питання ролі в ній свідомості. Франко підкреслює важливу тенденцію відношення психології до інших наук, вважаючи її панівною дисципліною, зокрема у філософських науках.

Існувало переконання, що поети творять несвідомо, переймають боже натхнення. В цілому поетичне натхнення протиставлялось свідомому мистецтву. Від Арістотеля пішла традиція тлумачити поезію як свідоме перетворення міфів. Наприкінці 18 ст. поезія знову виступила як божевілля, на чому особливо наголошували романтики. Психологія має зібрати свідчення поетів і з'ясувати факти. Вони показують, що поетична творчість має головний елемент – несвідомий.

Франко підкреслює *еруптивність* (раптовий вибух) нижньої свідомості, її здатність підіймати цілі комплекси давно забутих вражень, несвідомо скомбінованих на «денне світло верхньої свідомості». Проте автор проти однобічного визнання дійовим тільки несвідоме, він проголошує необхідність

повної гармонії ефективної сили натхнення з холодною силою розумового обмірковування. Механізми натхнення автор намагається тлумачити законом *асоціації ідей*. Він визначає якість та точність репродуктивності ідей як основу наукової здібності і прикмету поетичної фантазії, адже саме в цьому основа виникнення образів. Інший закон Франко називає *поетичною градацією* – коли поет частина за частиною охоплює враження від світу і будує широкий кругозір. Аналізуючи роль асоціацій у художній творчості, Франко по суті показує творчий механізм *бісоціації* з його протиставленням асоціації. Проста асоціація («Садок вишневий коло хати») є асоціацією творчою і набір образів є геніальною простотою сполучення з акцентом на найкolorитніших рисах предмета.

Розробляючи закони *поетичної фантазії*, Франко порівнює її з фантазією, що виявляється у снах. Згодом Фрейд покаже у своїх працях спільні структури образів сновидінь та образів художніх. Франко зупиняється на *символіці слів*, що стане предметом спеціального розгляду психоаналітиків. Здатність до символізації Франко вважає найкращим свідченням великого поетичного таланту. Розкриваючи роль органів чуття у поетичній творчості, Франко торкається проблеми розвитку психіки – від простих відчуттів до складних її форм.

Отже, Франко починає своє дослідження повноти зображення людини в художніх творах із найпростіших елементів – відчуттів – і завершує особистістю та її характером. Його психологія поетичної творчості є водночас психологією особистості взагалі, творчої особистості зокрема.

15.2. Психологія на Україні в ХХ столітті

На Україні в ХХ столітті міцно затвердилися **класично-інтроспективний, природнонауковий і культурно-гуманістичний** напрямки. На перший план вийшла проблема сутності людської душі, творчого освоєння світу (С.Л.Франк). В Одесі, Києві, Харкові створюються експериментальні психологічні лабораторії, які займаються вивченням перцепції, розробкою теорії вольової уваги (М.М.Ланге). Під керівництвом Г.І.Челпанова діє теоретичний психологічний семінар при Київському університеті. Уперше були опубліковані підручники по психології для гімназій.

Класична інтроспективна психологія впевнено входила в практику людського життя – у сфері медицини, виховання, навчання. Розроблялися проблеми судово-психіатричної експертизи, досліджувалися проблеми стомлення при розумовій роботі. На початку століття активно розробляються проблеми етнопсихології (М.Ф.Сумцов, П.І.Ковалевський, М.В.Країнський, В.Я.Данилевський).

У 1917 році В.М.Бехтерев започаткував *природничонауковий напрямок*, який став вивчати фізіологічні механізми поведінки живих організмів. Цей напрямок був домінуючим на Україні майже 10 років. Механіцизм рефлексології виявився у спробах зведення складних духовних явищ до фізіологічних засад. Але усвідомлювалась недосконалість такого підходу, тому було висунуто ряд *концепцій цілісності*, які мали долати механіцизм рефлексологічного тлумачення. Людину «природи і свідомості» бачили у світлі творів класиків марксизму-ленінізму. Психологія стала обслуговувати ідеологічні проблеми. Щоб надати їм наукового вигляду, було підняте до рівня ідеології вчення Павлова про фізіологію вищої нервової системи.

Зрештою, відкидаючи заідеологізовані принципи теоретичного дослідження, українські психологи пачали здійснювати пізнання людської практики, стверджуючи гуманістичне начало психології.

Ідеї формування людської особистості і рушійних сил цього формування розроблялися С.Л.Рубінштейном і Г.С.Костюком.

У 30-і роки у *Харкові* відкривається Психоневрологічний інститут, а потім на його основі – Всеукраїнська психоневрологічна академія з відділенням психології, яке очолив А.Р.Лурія. Відділення дитячої і генетичної психології очолював О.М.Леонтєв. У цьому відділенні працювали Л.І.Божович, П.Я.Гальперін, А.В.Запорожець. Вченими була розроблена загальна теорія пам'яті, у якій пам'ять розглянута як основа наступної дії.

В *Одесі* розпочаті дослідження сприймання часу. Закладено фундамент для розвитку історичної психології, яка має своїм – предметом вивчення менталітету українського народу (И.Г.Белявський).

Львівський період в історії української психології своєрідний. У Львові концентруються українські і польські вчені, що створили Львівсько-варшавську філософську школу (Ю.Охорович, С.Балей, Я.И.Цурковський), діяльність якої вплинула на методологію психологічних досліджень.

Київська психологічна думка була сконцентрована в Київському університеті, кафедрі психології якого довгий час очолював А.М.Раєвський. Його роботи в першу чергу стосувалися історії всесвітньої психології, проблем особистості і її мовного самовизначення. Одним з найбільш видатних учнів Раєвського є Г.С.Костюк.

Аналізуючи питання розкриття **закономірностей психічної діяльності**, **Григорій Савович Костюк** виходить з основних положень матеріалістичної діалектики, опираючись на те, що вже здобуто психологією та суміжними науками. Костюк вважає, що закономірності нейродинаміки мають враховуватись при поясненні всіх психічних явищ – починаючи з відчуттів і завершуючи найскладнішими рисами характеру та особистості. Проте нединамічні закони не вичерпують усієї характеристики відображувальної діяльності, не показують об'єкт психічного в його змістовому розкритті. Розкриття руху цих процесів не дає ще даних стосовно того, що саме людина відчуває, сприймає, як вона думає, чого прагне. А саме в цьому і виражається специфічність психічного, його своєрідність. Костюк вказує на *дві хибні тенденції*: відокремлення ідеального від його матеріальної основи, і зведення ідеального до матеріального з утратою їх специфічних.

Особливий інтерес вченого викликають проблеми біологічної еволюції та **історичного розвитку психіки**. На думку вченого, як ідеалістичні так і матеріалістичні теорії неспроможні показати дійсні рушійні сили психічного розвитку. Лише підхід до психіки як продукту реального життєвого процесу, його регулятора відкриває шлях справжнього наукового з'ясування її генезису. Навіть видатні біологи-еволюціоністи бачили тільки кількісні відмінності між психікою тварини і людини.

Розглядаючи проблему **співвідношення біологічного та соціального** в онтогенезі людини, автор показує неспроможність однобічних тлумачень психічного розвитку, в яких робиться наголос то на вирішальній ролі спадковості, то

середовища в його біологічному розумінні. У вивченні розвитку психіки Костюк з'ясовує роль окремих компонентів (афективних, когнітивних), їхній вплив на структуру психіки в цілому. Вчений спростовує теорії, що переоцінюють, або ж недооцінюють вплив дитячих вражень на подальший розвиток особистості. **Розвиток особистості** – це її історія, в якій попередні ступені внутрішньо пов'язані з наступними. У самому процесі розвитку автор показує **типологічні та індивідуальні відмінності**, які виявляються у функціональних особливостях нервової системи, у розумових, емоційних, моральних, вольових якостях, а результатом такого розвитку є **індивідуальна своєрідність особистості**. У характеристиці особистості Костюк визначає **загальні, особливі та індивідуальні риси**, які перебувають між собою у діалектичній залежності. Суперечності психічного життя особистості приводять до виникнення протиріч, які зумовлені суспільними відносинами. Це протиріччя між різними соціальними функціями і ролями, які виконує особистість. Становлення особистості Костюк бачить як детермінований суспільними умовами, навчанням та вихованням діалектичний процес саморуку, спонукуваний внутрішніми протиріччями.

В **діяльності** особистості вчений провідне місце відводить мотиваційній сфері, яка включає мотиви різного походження. Мотивацію поведінки Костюк пов'язує з внутрішніми суперечностями, конфліктами між різними мотивами, зокрема особистими і суспільно значущими. Індивідуалізація характеру залежить від здібностей особистості, які автор поділяє на загальні і спеціальні. По мірі формування здібностей для особистості відкриваються можливості творчої участі в суспільному житті.

Г.С. Костюк завжди наголошував на тому, що культура психолога, глибина його теоретичних і експериментальних досліджень неможлива без досконалого оволодіння історико-психологічним надбанням зарубіжної та вітчизняної психології.

Психологічна думка на Україні активно розвивалася, працювала величезна кількість психологів і філософів, дослідження яких були значущими для розвитку психології як науки.

Питання для самоперевірки

1. Психологічні погляди Ф. Прокоповича.
2. Психологічні погляди М. Максимовича.
3. Психологічні ідеї Г.Сковороди.
4. Психологія та мовознавство в ідеях О. Потебні.
5. Педагогічна антропологія К.Д.Ушинського.
6. Таємниці психології творчості І. Я. Франка.
7. Основи ідеї, представлені у роботах Г.С.Костюка.

Орієнтовний перелік питань з курсу «Історія психології»

1. Поняття психологічного пізнання, психологічного знання.
2. Принципи історії психології.
3. Методи дослідження історії психології.
4. Завдання історії психології.
5. Міфологічний етап розвитку психології.
6. Характеристика філософського та наукового етапів.
7. Зародження раціональних ідей в період античності.
8. Характеристика Мілетської школи.
9. Філософсько-психологічні погляди Геракліта.
10. Філософсько-психологічні погляди Демокріта.
11. Філософсько-психологічні погляди Гіппократа і Анаксагора.
12. Філософсько-психологічні погляди Сократа.
13. Філософсько-психологічні погляди Платона.
14. Філософсько-психологічні погляди Арістотеля.
15. Стоїцизм, епікуреїзм, античний волюнтаризм.
16. Хронологічні рамки й особливості культури Середньовіччя.
17. Філософсько-психологічні погляди реалістів.
18. Філософсько-психологічні погляди номіналістів.
19. Загальні основи арабомовної перипатетики.
20. Антропологічне вчення Авіцени.
21. Філософсько-психологічні погляди Аверроеса.
22. Філософсько-психологічні погляди Альгазена.
23. Історичні та соціально-культурні передумови появи нових поглядів в період Відродження.
24. Основні напрямки розвитку антропологічних і психологічних ідей у культурі Відродження (Альберті, Браччоліні, Ландіно, Манатті).
25. Натурфілософські ідеї Бернардино Телезіо і Джираламо Фракасторо.
26. Розвиток знання про душу у руслі схоластики. Психологічні погляди Пьетро Помпонацці.
27. Концепція людини Леонардо-да Вінчі.
28. Загальна характеристика культурних тенденцій періоду Нового часу.
29. Декарт - засновник сучасної філософії і психофізіології.
30. Томас Гоббс - основоположник сенсуалізму.
31. Емпірична психологія і сенсуалізм Джона Локка.
32. Лейбніц як творець ідеалістичної традиції в німецькій філософії і психології.
33. Філософсько-психологічні погляди Гартлі.
34. Філософсько-психологічні погляди Берклі.
35. Філософсько-психологічні погляди Аламбера, Дідро, Ламетрі.
36. Філософсько-психологічні погляди Гельвеція, Гольбаха, Руссо.
37. Філософсько-психологічні погляди Канта.
38. Філософсько-психологічні погляди Ломоносова.
39. Філософсько-психологічні погляди Радищева.

40. Зміни в асоціанізмі, погляди Джона Мілля.
41. Гербарт – засновник німецької емпіричної психології.
42. Закон Белла-Мажанді.
43. Закон специфічної енергії Мюллера.
44. Френологія Франса Галля.
45. Ідеї філософського позитивізму Конта.
46. Діалектико-матеріалістичне вчення про психіку.
47. Фехнер – засновник психофізики.
48. Суть основного психофізичного закону Вебера-Фехнера.
49. Дослідження Гельмгольца.
50. Програма “фізіологічної психології” В.Вундта як науки про безпосередній досвід.
51. Програма психології І.М.Сеченова як вчення про здійснення психічних діяльностей на рефлекторній основі.
52. Програма психології та дослідження пам’яті Германа Еббінгауза.
53. Програма психології К.Д.Кавеліна як науки про зовнішні (культурні) прояви людського духу.
54. Програма психології Ф.Бrentано як вчення про інтенціональні акти свідомості.
55. Програма психології Г.Спенсера як науки про еволюційні зв’язки між свідомістю і зовнішнім середовищем.
56. Періодизація кризи психології.
57. Структуралізм Е. Тітченера.
58. Вюрцбургська школа.
59. Функціоналізм Ч. Дарвіна.
60. Вплив поглядів Дарвіна на розвиток психології.
61. Ф. Гальтон: геніальність та індивідуальні відмінності.
62. Вілья Джеймс: новий погляд на свідомість.
63. Теорія рекапітуляції С. Холла.
64. Альфред Біне: діагностика інтелекту.
65. Джеймс Кеттел: тести розумових здібностей.
66. Індустріальна психологія Х. Мюнстерберга.
67. Судова та клінічна психологія Х. Мюнстерберга.
68. Виникнення біхевіоризму.
69. Коннекціонізм Е. Торндайка.
70. Дослідження І.П. Павлова.
71. Дослідження В. Бехтерева.
72. Методи і предмет дослідження Дж. Уотсона.
73. Дослідження емоцій і мислення Дж. Уотсоном.
74. Теорія оперантної поведінки Скіннера.
75. Схема підкріплення Скіннера.
76. Наукові погляди Альберта Бандури.
77. Загальна характеристика розвитку гештальтпсихології.
78. Дослідження М.Вертгеймера.
79. Принципи організації сприймання в гештальттерапії.

80. Психологічні погляди В. Керела.
81. Психологічні погляди Курта Кофки.
82. Психологічна «теорія поля» Курта Левіна.
83. Дослідження мотивації людської поведінки Курта Левіна.
84. Періоди становлення класичного психоаналізу.
85. Фактори, що лягли в основу формування психоаналізу, основні поняття психоаналізу.
86. Психоаналіз як метод лікування.
87. Психоаналіз як теорія особистості.
88. Рівні тривоги та стадії розвитку особистості за Фрейдом.
89. Індивідуальна психологія Адлера.
90. Почуття неповноцінності та стиль життя за Адлером.
91. Аналітична психологія Карла Юнга.
92. Особистісне і колективне несвідоме в теорії Юнга.
93. Поняття архетипу в теорії Юнга .
94. Еміль Дюркгейм – засновник французької соціологічної школи.
95. Типи мислення за Леві-Брюлем.
96. Описова психологія Дільтея.
97. Теорія особистості Гордона Олпорта.
98. Теорія особистості Еріка Еріксона.
99. Теорія особистості А. Маслоу.
100. Особистісно-орієнтована терапія К.Роджерса.
101. Загальна характеристика розвитку російської психології передреволюційний період.
102. Проблема методу в російській психології.
103. Основні наукові течії в російській психології.
104. Експериментальна психологія М.М.Ланге.
105. Класифікація методів за А.Ф.Лазурським.
106. Емпірична російська психологія (Г.І. Челпанов)
107. Російська богословська психологія (Є.Н.Трубецької).
108. Підсумки розвитку психології в дореволюційний період.
109. Розвиток радянської психології в передвоєнний період.
110. Психологічні погляди Павла Петровича Блонського.
111. Принцип діяльності у психології (Михайло Якович Басов).
112. Культурно-історична обумовленість процесу розвитку психіки (Лев Семенович Виготський).
113. Розуміння людини у творчості Сергія Леонідовича Рубінштейна.
114. Розвиток радянської психології в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 р.
115. Загальнопсихологічні і психолого-педагогічні проблеми в структурі наукових досліджень у роки війни.
116. Дослідження пізнавальної діяльності і проблем психічного розвитку у роки війни.
117. Розробка проблем психології виховання у роки війни.
118. Проблеми історії психології в науковій літературі військового роки.

119. Розвиток психологічної науки в період із другої половини 40-х до кінця 60-х рр.
120. Розвиток психологічної науки в період із другої половини 60-х до кінця 80-х рр.
121. Ключові позиції і досягнення теоретико-методологічного пошуку другої половини 60-х кінця 80-х рр.
122. Основні тенденції розвитку психології в СРСР у 60-80-і рр.
123. Нові галузі психологічної науки у 60-х рр.
124. Запровадження системного підходу у психології (Б.Ф.Ломов).
125. Культурно-історичні передумови розвитку психології на Україні.
126. Психологічні ідеї Феофана Прокоповича.
127. Психологічні погляди Г. Сковороди.
128. Внесок у розвиток української психології М. О. Максимовича
129. О.О.Потебня – засновник психологічного напрямку у вітчизняному мовознавстві.
130. К.Д. Ушинский – основоположник української педагогічної психології.
131. Таємниці психології творчості у працях І. Я. Франка.
132. Психологія на Україні в ХХ столітті.
133. Основи ідеї представлені у роботах Г.С.Костюка.

ЗМІСТ

- ТЕМА 1. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ**
- ТЕМА 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ В АНТИЧНУ ЕПОХУ**
- ТЕМА 3. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**
- ТЕМА 4. АРАБОМОВНА СЕРЕДНЬОВІЧНА ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА**
- ТЕМА 5. ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА ПЕРІОДУ ВІДРОДЖЕННЯ (КІНЕЦЬ XV - ПОЧАТОК XVII ст.ст.)**
- ТЕМА 6. ФІЛОЛОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА НОВОГО ЧАСУ (ПЕРІОД НАУКОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII СТ.)**
- ТЕМА 7. ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА XVIII СТОЛІТТЯ (ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА)**
- ТЕМА 8. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ В РОМАНТИЧНИЙ ПЕРІОД (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)**
- ТЕМА 9. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ Й ОФОРМЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ.)**
- ТЕМА 10. ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ**
- ТЕМА 11. ПЕРІОД "ВІДКРИТОЇ КРИЗИ" У ПСИХОЛОГІЇ. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТ.**
- ТЕМА 12. ГУМАНІСТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ**
- ТЕМА 13. РОСІЙСЬКА ПСИХОЛОГІЯ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД)**
- ТЕМА 14. РАДЯНСЬКА ПСИХОЛОГІЯ**
- ТЕМА 15. УКРАЇНСЬКА ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА**

